MAX

1 A

MEMO

HAVO|VWO

Geschiedenis

NAAM EN KLAS:

.....

MALMBERG

MEMO

1 HAVO | VWO deel A

Geschiedenis

Auteurs
Eelco Beukers
Sanne van den Dries
Pia Fruytier
Katja Krediet
Carlijn Oldenkotte
Judith Tadema
Jack Veraart
Mark Verschoor

Eindredactie
Judith Tadema

Met medewerking van
Wieke Schrover

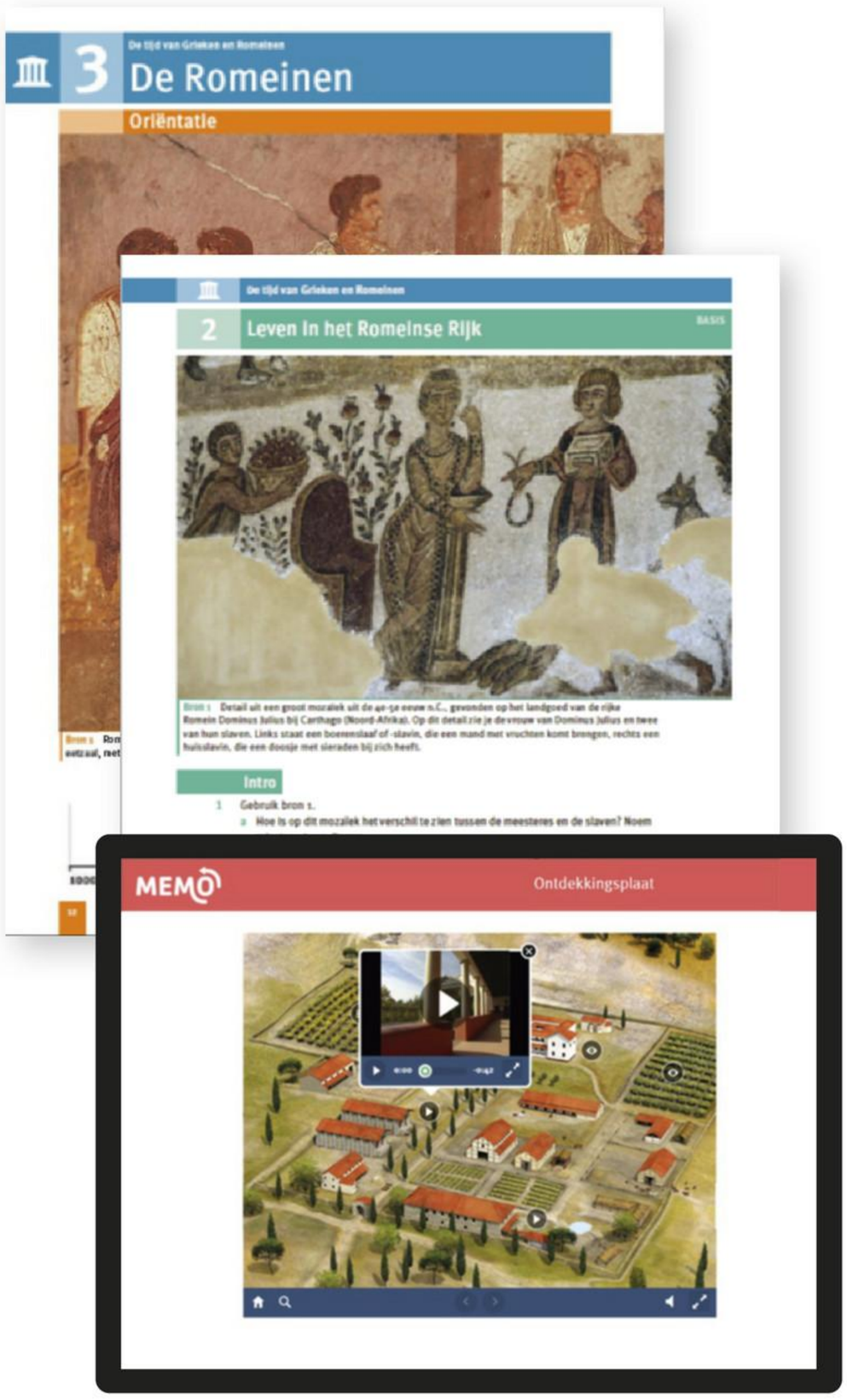
MAX Release 5.1

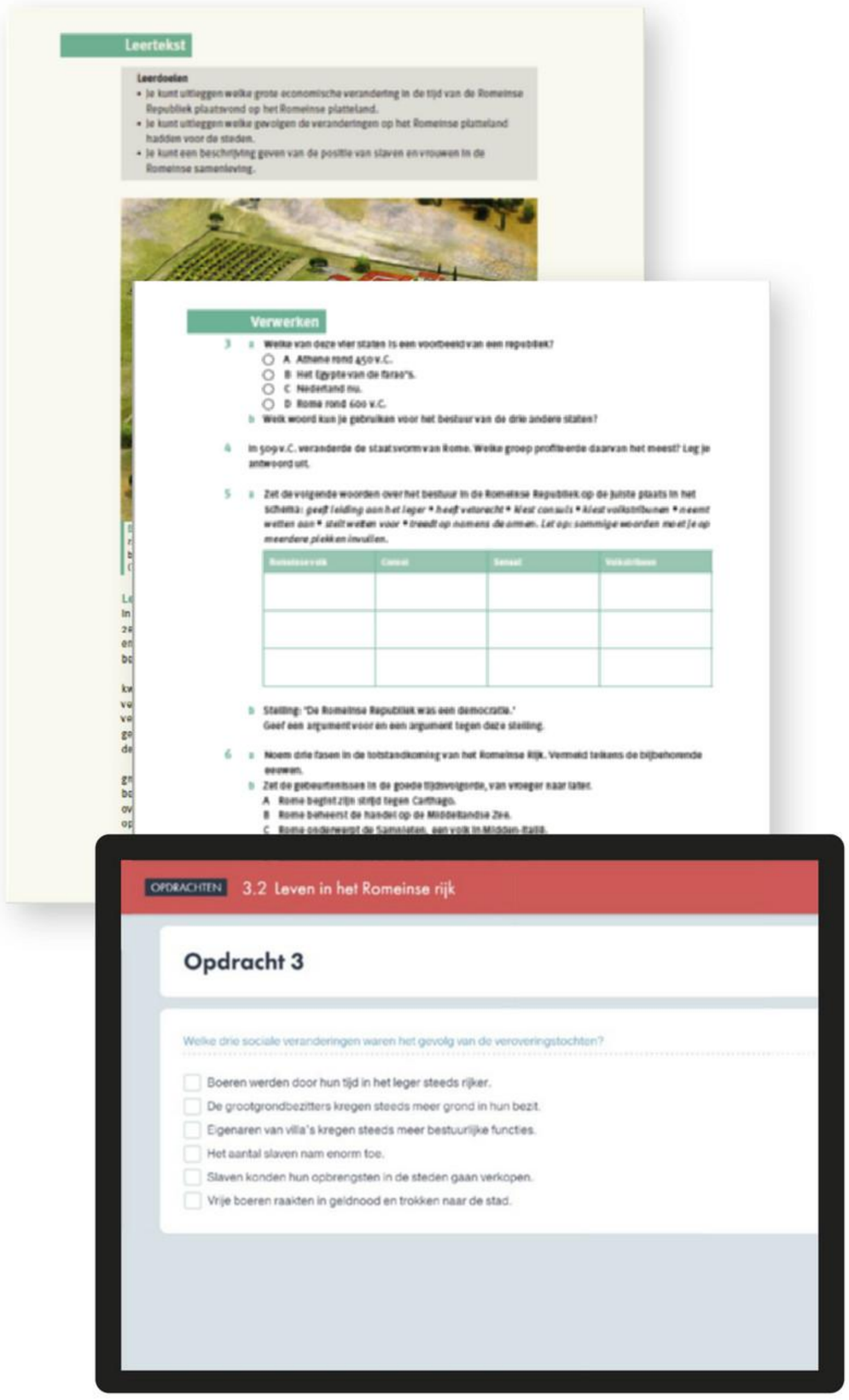
www.memo-malmberg.nl
Malmberg, ’s-Hertogenbosch

Aan de slag met *Memo*

Waarom geschiedenis?

Met *Memo* ontwikkel je je kennis over het verleden. Je leert over belangrijke gebeurtenissen, personen en ontwikkelingen. Ook leer je op een kritische manier nadenken over de verhalen die we elkaar over het verleden vertellen. We noemen dat historisch denken.

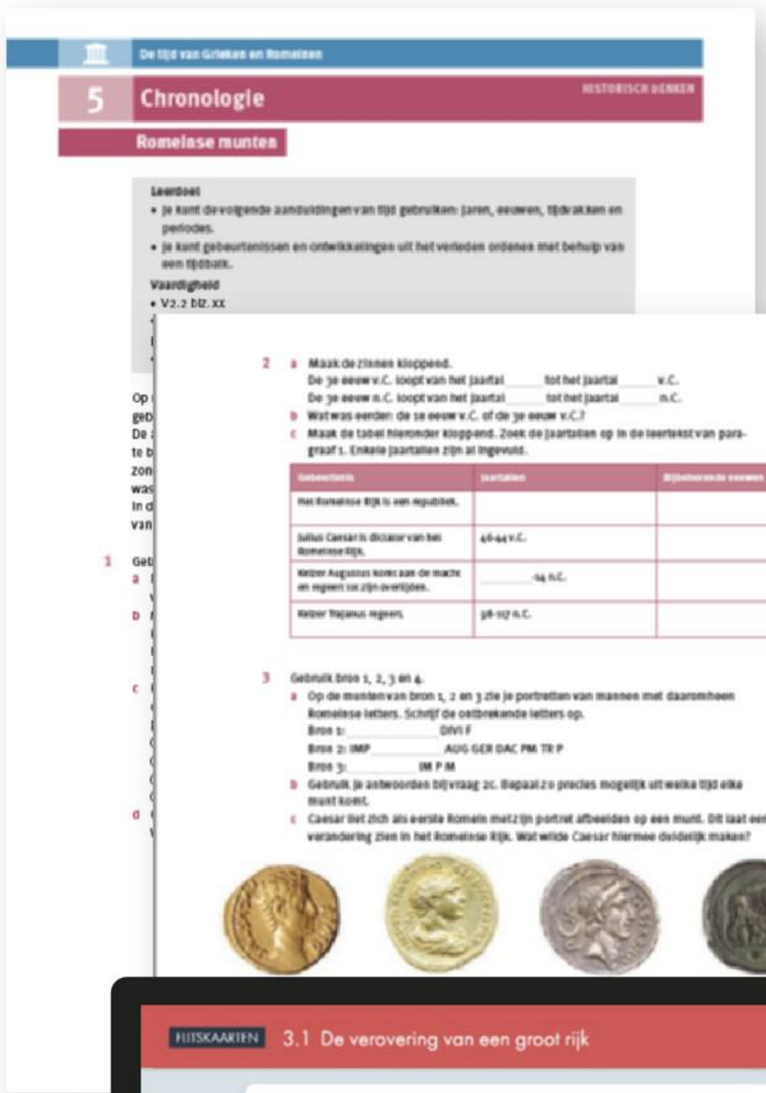

Werk in je boek én online!

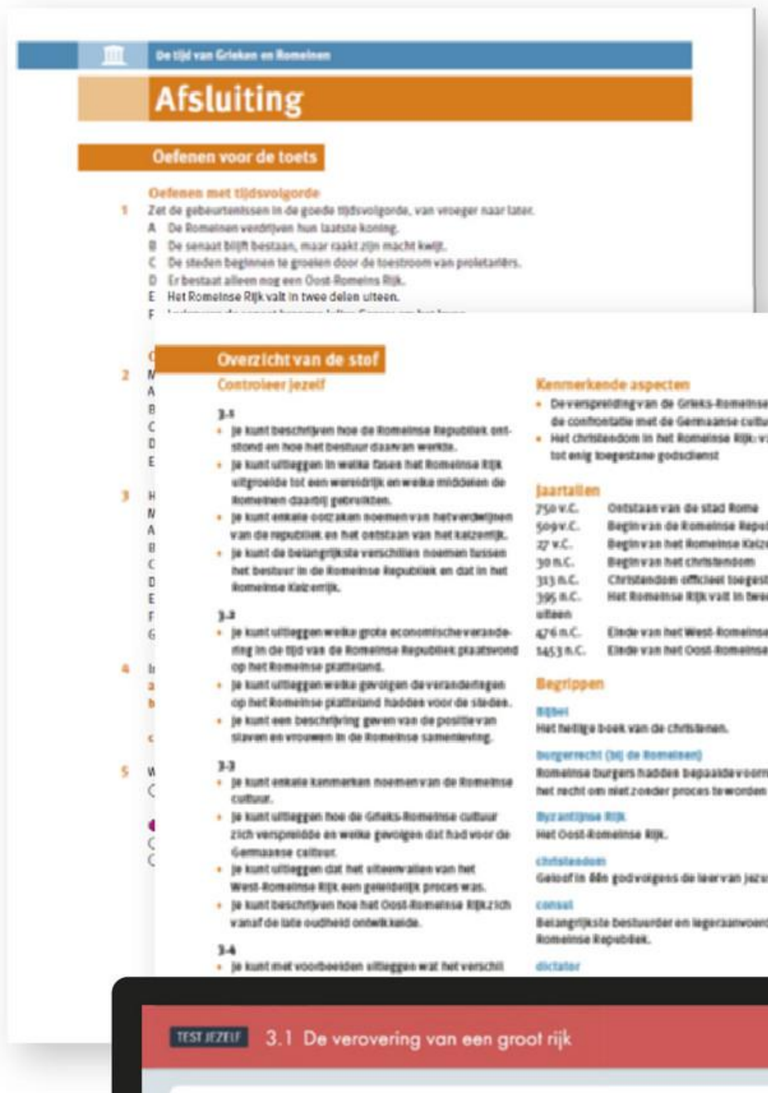
Er is één boek per leerjaar en een online leeromgeving. Je docent kiest wat je online doet (met je laptop, tablet of telefoon) en wat in je boek. Elk hoofdstuk is verdeeld in oriëntatie, basisparagrafen, een paragraaf historisch denken, een paragraaf toepassen, een verdiepingsparagraaf en een afsluiting. Aan het begin van elke paragraaf staat met leerdoelen aangegeven wat je gaat leren. De verdieping maak je als je meer wil weten, nieuwsgierig bent of tijd over hebt.

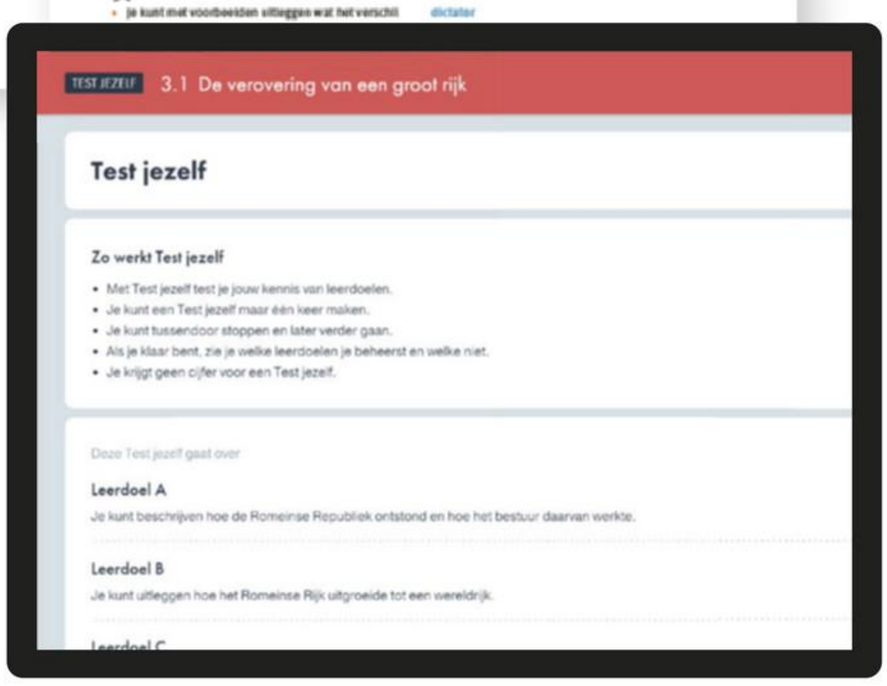
Voordelen van online

- Je ziet snel wat je goed of fout doet.
- Je krijgt direct feedback op je antwoorden.
- Je leert de begrippen en overhoort jezelf met de flitskaarten.
- Je meet of je de stof beheerst met de test jezelf of oefentoets.
- Je kunt op een hoger of lager niveau en leerjaar werken.
- Je docent volgt hoe het met je gaat.

Voordelen van het boek

- Je hebt snel overzicht in wat je gaat leren.
- Je ziet welke begrippen belangrijk zijn.
- Je markeert in de tekst en maakt aantekeningen.
- Je tekent en kleurt zodat je leerstof goed onthoudt.
- Je ziet welke digitale onderdelen je kunt gebruiken voor het beste resultaat.

Historisch denken

In de historisch denken opdracht oefen je met de vaardigheden die je nodig hebt om het verleden beter te kunnen begrijpen. In de inleiding staat een overzicht van die historische vaardigheden.

Goede voorbereiding op de toets!

Een hoofdstuk eindigt met een afsluiting. Daar staan opdrachten om te oefenen voor het proefwerk. In de digitale leeromgeving kun je de begrippen leren met behulp van de flitskaarten én is er een oefentoets. De afsluiting bevat ook een handig overzicht van de stof waarin alles wat je moet kennen en kunnen nog eens wordt samengevat.

Betekenis symbool

ga naar de online leeromgeving voor handige extra's

Inhoud

deel A

- Inleiding 6

1 Jagers en boeren — De tijd van jagers en boeren

- Oriëntatie 12

1 Jagers en verzamelaars 16 BASIS
2 De eerste boeren 22 BASIS
3 Egypte en de Nijl 28 BASIS
4 Egypte, een machtige staat 34 BASIS
5 Onderzoek doen 39 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met samenvatten 43 TOEPASSEN
7 Bouwen voor de eeuwigheid 46 VERDIEPEN

- Afsluiting 50

2 De Grieken — De tijd van Grieken en Romeinen

- Oriëntatie 54

1 Het leven in een Griekse stadstaat 58 BASIS
2 Politiek in Athene 64 BASIS
3 Religie, wetenschap en filosofie 70 BASIS
4 De verspreiding van de Griekse cultuur 76 BASIS
5 Feit of mening 82 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met een bijschrift en een beeldbron 87 TOEPASSEN
7 Naar school in Athene 90 VERDIEPEN

- Afsluiting 93

3 De Romeinen — De tijd van Grieken en Romeinen

- Oriëntatie 98

1 De verovering van een groot rijk 102 BASIS
2 Leven in het Romeinse Rijk 109 BASIS
3 De Grieks-Romeinse cultuur 114 BASIS
4 Het christendom in het Romeinse Rijk 121 BASIS
5 Chronologie 127 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met een tekstbron en een kaart 132 TOEPASSEN
7 Volksvermaak in Rome 134 VERDIEPEN

- Afsluiting 138

- Tijdbalk 142
- Register 143
- Colofon 144

deel B

- Inleiding 6

4 Boeren, heren en monniken — De tijd van monniken en ridders

- Oriëntatie 12

1 Leven op het platteland 16 BASIS
2 Keizers, koningen en heren 22 BASIS
3 Verspreiding van het christendom 28 BASIS
4 De islam 35 BASIS
5 Continuïteit en verandering 41 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met redeneren en een beeldbron 46 TOEPASSEN
7 Een gevecht in de Pyreneeën 49 VERDIEPEN

- Afsluiting 53

5 Steden, staten en de kerk — De tijd van steden en staten

- Oriëntatie 58

1 Handel en de opkomst van steden 62 BASIS
2 De middeleeuwse stad 68 BASIS
3 De kerk in de late middeleeuwen 74 BASIS
4 Het ontstaan van staten 80 BASIS
5 Oorzaak en gevolg 86 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met een beeldbron en een kaart 91 TOEPASSEN
7 Moord op een graaf 94 VERDIEPEN

- Afsluiting 98

6 Nieuwe ideeën, nieuwe werelden — De tijd van ontdekkers en hervormers

- Oriëntatie 102

1 Een nieuwe kunst 106 BASIS
2 Een nieuwe mentaliteit 112 BASIS
3 De ontdekkingsreizen 118 BASIS
4 Het einde van de Amerikaanse culturen 126 BASIS
5 Je inleven 132 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met een beeldbron en een tekstbron 137 TOEPASSEN
7 De verovering van het Inca-rijk 140 VERDIEPEN

- Afsluiting 143

- Tijdbalk 148
- Register 149
- Colofon 151

Geschiedenis leren met *Memo*

Bron 1 Een jongen bezoekt de tentoonstelling *Canon van Nederland* in het Openluchtmuseum in Arnhem. In de canon staan vijftig belangrijke gebeurtenissen uit de geschiedenis van Nederland. De meeste vind je ook in *Memo*.

Wat leer je bij het vak geschiedenis?

In het eerste jaar dat je met *Memo* werkt, ga je heel ver terug in de tijd. Je begint in de oertijd en je komt dan in elk hoofdstuk iets dichter bij onze tijd. In de derde klas kom je aan bij de 21e eeuw, de tijd na 2000. Behalve feitjes over het verleden, leer je in *Memo* ook *historisch denken*. Wat dat is, lees je op bladzijde 7.

In *Memo* staat een geschiedenis: een verhaal over het verleden. Het is niet zomaar een verhaal. We vertellen wat wetenschappers te weten zijn gekomen over het verleden. Maar in *Memo* wordt niet alles verteld wat vroeger is gebeurd. Dan zou *Memo* enorm dik zijn, een rijstebrijberg van ontelbaar veel feitjes. Je leert daarom alleen de hoofdlijnen: dat wat wij in Nederland de belangrijkste ontwikkelingen in de wereld, Europa en Nederland vinden. Als *Memo* bijvoorbeeld voor Chinese scholieren zou zijn gemaakt, zou de eerste keizer van China zeker aan bod komen. Maar in dit boek komt hij niet voor.

Waarom krijg je het vak geschiedenis op school?

Je krijgt om een aantal redenen geschiedenis op school.

- Kennis van het verleden helpt je te begrijpen waarom de wereld om je heen is zoals hij is – en waarom jij bent wie je bent. Zo hebben conflicten tussen mensen vaak te maken met wat er in het verleden is gebeurd. Ook hoe mensen ergens over denken begrijp je vaak beter, als je het verleden kent. In Nederland werden katholieken lange tijd gewantrouwd, omdat we in oorlog waren geweest met een katholieke koning. Als je weet waar dit soort denkbeelden bij anderen én bij jezelf vandaan komen, ben je misschien ook beter in staat anderen te begrijpen en er zelf anders over te gaan denken.
- Bij het vak geschiedenis vraag je je af wat waar is. Dat komt van pas als je het verleden onderzoekt, maar ook als je wilt controleren of een nieuwsbericht echt of nep is.
- Bij het vak geschiedenis leer je dat mensen – vroeger én nu – altijd verschillende meningen hebben over de wereld om hen heen. In de 16e eeuw stierven veel vrouwen op de brandstapel, omdat ze van hekserij waren beschuldigd. Dat kun je dom vinden (want heksen bestaan toch niet!), maar je kunt ook proberen te begrijpen waarom mensen dachten dat heksen bestonden en waarom juist in die tijd veel vrouwen als heks zijn verbrand.
- Bij het bestuderen van het verleden praat je veel over de ideeën en het gedrag van mensen in het verleden. Je denkt na over wat mensen vroeger goed en fout vonden en waarom. Bijvoorbeeld: was het tijdens de Tweede Wereldoorlog verkeerd om niet bij het verzet te gaan? Nadenken over zulke vragen helpt je ook om in deze tijd te bepalen wat je goed en slecht vindt.

Historisch denken met *Memo*

Wat bedoelen we met historisch denken?

Het vak geschiedenis is meer dan feiten over het verleden uit je hoofd leren. Geschiedenis wordt pas spannend en leuk als al die feiten samen een situatie uit het verleden tot leven brengen. Bijvoorbeeld als je voor je ziet hoe prehistorische jagers in een kano hebben gevaren. Of als je begrijpt waarom Columbus dacht Azië te vinden, toen hij de Atlantische Oceaan overstak. Het gaat niet alleen om *wat* mensen in het verleden deden, maar ook om *waarom* mensen iets deden.

Met *Memo* krijg je inzicht in het verleden. Je leert op een kritische wijze nadenken over wat we elkaar vertellen over het verleden. In *Memo* noemen we die manier van denken historisch denken. Daarbij zijn kennis over het verleden en historische vaardigheden belangrijk. Welke vaardigheden dat zijn, lees je hierna.

Vaardigheden historisch denken

1 Onderzoek doen

Hoe kun je iets weten over het verleden?

V1.1 Een onderzoeksvraag stellen

Het **verleden** is alle tijd vóór het nu. Als je iets wilt weten over het verleden, dan begin je met een vraag: wat is er gebeurd? En waarom is het gebeurd? Om zulke vragen te kunnen beantwoorden, moet je op zoek naar informatie. Vaak leidt die informatie weer tot nieuwe vragen. En zo kom je steeds meer te weten. Bij onderzoek naar het verleden is het stellen van goede vragen dus heel belangrijk. In een goede **onderzoeksvraag** zijn de drie w's opgenomen, zodat je precies weet wat je gaat onderzoeken. De drie w's zijn:

- wat en/of wie: welke persoon, groep, gebeurtenis of ontwikkeling onderzoek je;
- wanneer: welke periode in de tijd onderzoek je;
- waar: welke plaats of welk land onderzoek je?

V1.2 Overblijfselen geven geen compleet beeld

Je kunt alleen iets over het verleden leren, als je overblijfselen vindt. Een **overblijfsel** is iets wat bewaard is gebleven uit het verleden. Denk bijvoorbeeld aan botten, speerpunten of aardewerk. Maar ook schilderijen, verhalen van ooggetuigen, kranten, dagboeken of (sporen van) gebouwen zijn overblijfselen.

Een **bron** is iets wat informatie over het verleden geeft. Dat kan een overblijfsel zijn, maar ook een boek of een website met informatie over het verleden. Op basis van bronnen kun je beschrijven hoe jij denkt dat het er in het verleden aan toe ging. Een verhaal over het verleden heet een **geschiedenis**.

Met overblijfselen zijn er wel twee belangrijke problemen:

1 Soms zijn er geen of weinig overblijfselen. Als er bijna niets bewaard is gebleven, dan kan onderzoek naar het verleden heel lastig zijn. Zo weten we weinig van de vroegste geschiedenis van de mens, omdat er maar weinig overblijfselen uit die tijd zijn. Ook hebben arme mensen vaak minder overblijfselen nagelaten dan rijke.
2 Het is lastig om een overblijfsel goed te begrijpen. Soms vertelt een tekst wel *wat* er is gebeurd, maar heb je geen idee *waarom* mensen het deden. Of je hebt een schilderij, maar je weet niet wie erop staat. Of je vindt een voorwerp met een raadselachtige bedoeling. Zulke onduidelijkheden komen veel voor.

V1.3 Feit en mening

Als je probeert uit te zoeken wat er in het verleden gebeurd is, wil je zoveel mogelijk **feiten** vaststellen. Een feit is iets waarover geen discussie bestaat. Als iets in meerdere (betrouwbare) bronnen wordt genoemd, dan mag je aannemen dat het zo gebeurd is. Maar: bronnen geven niet alleen maar feiten. Ze bevatten juist vaak de persoonlijke opvatting van iemand: zijn **mening**.

Als je wilt bepalen of iets (een gegeven) een feit of een mening is, zet je de volgende stappen.

1 Vergelijk het gegeven met andere bronnen en je eigen kennis. Wordt het gegeven bevestigd, dan is het waarschijnlijk een feit. Spreken gegevens in andere bronnen het gegeven juist tegen, dan is het geen feit.
2 Als het gegeven geen feit is, probeer je vast te stellen of het een mening is. Een mening kun je bijvoorbeeld herkennen aan woorden als 'ik vind' of 'volgens mij'. Je kunt ze ook herkennen aan het gebruik van waardeoordelen, zoals 'mooi' of 'belangrijk'.
3 Heel vaak zul je niet kunnen vaststellen of een gegeven een feit is of een mening. Dan weet je dus niet zeker of je met een feit of een mening te maken hebt.

2

Continuïteit en verandering

Hoe kun je alles wat gebeurd is, ordenen?

V2.1 Verschillende jaartellingen

Een **jaartelling** is een manier om aan te geven in welk jaar iets gebeurde. In *Memo* gebruiken we de christelijke jaartelling. Daarbij tel je het aantal jaren vanaf de geboorte van Jezus, de stichter van het christendom. Bij een jaartal vóór het jaar 1 staat daarom altijd v.C.; dat betekent 'voor Christus'. Bij de jaren na de geboorte van Christus staat meestal niets. Soms staat er n.C.; dat betekent 'na Christus'.
In niet-christelijke samenlevingen gebruikten en gebruiken mensen andere jaartellingen. De Grieken gebruikten de Olympische Spelen als houvast bij hun jaartellingen. In islamitische landen worden de jaren geteld vanaf een belangrijke gebeurtenis in het leven van Mohammed, de stichter van de islam.

V2.2 Aanduidingen van tijd

Om de geschiedenis goed te kunnen begrijpen, is het belangrijk om te weten in welke volgorde dingen zijn gebeurd. Daarom bepaal je altijd zo precies mogelijk wanneer een gebeurtenis plaatsvond, bijvoorbeeld in welk jaar of in welke **eeuw**. Dat heet **dateren**.
Een eeuw is een tijdsduur van honderd jaar. De eerste eeuw n.C. loopt van 1 tot en met 100, de tweede eeuw n.C. van 101 tot en met 200 enzovoort. De eerste eeuw v.C. loopt van 100 v.C. tot en met 1 v.C. enzovoort.
Historici delen het verleden op in grote stukken: reeksen van eeuwen of jaren die bij elkaar horen. Bij grote veranderingen in het verleden laten historici vaak een nieuw **tijdvak** of een nieuwe **periode** beginnen.
Een tijdvak is een reeks van eeuwen of jaren die bij elkaar horen. Er zijn tien tijdvakken.
In leerjaar 1 van *Memo* leer je over de eerste vijf tijdvakken. Dit zijn:

- de tijd van jagers en boeren (tot 3000 v.C.);
- de tijd van Grieken en Romeinen (3000 v.C.-500 n.C.);
- de tijd van monniken en ridders (500-1000);
- de tijd van steden en staten (1000-1500);
- de tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600).

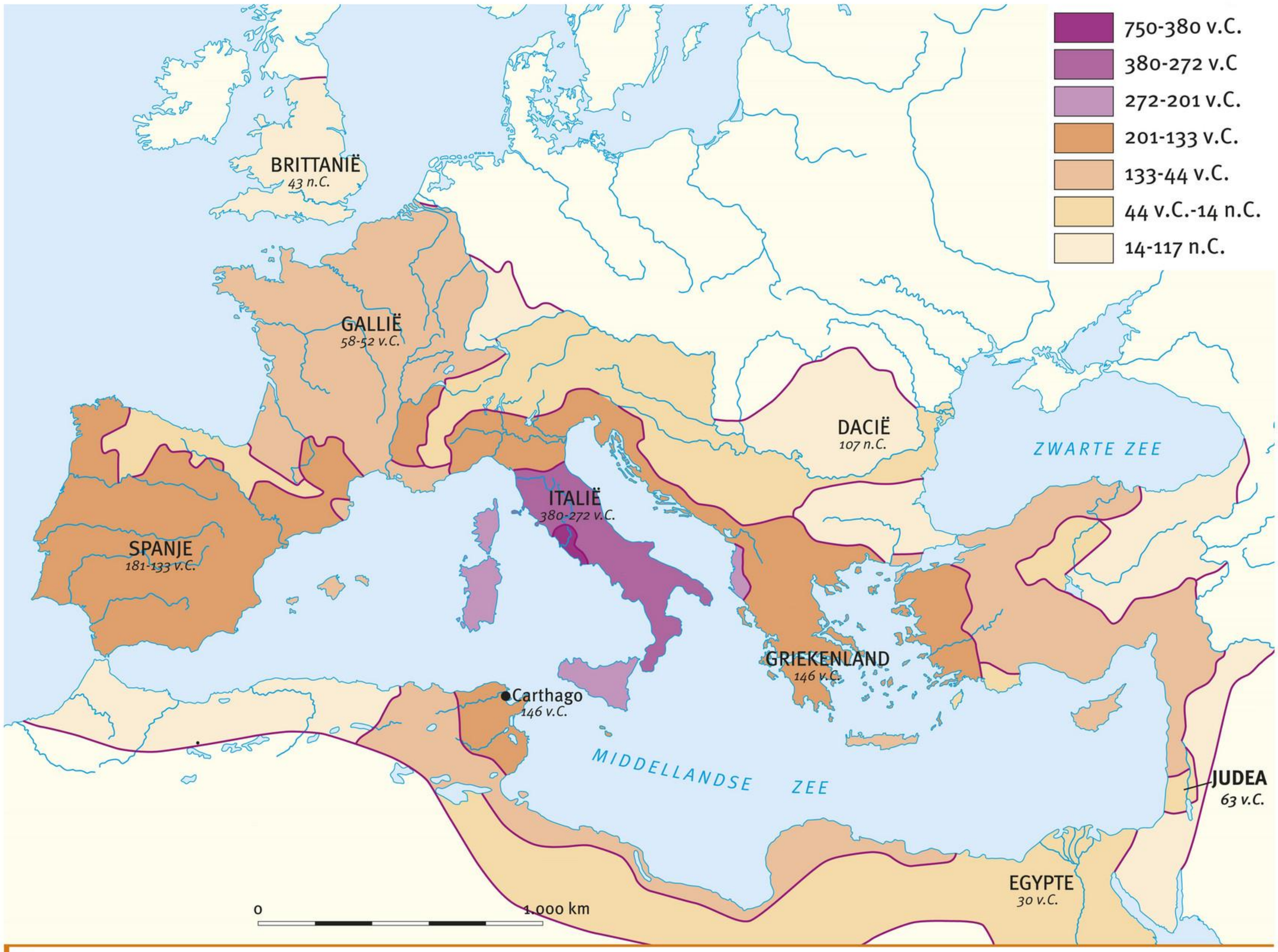
Een periode is een reeks van eeuwen die bij elkaar horen. Er zijn vijf perioden.
In leerjaar 1 van *Memo* leer je over de eerste vier perioden. Dit zijn:

- de prehistorie (tot 3000 v.C.);
- de oudheid (3000 v.C.-500 n.C.);
- de middeleeuwen (500-1500);
- de vroegmoderne tijd (1500-1800).

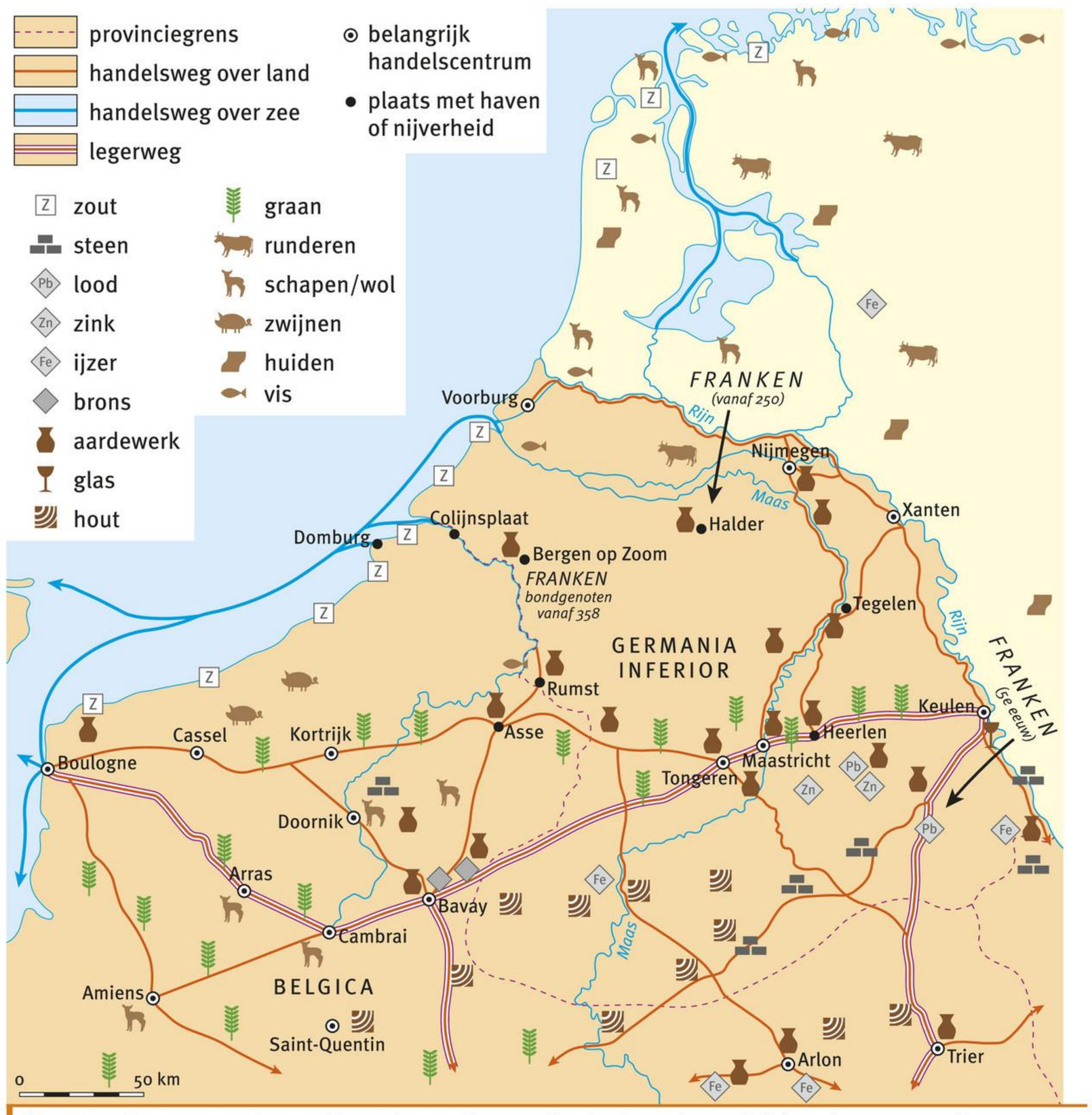

In de tijd dat deze wandschildering werd gemaakt, waren de Romeinen een machtig volk. Ze heersten over grote delen van Europa, Azië en Afrika. Hun leger was bijna onverslaanbaar. Verder waren Romeinen goede bestuurders en wetgevers en maakten ze indrukwekkende gebouwen, wegen en bruggen. Al deze zaken kom je tegen in dit hoofdstuk, dat gaat over de Romeinen tussen 750 v.C. en 500 n.C. Maar deze wandschildering laat zien dat er nog een andere reden was voor het Romeinse succes. Veel van het gewone werk werd uitgevoerd door mensen die tot slaaf waren gemaakt. Op die manier hielden Romeinen tijd over voor al die dingen waar ze beroemd door zijn geworden.

Bron 2 De groei van het Romeinse Rijk tussen 750 v.C. en 117 n.C.

Bron 3 De economie van Noordwest-Europa in de Romeinse tijd (1e t/m 5e eeuw).

Opdrachten

1 Bekijk bron 1 en de oriëntatietekst.

a Op de voorgrond zie je in het midden drie slaven. Wat doen zij?

b Stel, je bent een Romein. Welke werkzaamheden doe je zelf en welke laat je over aan een slaaf?

Soort werk	Zelf doen	Overlaten aan slaaf
Als soldaat andere landen veroveren		
Een brug metselen		
Een brug ontwerpen		
Een wandschildering maken		
Eten maken en aan de gasten ronddelen		
Het Romeinse Rijk besturen		
Nieuwe wetten bedenken		

c Noem een opvallende overeenkomst tussen de Romeinen en de Grieken.

d Gebruik bron 2. Noem een opvallend verschil tussen de Romeinen en de Grieken.

2 Gebruik bron 2 en eventueel een moderne atlas.

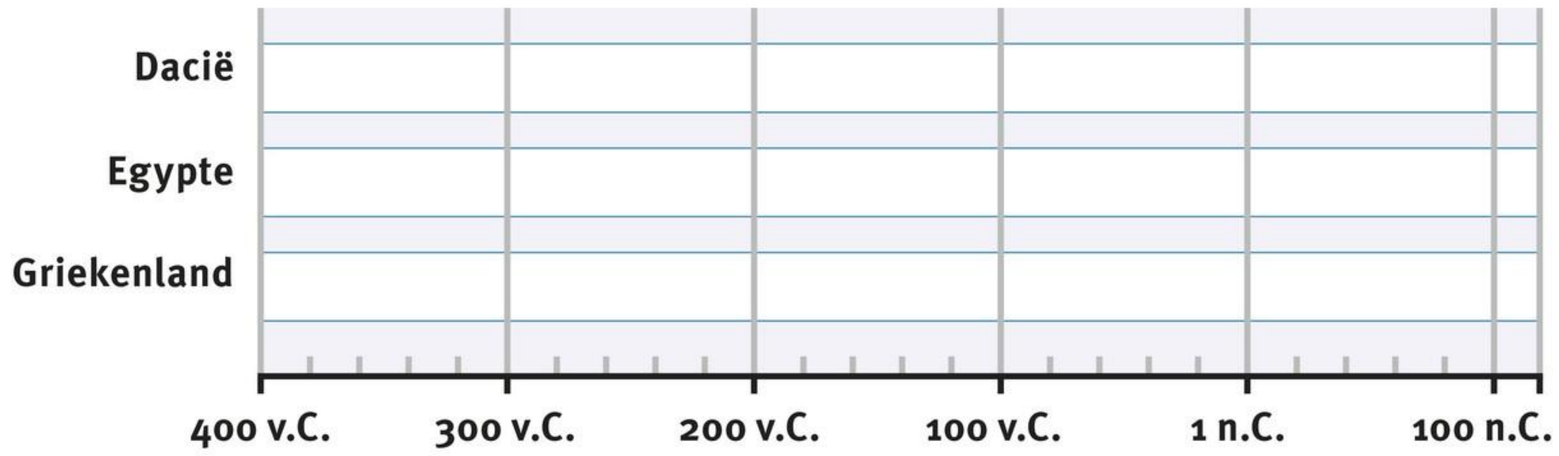
a In 117 n.C. waren de Romeinen de baas over een enorm gebied. Welke vier huidige landen behoorden tot het Romeinse Rijk?

- ☐ A Denemarken
- ☐ B Egypte
- ☐ C Engeland
- ☐ D Frankrijk
- ☐ E Ierland
- ☐ F Polen
- ☐ G Rusland
- ☐ H Turkije

b Stelling: ‘Het huidige Nederland behoorde ook tot het Romeinse Rijk.’ Klopt de stelling? Leg je antwoord uit.

3 Hieronder staan drie tijdbalken, steeds voor één gebied in het Romeinse Rijk.

a Geef met een kleur aan wanneer de Romeinen in deze landen de baas waren.

b In welk van deze drie landen trad tussen 100 v.C. en 100 n.C. een bestuurlijke verandering op?

4 Ga naar de tijdbalk van de hele geschiedenis van de mensheid achter in je boek. Geef met een kleur aan over welke periode dit hoofdstuk gaat. Schrijf daarbij ‘De Romeinen’.

1 De verovering van een groot rijk

BASIS

Bron 1 In 107 n.C. veroverde de Romeinse keizer Trajanus het gebied van de Daciërs (het huidige Roemenië). Om deze zege te vieren liet Trajanus in Rome een enorme zuil oprichten met daarop afbeeldingen van zijn 'heldendaden'. Hier zie je hem als aanvoerder te paard, terwijl zijn mannen bezig zijn de Daciërs te verslaan.

Intro

1 Gebruik bron 1 en van de oriëntatie bron 2.

- **a** Zoek op bron 2 van de oriëntatie op waar Dacië ligt en maak de zinnen kloppend. Dacië ligt *in de buurt van / ver weg* van Rome. Het moest over *land / zee* worden veroverd. Als je het gebied van de Romeinen vergelijkt met dat van Alexander de Grote en dat van een Griekse polis, dan leek het nog het meest op het gebied van *Alexander de Grote / een Griekse polis*.
- **b** Leg je laatste antwoord uit.

2 Gebruik bron 1. In 107 n.C. waren er grote veranderingen in Dacië.

- **a** Wat veranderde er voor de Daciërs? Groeide hun bevolking of nam hij af? En wat veranderde er in het bestuur?
- **b** Wat veranderde er voor de Romeinen? Let ook hier op bevolking en bestuur.
- **c** Bedenk wat er met de cultuur van de Daciërs kan zijn gebeurd.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt beschrijven hoe de Romeinse Republiek ontstond en hoe het bestuur daarvan werkte.
- Je kunt uitleggen hoe het Romeinse Rijk uitgroeide tot een wereldrijk.
- Je kunt de belangrijkste verschillen noemen tussen het bestuur in de Romeinse Republiek en dat in het Romeinse Keizerrijk.

Bron 2 Het Forum Romanum ('Romeinse plein'), de plek midden in Rome waar alle belangrijke tempels en bestuursgebouwen stonden. De huidige ruïnes geven maar een flauw idee van hoe indrukwekkend het centrum van Rome er ooit uitzag.

Het ontstaan van de Romeinse Republiek

In de 8e eeuw v.C. ontstond aan de oevers van de Italiaanse rivier de Tiber een nederzetting: Rome. Door de gunstige ligging vlak bij zee groeide de bevolking snel. Rome werd een grote en machtige stad.

Bijna 250 jaar lang bestuurde een koning deze stad (en het omliggende gebied). Maar in 509 v.C. kwam daar verandering in, toen de bevolking vond dat de koning zich te wreed gedroeg en hem de stad uit joeg. Rome werd hierdoor een **republiek**, dat wil zeggen: een land dat niet wordt geleid door een koning, die zijn functie van zijn vader had geërfd.

De republiek werd geleid door enkele honderden mannen, die afkomstig waren uit een kleine groep rijke families. Zij vormden de **senaat**, de vergadering die de wetten vaststelde en dus veel invloed had. Maar het machtigst waren de twee **consuls**, die één keer per jaar door het Romeinse volk werden gekozen. Deze consuls gaven leiding aan de vergaderingen van de senaat en mochten wetsvoorstellen doen. Ook hadden ze het zogenaamde **vetorecht** ('veto' betekent: ik verbied). Daarmee kon een consul een maatregel van de senaat of de andere consul tegenhouden. Bovendien gaven de consuls tijdens een oorlog leiding aan het leger. Ze stonden dus zowel in vredes- als in oorlogstijd aan het hoofd van de Romeinse Republiek.

Bron 3 Een moderne tekening van een Romeinse soldaat. Het Romeinse leger was heel goed bewapend, maar nog belangrijker waren de goede training van de soldaten en de uitstekende organisatie van het leger.

De groei van het Romeinse Rijk

Vanaf de 4e eeuw v.C. begon de Romeinse Republiek gebieden te veroveren. Dat deden de Romeinen om hun macht, roem en rijkdom te vergroten. De veroveringen van steeds nieuwe gebieden volgden elkaar snel op. In 272 v.C. had Rome al het grootste deel van het huidige Italië in bezit. Vervolgens probeerde het de Middellandse Zee onder controle te krijgen om zo zijn handel te beschermen. Hiervoor moesten de Romeinen afrekenen met de stad Carthago. Deze handelsstad op de kust van Noord-Afrika beheerste op dat moment de hele Middellandse Zee. Uiteindelijk wisten de Romeinen de Carthagers in 146 v.C. te verslaan. In de daaropvolgende twee eeuwen veroverden de Romeinen nog veel meer gebieden, waaronder Noord-Afrika en het huidige Frankrijk. Zo ontstond er een groot rijk: het **Romeinse Rijk**.

Dat de Romeinen zo veel succes hadden bij hun veroveringen, had twee oorzaken. De eerste was dat zij een erg goed leger hadden. Het was uitstekend bewapend en getraind, maar vooral ook goed georganiseerd: de soldaten wisten precies wat hun taak was en wie ze moesten gehoorzamen. Bovendien werden de soldaten vaak goed beloond, bijvoorbeeld met een lapje grond, dat ze (na hun militaire dienst) konden bebouwen.

De tweede oorzaak was dat de Romeinen hun verslagen vijanden goed behandelden. In de strijd waren de Romeinen keihard; soms roeiden ze hun vijanden genadeloos uit. Maar als een volk zich eenmaal had overgegeven, veranderde die houding. Vaak sloten ze dan een bondgenootschap. Het overwonnen volk moest de Romeinen gehoorzamen en soldaten leveren. Maar verder lieten de Romeinen hun bondgenoten zoveel mogelijk met rust. Overwonnen volken mochten in principe hun eigen godsdienst en cultuur behouden. Bovendien kregen bondgenoten allerlei voordelen. Zo beschermde het Romeinse leger hen voortaan tegen vijandelijke aanvallen en mochten de leiders van bondgenoten meepraten over de Romeinse politiek. Verder konden niet-Romeinen worden beloond met het **burgerrecht**. Dat gaf bepaalde voorrechten, zoals de mogelijkheid om bestuurder te worden. Ook had een Romeinse burger recht op een eerlijk proces, als hij van een misdaad werd verdacht. Op die manier zorgde Rome ervoor dat de verslagen volken zich steeds Romeinser gingen voelen – en dat Rome gemakkelijk de baas kon blijven.

Bron 4 Vergadering van de senaat. (Muurschildering uit de 19e eeuw.)

Van republiek naar keizerrijk

Na verloop van tijd werd het steeds moeilijker om het enorme rijk goed te besturen. De generaals die tijdens veroveringstochten het leger aanvoerden, werden steeds machtiger. Als zij het niet eens waren met de besluiten van de senaat, konden zij dreigen dat zij met hun leger zouden ingrijpen. Het kwam regelmatig voor dat zulke legeraanvoerders de macht probeerden te grijpen.

Een van die legeraanvoerders was Julius Caesar. In de 1e eeuw v.C. veroverde hij een groot gebied in het huidige Frankrijk en België. Hij kreeg echter ruzie met de senaat, waarna een burgeroorlog ontstond. Uiteindelijk werd Caesar uitgeroepen tot **dictator**: als alleenheerser moest hij orde op zaken stellen. De senaat had niets meer te vertellen. Sommige senatoren waren het daar niet mee eens en vermoordden Caesar. Maar daarmee was de strijd nog niet voorbij. Er ontstond een oorlog tussen verschillende legeraanvoerders, die in 27 v.C. werd gewonnen door Augustus, de geadopteerde zoon van Caesar.

Augustus was een slimme man. Hij liet de senaat bestaan, maar zorgde ervoor dat die weinig meer te zeggen had. Ook kwamen er elk jaar weer twee nieuwe consuls, maar ze werden nu niet meer door het volk gekozen, maar benoemd door Augustus zelf; ze deden dus wat hij zei. Het leek alsof het bestuur uit de republiek bleef bestaan, maar in feite kwam alle macht bij Augustus en zijn opvolgers te liggen. Die lieten zichzelf 'caesar' noemen – wat in het Nederlands **keizer** is geworden. Zo kwam er een einde aan de republiek en begon het keizerrijk.

Dit keizerrijk was een groot succes. Over het algemeen zorgden de keizers voor vrede binnen het rijk. De 1e en 2e eeuw n.C. noemen we dan ook wel de tijd van de **pax Romana** ('Romeinse vrede'). Dankzij deze vrede konden de Romeinen volop wegen en bruggen bouwen en steden stichten. De welvaart nam enorm toe. Tegelijkertijd wisten de keizers het rijk nog verder uit te breiden. Rond 200 n.C. had het zijn maximale omvang bereikt.

Verwerken

3 **a** Wat is een republiek?

b Welke van deze vier staten is een voorbeeld van een republiek?

- ◯ A Athene rond 450 v.C.
- ◯ B Het Egypte van de farao's.
- ◯ C Nederland nu.
- ◯ D Rome rond 600 v.C.

c Welk woord kun je gebruiken voor het bestuur van de drie andere staten?

- ◯ A Aristocratie.
- ◯ B Democratie.
- ◯ C Monarchie.
- ◯ D Tirannie.

4 In 509 v.C. veranderde de staatsvorm van Rome. Welke groep profiteerde daarvan het meest? Leg je antwoord uit.

5 **a** Zet de volgende woorden over het bestuur in de Romeinse Republiek op de juiste plaats in het schema: *geeft leiding aan het leger* • *heeft vetorecht* • *kiest consuls* • *neemt wetten aan* • *stelt wetten voor.*

Romeinse volk	Consul	Senaat

b Stelling: 'De Romeinse Republiek was een democratie.'
Geef een argument voor en een argument tegen deze stelling.

6 Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later. Gebruik eventueel bron 2 uit de oriëntatie.

A Rome begint zijn strijd tegen Carthago.
B Rome beheerst de handel op de Middellandse Zee.
C Rome onderwerpt de Samnieten, een volk in Midden-Italië.
D Rome valt Egypte binnen.
E Rome verovert een stad op Sicilië (eiland in Zuid-Italië).

7 **a** Waarom hadden de Romeinen zoveel succes bij hun veroveringen? Noem twee oorzaken.

b Waarom wilden niet-Romeinen graag Romeins burgerrecht krijgen?

8 Welke drie uitspraken kloppen?

- ☐ A Als de Romeinen een volk hadden overwonnen, moest dat volk soldaten leveren voor het Romeinse leger.
- ☐ B Bondgenoten hadden dezelfde rechten en plichten als Romeinen.
- ☐ C De Romeinen eisten van overwonnen volken dat zij de Romeinse goden gingen aanbidden.
- ☐ D Het Romeinse leger was meestal beter georganiseerd dan het leger van hun tegenstanders.
- ☐ E Op het slagveld hadden de Romeinen zoveel succes, omdat ze altijd meer mannen inzetten dan hun tegenstanders.
- ☐ F Romeinse soldaten werden slecht beloond.
- ☐ G Tijdens de oorlogvoering behandelden de Romeinen hun vijanden soms heel slecht.

9 Maak de juiste combinaties.

A Augustus	1 Betekent zoiets als tiran.
B Caesar	2 Verloor bijna al zijn macht.
C Dictator	3 Legeraanvoerder en dictator.
D Keizer	4 Was de eerste keizer van Rome.
E Senaat	5 Bestuurde het rijk vanaf de 1e eeuw n.C.

10 Dit schema gaat over de verschillen tussen de Romeinse Republiek en het Romeinse Keizerrijk.
Vul het schema in.

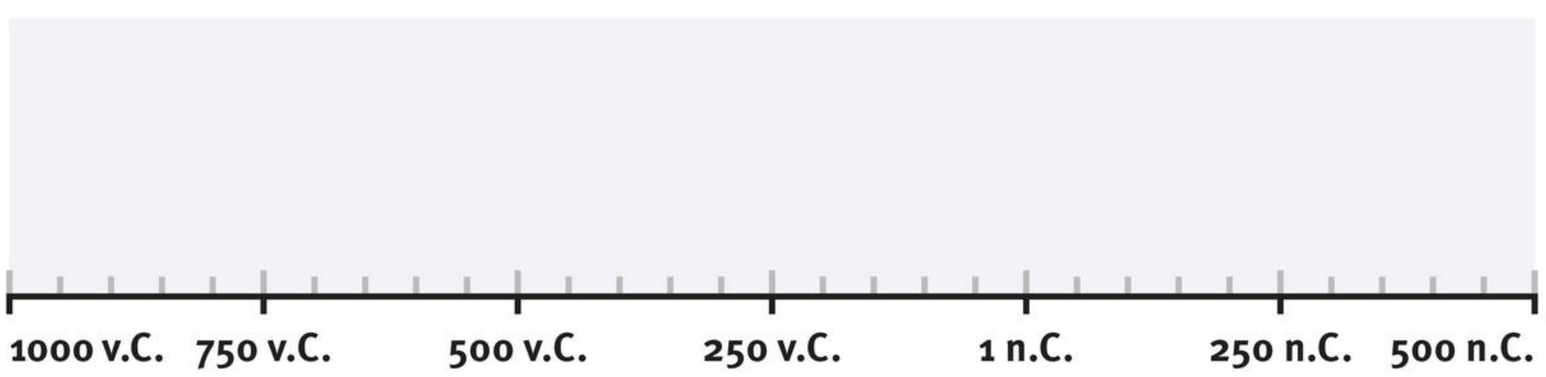
	Republiek	Keizerrijk
De hoogste macht lag bij …		
Consuls		
Senaat		
Volk		

11 Maak de zinnen kloppend.
De beginperiode van het Romeinse Keizerrijk noemen we ook wel de ……..
Deze periode van vrede binnen het rijk duurde ongeveer *een eeuw / twee eeuwen / drie eeuwen*. De grenzen van het rijk veranderden in deze periode *nog steeds / niet meer*.
Het leger kwam in deze periode dus *wel / niet* in actie. De benaming van deze periode is daarom *helemaal terecht / twijfelachtig*.

12 **a** Koppel de gebeurtenissen aan de juiste eeuw.

A Begin keizertijd	1 8e eeuw v.C.
B Einde pax Romana	2 6e eeuw v.C.
C Ontstaan van Rome	3 2e eeuw v.C.
D Verjagen van de laatste koning	4 1e eeuw n.C.
E Verovering van Spanje	5 2e eeuw n.C.

b Zet de gebeurtenissen uit vraag a in de tijdbalk.

c Gebruik *V2.2 Aanduidingen van tijd*. Maak de zin kloppend.
Alle gebeurtenissen uit vraag a vonden plaats in *de eeuw / de periode / het tijdvak* van de oudheid en in *de eeuw / de periode / het tijdvak* van Grieken en Romeinen.

13 Het Romeinse Rijk was heel anders dan een Griekse polis. Toch leek de geschiedenis van Rome in de eerste vijf eeuwen van zijn bestaan ook wel een beetje op die van veel Griekse poleis in die tijd. Waarom?

- ◯ A De stad veroverde een uitgestrekt rijk.
- ◯ B Dit was een lange periode van vrede.
- ◯ C In plaats van een koning kwam een kleine groep rijken aan de macht.
- ◯ D Verslagen vijanden werden wreed behandeld.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

V2.3 Een tijdbalk maken

Een tijdbalk is een lijn met jaartallen waarop je gebeurtenissen en verschijnselen ordent. Zo krijg je overzicht over de geschiedenis. Ook kun je zien of veranderingen snel of langzaam plaatsvonden.
Je maakt een tijdbalk zo:

- Bedenk in welk jaar de tijdbalk moet eindigen en beginnen. Een tijdbalk lees je van links naar rechts. Het oudste jaar staat dus links.
- Zorg voor een gelijkmatige verdeling van de jaren, bijvoorbeeld 1 cm voor één, tien of vijftig jaar.
- Plaats gebeurtenissen (met verticale strepen) op de juiste plek op de tijdbalk. Je kunt op een tijdbalk ook een ontwikkeling of verschijnsel aangeven, iets wat langere tijd duurde. Daarvoor gebruik je een horizontale streep of balk, die je een afwijkende kleur geeft.

V2.4 Continuïteit en verandering

Als je gebeurtenissen in de juiste tijdsvolgorde zet, kun je zien of mensen dingen op een andere manier zijn gaan doen of op een andere manier zijn gaan denken. Je ziet dan welke **veranderingen** er in de loop van de tijd waren. Sommige dingen blijven juist langere tijd hetzelfde. Dan is er sprake van **continuïteit**.

V2.5 Continuïteit en verandering op verschillende gebieden

Een historicus onderzoekt vaak wat er veranderde of hetzelfde bleef op een bepaald gebied. Bijvoorbeeld: wat veranderde er in de manier waarop mensen besluiten namen?
Je kunt voorbeelden van verandering of van continuïteit onderscheiden op verschillende gebieden. Belangrijke gebieden zijn:

- politiek-bestuurlijk: alles wat te maken heeft met de verdeling van macht, de organisatie van het bestuur, het denken over bestuur en het maken, uitvoeren en controleren van wetten en regels;
- sociaal: alles wat te maken heeft met verschillen tussen groepen mensen in een samenleving, en het denken hierover;
- economisch: alles wat te maken heeft met de manier waarop mensen in hun onderhoud voorzien en de manier waarop de opbrengst van het werk onderling wordt verdeeld;
- cultureel: alles wat te maken heeft met de ideeën van mensen en de manier waarop ze zich uiten, bijvoorbeeld in hun gewoontes en regels, geloof, kunst en wetenschap.

3

Oorzaken en gevolgen

Waardoor doen bepaalde gebeurtenissen of ontwikkelingen zich voor en waar leiden ze toe?

V3.1 Meerdere oorzaken en gevolgen

Een **oorzaak** verklaart waarom iets is gebeurd. Elke gebeurtenis of ontwikkeling zorgt op haar beurt weer voor veranderingen. Dat zijn **gevolgen**.
Oorzaken hebben vaak te maken met wat iemand of een groep mensen doet. Op sommige oorzaken heeft een mens weinig invloed, zoals een verandering in het klimaat. Oorzaken beïnvloeden elkaar en leiden samen tot een bepaalde verandering. Een gebeurtenis heeft altijd meerdere oorzaken.
Op dezelfde manier leidt één gebeurtenis ook tot allerlei kleine en grote veranderingen. Een gebeurtenis heeft dus ook meerdere gevolgen.

2 Leven in het Romeinse Rijk

BASIS

Bron 1 Detail uit een groot mozaïek uit de 4e-5e eeuw n.C., gevonden op het landgoed van de rijke Romein Dominus Julius bij Carthago (Noord-Afrika). Op dit detail zie je de vrouw van Dominus Julius en twee van hun slaven. Links staat een boerenslaaf of -slavin, die een mand met vruchten komt brengen, rechts een huisslavin, die een doosje met sieraden bij zich heeft.

Intro

1 Gebruik bron 1.

a Hoe is op dit mozaïek het verschil te zien tussen de meesteres en de slaven? Noem minstens twee dingen.

b Bedenk wat de slaven van deze verschillen zullen hebben gevonden.

2 Gebruik bron 1.

a Romeinse slaven hadden ongeveer dezelfde positie als Griekse slaven.
Wat weet je dus over de rechten en plichten van deze mensen?

b Hoe is de gezichtsuitdrukking van de drie mensen op deze afbeelding?

c Stel, je doet onderzoek naar de manier waarop rijke Romeinen hun slaven behandelden.
Heb je dan iets aan deze bron?

- ◯ A Ja. Deze bron geeft een heel natuurgetrouw beeld van hoe rijke Romeinen met hun slaven omgingen.
- ◯ B Ja. Rijke Romeinen waren erg beschaafd en behandelden hun slaven altijd goed.
- ◯ C Nee. De vrouw van Dominus Julius moet een uitzondering zijn, want normaal waren rijke Romeinen wreed tegen hun slaven.
- ◯ D Nee. Deze bron laat alleen maar zien wat Dominus Julius en zijn vrouw wilden laten zien.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt uitleggen welke grote economische verandering in de tijd van de Romeinse Republiek plaatsvond op het Romeinse platteland.
- Je kunt uitleggen welke gevolgen de veranderingen op het Romeinse platteland hadden voor de steden.
- Je kunt een beschrijving geven van de positie van slaven en vrouwen in de Romeinse samenleving.

Bron 2 Landgoed van een rijke Romein, ergens op het platteland van Italië. De eigenaar en zijn gezin woonden in het grote witte gebouw bovenaan. De andere gebouwen horen bij het boerenbedrijf, waar slaven het werk moesten doen en de eigenaar veel geld mee verdiende. (Tekening uit onze tijd.)

Leven op het platteland

In het Romeinse Rijk woonden veruit de meeste mensen op het platteland. Tot de 2e eeuw v.C. waren veel Romeinen vrije boeren met een eigen stuk land, waarop ze fruit en graan verbouwden. Ook maakten ze wijn en olijfolie. Deze vrije boeren vormden een belangrijke sociale laag in de samenleving van de Romeinse Republiek.

Vanaf de 2e eeuw v.C. werd deze groep van vrije boeren echter steeds kleiner. Dat kwam door de veroveringstochten van de Romeinen. Deze boeren moesten in het leger vechten en waren soms jaren van huis. Hun achtergebleven familieleden konden na verloop van tijd het werk op het land niet meer aan. Hierdoor kwamen de boeren in geldnood en waren ze gedwongen hun land te verkopen. Velen trokken vervolgens naar de steden, op zoek naar wat werk.

Op het platteland kwam ondertussen steeds meer grond in handen van een kleine groep **grootgrondbezitters**. Dit waren mensen met hoge banen in het leger en het bestuur, die zich tijdens de veroveringsoorlogen hadden verrijkt met het bezit van overwonnen vijanden. Met die rijkdommen kochten ze de grond van de verarmde boeren op en stichtten ze grote landbouwbedrijven. Hier woonden ze in chique huizen, **villa's** geheten, terwijl slaven het werk deden. De opbrengst ging naar de steden, waar de producten op de markt werden verkocht.

Bron 3 Romeins mozaïek van een gladiator in gevecht met een luipaard (ca. 320 n.C.).

Leven in de stad

De veranderingen op het platteland hadden grote gevolgen voor de Romeinse steden. In de eerste twee eeuwen v.C. groeiden die erg hard door de komst van de verarmde boeren. Deze boeren bezaten niets meer behalve hun kinderen (*proles* in het Latijn). Vandaar dat ze **proletariërs** werden genoemd. Zij verhuurden zichzelf af en toe, bijvoorbeeld als bouwvakker, maar konden vaak niet rondkomen.

De proletariërs waren daarom afhankelijk van de giften van de mensen aan de top van de Romeinse samenleving: de **elite**. Dit waren de allerrijksten, de eigenaren van de grote villa's op het platteland. De mannen uit deze groep zaten ook in de senaat en voerden het leger aan. Deze elite was bang dat de proletariërs uit onvrede over hun situatie in opstand zouden komen. Ze probeerde dat te voorkomen door onder andere voedsel uit te delen, maar bijvoorbeeld ook door te zorgen voor goed drinkwater voor iedereen. In heel wat Romeinse steden werden daarvoor aquaducten (waterleidingen) aangelegd. Ook betaalde de elite allerlei vormen van vermaak. Beroemd zijn de **gladiatorenspelen**. In speciaal gebouwde stadions vochten beroepskrijgers met elkaar en met wilde dieren. Vaak vielen er doden bij deze kostbare shows, maar de Romeinen waren er dol op.

Naast proletariërs en mensen uit de elite woonden in een Romeinse stad nog allerlei andere mensen, zoals ambachtslieden, winkeliers en handelaren. Zij waren niet heel rijk, maar ook niet heel arm, en vormden een aparte sociale laag. Daarnaast woonden er ook slaven in de stad.

Bron 4 Grafzerk van een Romeinse vrouw, Aveta, die tussen 160 en 170 n.C. op 25-jarige leeftijd overleed. Het meisje rechts kan haar dochtertje zijn, maar ook een jonge slavin. De steen is gemaakt in opdracht van de moeder van Aveta en is gevonden in het Franse Bordeaux.

Slaven en vrouwen

In de Romeinse samenleving stonden de mensen die tot slaaf waren gemaakt, helemaal onderaan. Zij waren het bezit van hun meester en hadden geen enkel recht. In het Romeinse Rijk leefden heel veel slaven: rond 100 v.C. was daar ongeveer een op de drie mensen een slaaf. Een rijke familie kon er gemakkelijk honderden hebben. Dat was mogelijk doordat Rome op zo'n grote schaal oorlog voerde. De Romeinen konden dus heel wat krijgsgevangenen tot slaaf maken.

Heel weinig rechten hadden ook Romeinse vrouwen. Zij waren ondergeschikt aan hun mannen, vaders of broers. Hun taak was de huishouding en het opvoeden van kleine kinderen. In de praktijk werkten armere vrouwen vaak ook buitenshuis. Aan het bestuur mochten vrouwen niet deelnemen, maar achter de schermen konden vrouwen uit de elite via hun mannen soms nog enige politieke invloed uitoefenen.

Verwerken

3 Welke drie sociale veranderingen waren het gevolg van de veroveringstochten?

- ☐ A Boeren werden door hun tijd in het leger steeds rijker.
- ☐ B De grootgrondbezitters kregen steeds meer grond in hun bezit.
- ☐ C Eigenaren van villa's kregen steeds meer bestuurlijke functies.
- ☐ D Het aantal slaven nam enorm toe.
- ☐ E Slaven konden hun opbrengsten in de steden gaan verkopen.
- ☐ F Vrije boeren raakten in geldnood en trokken naar de stad.

4 Stelling: 'Dat de vrije boeren hun boerderijen moesten verlaten en naar de stad moesten verhuizen, was onrechtvaardig.'
Geef een argument voor deze stelling.

5 **a** Maak de zin kloppend.
In de periode *200-100 v.C.* / *200-1 v.C.* / *100-1 v.C.* trokken vrije boeren naar de steden.

b Tot welke sociale laag gingen deze boeren in de steden behoren?

c Noem drie manieren waarop de elite de armen tevreden hield.

6 Welke uitspraak over het leven in een Romeinse stad tijdens de republiek is juist?

- ◯ A De elite deed niets voor de armen.
- ◯ B De proletariërs droegen veel bij aan de economie.
- ◯ C De sociale verschillen waren niet zo heel groot.
- ◯ D De verschillen tussen rijk en arm waren enorm.

7 Er waren veel slaven in de Romeinse samenleving.

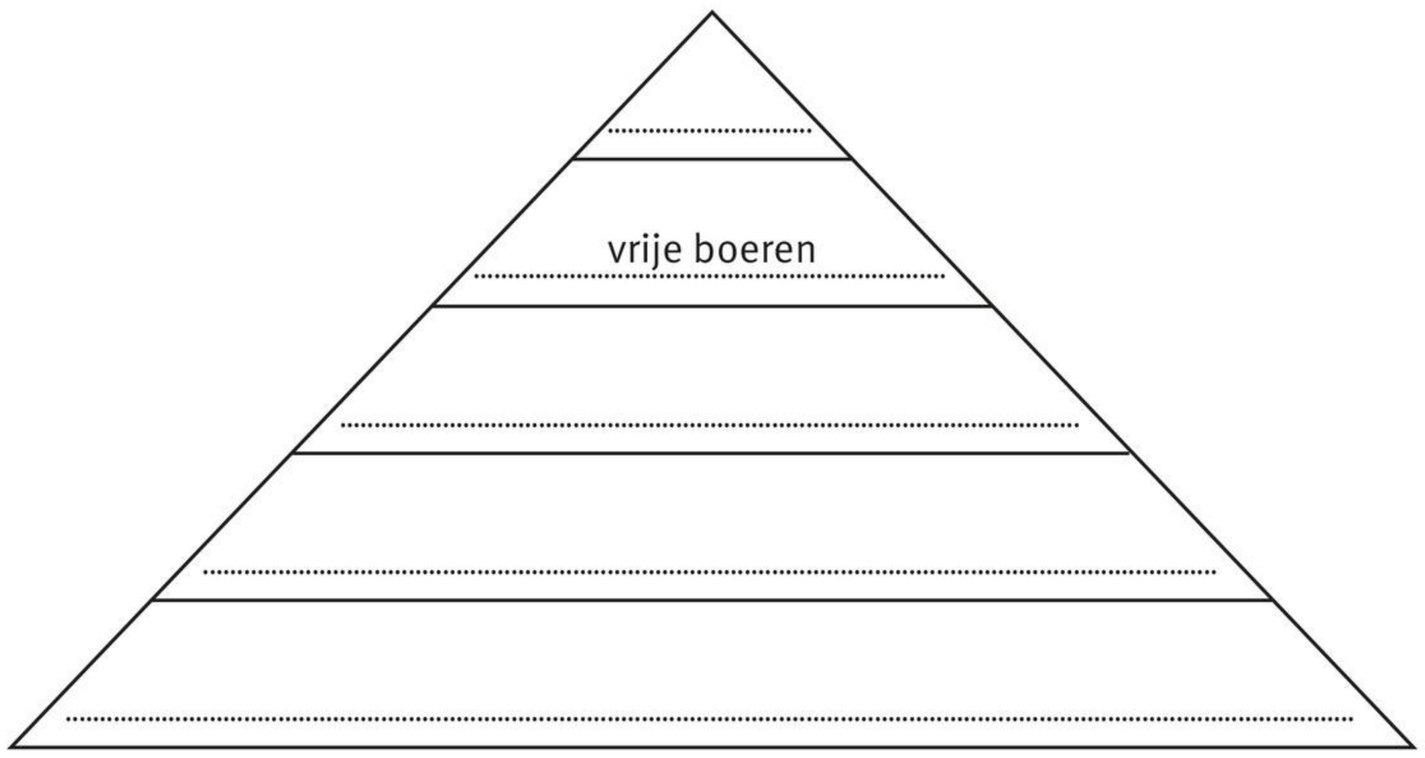
a Wat was daarvan een belangrijke oorzaak? Leg je antwoord uit.

b Zouden slaven ook moeite hebben gehad om aan voedsel te komen, net als de proletariërs in de steden?

- ◯ A Ja. Slaven hadden nog een lagere sociale positie dan proletariërs, dus het was voor hen waarschijnlijk nog moeilijker om aan eten te komen.
- ◯ B Ja. Slaven waren ondergeschikt aan hun meesters en moesten dus zelf voor voedsel zorgen.
- ◯ C Nee. Slaven moesten werken voor hun meester; hij zou wel erg dom zijn, als hij ze onvoldoende te eten gaf.
- ◯ D Nee. Slaven werkten allemaal op het platteland en daar was voedsel genoeg.

8 Had een Romeinse vrouw meer of minder vrijheid dan een Griekse? Of was er geen verschil? Leg je antwoord uit.

9 Onderstaande piramide stelt de Romeinse samenleving voor.
Zet de volgende woorden op de juiste plaats in de piramide: *elite* • *handelaren en ambachtslieden* • *proletariërs* • *slaven*.

10 Gebruik bron 2 van de oriëntatie.
Deze kaart laat zien dat er bij de uitbreiding van het Romeinse Rijk rond 200 v.C. iets heel belangrijks veranderde.

a Wat veranderde er?

b Welk gevolg had deze verandering voor de soldaten in het Romeinse leger?

c Welk gevolg had je antwoord bij vraag b voor de steden in Italië? Leg je antwoord uit.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

3 De Grieks-Romeinse cultuur

BASIS

Bron 1 In de 1e eeuw n.C. woonden er zo'n 20.000 mensen in de Romeinse stad Nemausus (tegenwoordig Nîmes, Zuid-Frankrijk). Zij hadden behoefte aan goed drinkwater uit de heuvels. Daarom werd een aquaduct gebouwd van 50 kilometer lang. Het begin lag iets hoger dan het eind, zodat het water vanzelf naar de stad stroomde. Probleem was wel dat het aquaduct een rivier moest oversteken. Daarom maakte men deze brug van bijna 50 meter hoog. Het duurde veertien jaar voor hij klaar was en het water bovenlangs naar de stad kon stromen. Deze brug staat er nog steeds. Dat komt door het gebruik van bogen. Door deze Romeinse uitvinding kon de brug hoog en stevig zijn, zonder dat je veel stenen hoefde te gebruiken.

Intro

1 Gebruik bron 1.

a Bedenk hoe er een drinkwaterprobleem in Nemausus is ontstaan.

b Waaruit blijkt dat dit drinkwaterprobleem een *groot* probleem was?

2 Gebruik bron 2.

a Hieronder zie je een dwarsdoorsnede van Nemausus en zijn omgeving.
Teken hoe het aquaduct van de bron naar de stad liep. Teken ook de brug.

Bron 2 Nemausus.

b Veel mensen vinden dat de Romeinen heel knappe ingenieurs (bouwkundigen) hadden. Hoe blijkt dat uit je tekening?

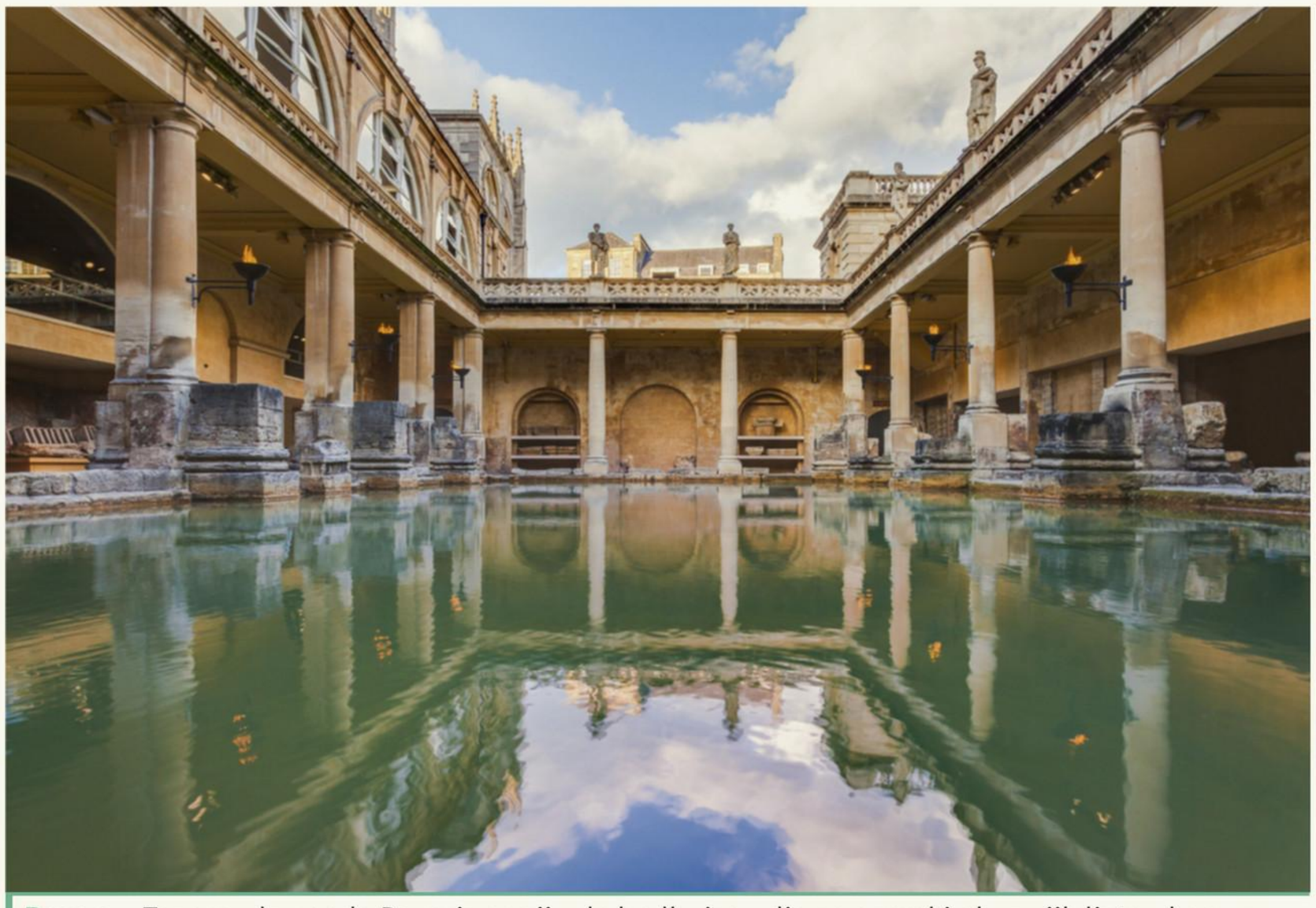
c In het bijschrift van bron 1 lees je nog een reden waarom we Romeinse ingenieurs heel knap vinden. Welke reden is dat?

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt enkele kenmerken noemen van de Romeinse cultuur.
- Je kunt uitleggen hoe de Grieks-Romeinse cultuur zich verspreidde en welke gevolgen dat had voor de Germaanse cultuur.
- Je kunt beschrijven hoe het Romeinse Rijk tot zijn einde kwam.

Bron 3 Typerend voor de Romeinen zijn de badhuizen die ze overal in hun rijk lieten bouwen. Hier ontspanden zij zich en spraken ze elkaar na het werk. Ook in het Engelse Bath werd in de 1e eeuw n.C. zo'n badhuis gebouwd. Archeologen hebben er restanten van gevonden en het zo precies mogelijk nagebouwd.

Romeinse cultuur

De Romeinen waren erg onder de indruk van de Griekse cultuur. Het was een cultuur die ze ook goed kenden: in Zuid-Italië lagen immers veel Griekse stadstaten.

Uit bewondering namen de Romeinen veel over van de Griekse architectuur, beeldhouwkunst en dichtkunst. Ook hun godsdienst werd door de Grieken beïnvloed. Naast eigen goden begonnen ze al vroeg Griekse goden te vereren, die Romeinse namen kregen. Zo werd de Griekse oppergod Zeus door de Romeinen Jupiter genoemd, zijn vrouw Hera werd Juno en de Griekse oorlogsgod Ares veranderde in Mars. Verder namen de Romeinen Griekse gewoontes over, zoals het gebruik van olijfolie. Omdat de Romeinen veel dingen van de Grieken overnamen, spreken we van een Grieks-Romeinse cultuur.

Natuurlijk hadden de Romeinen ook eigen gewoontes en gebruiken. Ze vereerden bijvoorbeeld hun keizers als goden. Een typisch Romeins kledingstuk was de toga, een lang, wit gewaad dat Romeinse mannen aantrokken voor officiële gelegenheden. Verder waren Romeinen verzot op gladiatorengevechten – iets wat de Grieken diep verafschuwden – en ontspanden ze zich graag in een gemeenschappelijk badhuis.

In sommige dingen waren de Romeinen erg goed. Zo hadden zij bijzonder kundige architecten en ingenieurs: hun wegen, bruggen, forten, waterleidingen, centrale verwarmingssystemen en riolen waren in die tijd onovertroffen. Ook waren de Romeinen goed in organiseren, bijvoorbeeld van hun leger en hun bestuur. Ten slotte staan de Romeinen bekend om hun wetgeving. Het **Romeinse recht** was heel doordacht en uitgebreid. De wetten golden bovendien voor het hele rijk, wat bijzonder was in die tijd. Ons rechtsstelsel is voor een deel nog altijd op het Romeinse recht gebaseerd.

Bron 4 Een beeldje van de god Hercules Magusanus. Hij werd vereerd door de Bataven, een Germaans volk dat in de 1e eeuw n.C. in het Nederlandse rivierengebied woonde. Deze god was de versmelting van de Romeinse god Hercules en de oude Bataafse god Magusanus. Het beeldje is gevonden in Den Bosch.

Ontmoetingen met plaatselijke culturen

In de loop van de tijd raakte de Grieks-Romeinse cultuur verspreid over grote delen van Europa, Noord-Afrika en het Midden-Oosten. In alle gebieden die ze veroverden, stichtten Romeinen legerkampen, grote landbouwbedrijven en later ook steden. Overal bouwden ze tempels en badhuizen en legden ze aquaducten en wegen aan.

De Romeinen verplichtten de overwonnen volken niet om hun cultuur over te nemen: ze mochten hun eigen geloof en gewoontes houden. Toch had de Romeinse aanwezigheid grote invloed op de plaatselijke culturen en religies. Dat was vooral zo in gebieden waar de Griekse cultuur totaal onbekend was, zoals in wat nu Engeland, Frankrijk, Duitsland en Nederland is. De plaatselijke bevolking ging voor de Romeinen werken of handelde met hen. Daardoor maakte zij kennis met allerlei dingen uit de Romeinse cultuur: aardewerk uit Italië, Romeinse sieraden en olijfolie. Vooral de leiders van de overwonnen volken hadden belangstelling voor de Romeinse manier van leven en namen daar onderdelen van over. Zij kleedden zich bijvoorbeeld Romeins en leerden Latijn. Op die manier maakten ze meer kans op belangrijke posities in het Romeinse Rijk. Geleidelijk veranderden zelfs de plaatselijke goden. Die kregen vaak Romeinse trekjes: ze kregen bijvoorbeeld een toga aan en een Latijns klinkende naam.

Deze culturele verandering is goed te zien bij de **Germanen**. Dit was een verzameling van volken die rond het begin van de jaartelling in Duitsland en Nederland leefden. De Friezen in het Nederlandse kustgebied en de Bataven in het Nederlandse rivierengebied waren voorbeelden van zulke Germaanse volken. Toen de Germanen in de 1e eeuw v.C. in contact kwamen met de Romeinen, waren zij nog tamelijk eenvoudige boeren. Zij kenden bijvoorbeeld geen schrift. Een eeuw later was dat totaal anders. Germaanse leiders hadden hoge functies in het Romeinse leger, hadden Latijnse namen en konden uitstekend lezen en schrijven. Ook vereerden de Germanen hun goden niet meer op plekken in de natuur, maar in tempels – iets wat ze van de Romeinen hadden afgekeken. De komst van de Romeinen had voor de Germaanse cultuur dus enorme gevolgen.

Bron 5 Mozaïek van de Oost-Romeinse keizer Justinianus I en zijn gevolg (ca. 547 n.C.). Terwijl het Romeinse Rijk in het westen uiteenviel, bleef in het oosten het Romeinse Keizerrijk nog zo'n duizend jaar bestaan.

Het uiteenvallen van het Romeinse Rijk

In de 4e eeuw n.C. was het Romeinse Rijk al niet meer zo groot als rond 200 n.C., maar het omvatte nog steeds een groot deel van Europa en het Middellandse Zeegebied. Het rijk leek erg machtig, maar het had grote problemen.

- Het eerste probleem was het leger. Dat bestond uit 300.000 man, maar was te klein om de uitgestrekte grenzen van het rijk goed te bewaken.
- Een ander probleem was dat de bevolking veel belasting moest betalen om het enorme leger in stand te houden. Die belastingen waren zo hoog, dat veel boeren hun boerderijen in de steek lieten. Akkers bleven onbewerkt, de productie daalde en daardoor ontving het rijk steeds minder inkomsten.
- Het derde probleem was de lange diensttijd van de soldaten, waardoor ze zich meer verbonden voelden met hun generaal dan met de keizer.
- Ten slotte was er een probleem met het keizerschap. Als een keizer niet goed regeerde of overleed, ontstond er vaak een machtsstrijd om de opvolging. Soms volgden de keizers elkaar in hoog tempo op. In zulke perioden werd het rijk niet goed bestuurd.

Deze problemen leidden ertoe dat in 395 het Romeinse Rijk definitief in tweeën uiteenviel. Er kwam een keizer voor het **West-Romeinse Rijk** en een keizer voor het **Oost-Romeinse Rijk**. Dit laatste rijk bleef bestaan tot 1453.

Het West-Romeinse Rijk ging veel eerder ten onder. Het was, meer dan het Oost-Romeinse Rijk, verzwakt door de vier eerdergenoemde problemen. Daar kwam nog bij dat het vaak onrustig was aan de grenzen. Die waren moeilijk te verdedigen. Regelmatig waren er volken die het rijk binnentrokken, zoals de Franken, de Visigoten en de Vandalen. Ze deden dat omdat de Hunnen, een volk uit Centraal-Azië, hun gebieden met geweld inpikten. De verdreven volken waren geen 'woeste barbaren', zoals wel is gedacht, maar mensen die de Grieks-Romeinse cultuur vaak heel goed kenden. Ze waren op zoek naar bescherming tegen vijanden, nieuwe landbouwgronden en een beter leven. Vaak gaven de Romeinen de nieuwkomers toestemming voor hun verhuizing, op voorwaarde dat zij zouden helpen bij de verdediging van het rijk. Zo kwamen de **volksverhuizingen** op gang.

Uiteindelijk leidde deze situatie tot de ondergang van het West-Romeinse Rijk. De nieuwe volken brachten veel onrust, zeker omdat ze af en toe stevig aan het plunderen

sloegen. De leiders trokken zich soms weinig aan van de keizer en begonnen eigen koninkrijkjes te stichten. Stapje voor stapje verdween de samenhang uit het West-Romeinse Rijk. Het werd steeds moeilijker om belastingen te innen en de economie ging sterk achteruit. In 476 werd de laatste West-Romeinse keizer afgezet. Velen zien dat als het definitieve einde van de oudheid en het begin van een nieuwe periode: de middeleeuwen.

Verwerken

3 Welke voorbeelden van Romeinse cultuur zijn beïnvloed door de Griekse cultuur en welke niet? Zet kruisjes op de juiste plek en vul zelf een voorbeeld in op de laatste regel.

Romeinse cultuur	Niet beïnvloed door Griekse cultuur	Wel beïnvloed door Griekse cultuur
Badhuizen		
Beeldhouwkunst		
Bouwkunst		
Literatuur		
Olijfolie in het eten		
Religie		
Toga		

4 Noem drie dingen waar de Romeinen erg goed in waren. Gebruik steeds één woord.

5 In de 1e eeuw n.C. veranderde de Germaanse cultuur.
Wat is daarvan de oorzaak?

- ◯ A De bouw van tempels in Germaans gebied.
- ◯ B De groei van de plaatselijke bevolking.
- ◯ C De opkomst van het schrift bij de Germanen.
- ◯ D De uitbreiding van het Romeinse Rijk.

6 Welke twee stellingen zijn juist?

- ☐ A De Germanen leerden de Romeinse cultuur kennen, doordat ze handel gingen drijven met Romeinen in legerkampen.
- ☐ B De Germanen mochten hun cultuur behouden, maar kozen er vaak zelf voor om onderdelen van hun cultuur te veranderen.
- ☐ C De Germanen veranderden hun cultuur, maar hielden wel vast aan de goden die ze eeuwen hadden vereerd.
- ☐ D De Romeinen bouwden in Germaans gebied grote landbouwbedrijven om hun cultuur te verspreiden.
- ☐ E De Romeinen vonden de Germanen maar eenvoudige boeren en wilden zo min mogelijk met hen te maken hebben.

7 Gebruik bron 6.
Deze strip gaat over het Gallische volk dat in het Romeinse Rijk leeft en onderdelen van de Romeinse cultuur overneemt. (De Galliërs waren een volk in het huidige Frankrijk.)

- **a** Noem drie dingen in de strip die van de Romeinen zijn overgenomen.
- **b** Noem ook dingen die niet van de Romeinen zijn overgenomen.
- **c** Leg (zonder de bron) uit waarom vooral de bovenlaag van de bevolking onderdelen van de Romeinse cultuur overnam.

V3.2 Oorzaken en gevolgen op verschillende gebieden

Je kunt politiek-bestuurlijke, sociale, economische en culturele oorzaken en gevolgen onderscheiden. Een uitleg van deze woorden lees je bij V2.5.

4

Je inleven

Hoe kun je mensen uit het verleden beter begrijpen?

V4.1 Andere kennis

Als je mensen in het verleden wilt begrijpen, dan moet je er rekening mee houden dat mensen vroeger niet dezelfde kennis hadden als wij nu. Vroeger wisten mensen bijvoorbeeld niet waardoor overstromingen of besmettelijke ziektes werden veroorzaakt. Daarom gingen zij daar heel anders mee om dan wij nu.

V4.2 Andere normen en waarden

Als je mensen in het verleden wilt begrijpen, moet je er rekening mee houden dat mensen vroeger andere **normen** en **waarden** hadden. Daardoor vonden mensen vroeger soms dingen heel gewoon, die wij nu onbegrijpelijk vinden.
Met waarden bedoelen we zaken die mensen belangrijk vinden in hun leven, bijvoorbeeld behulpzaamheid, eerlijkheid of een goed christen zijn.
Met normen bedoelen we regels waaraan leden van een samenleving zich moeten houden, zoals geschreven en ongeschreven wetten en vaste gebruiken. Voorbeelden van normen zijn: ‘afval gooi je in de prullenbak’ en ‘diefstal is verboden’.

De vaardigheden oefenen

De vaardigheden voor historisch denken oefen je verdeeld over de hoofdstukken van het eerste leerjaar. Daar vind je ook de definities van de vetgedrukte begrippen:

- hoofdstuk 1: V1.1 een onderzoeksvraag stellen; V1.2 overblijfselen (**bron, geschiedenis, onderzoeksvraag, overblijfsel, verleden**);
- hoofdstuk 2: V1.3 feit en mening (**feit, mening**);
- hoofdstuk 3: V2.1 verschillende jaartellingen; V2.2 aanduidingen van tijd; V2.3 een tijdbalk maken (**dateren, eeuw, jaartelling, periode, tijdvak**);
- hoofdstuk 4: V2.4 en V2.5 continuïteit en verandering (**continuïteit, verandering**);
- hoofdstuk 5: V3.1 en V3.2 oorzaken en gevolgen (**gevolg, oorzaak**);
- hoofdstuk 6: V4.1 andere kennis; V4.2 andere normen en waarden (**normen, waarden**).

Bron 6

8 Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A De laatste keizer van het West-Romeinse Rijk wordt verdreven.
B Er komt een eind aan het Oost-Romeinse Rijk.
C Het Romeinse Rijk bereikt zijn grootste omvang.
D Het Romeinse Rijk valt definitief in twee delen uiteen.
E Het West-Romeinse Rijk krijgt te maken met volksverhuizingen.
F In het West-Romeinse Rijk ontstaan allerlei koninkrijkjes.

9 In de 4e eeuw waren er vier grote problemen in het Romeinse Rijk.

a Zet deze problemen in de eerste kolom van het schema.

b Vul de tweede kolom in. Kies daarbij uit: *cultureel* • *economisch* • *politiek-bestuurlijk* • *sociaal*. Let op: niet al deze begrippen heb je nodig.

Probleem	Soort probleem

10 In de leertekst staat: 'Velen zien het jaar 476 n.C. als het definitieve einde van de oudheid.'

a Deze tijdsindeling klopt niet helemaal met de indeling in perioden die *Memo* gebruikt. Leg dat uit.

b Hoe groot is het verschil tussen beide opvattingen (in jaren)?

c Is het erg dat mensen verschillend denken over het jaar waarin deze periode eindigde?

◯ A Ja, dat is erg, want bij geschiedenis moet je met jaartallen heel precies zijn.
◯ B Ja, dat is erg, want het afzetten van de laatste keizer is een belangrijk feit, als je de ondergang van het West-Romeinse Rijk wilt begrijpen.
◯ C Nee, dat is niet zo erg, want dit is geen wetenschappelijk boek; in een schoolboek mag je best iets minder precies zijn.
◯ D Nee, dat is niet zo erg, want het uiteenvallen van het rijk duurde eeuwen; het afzetten van de keizer was daarin maar een schakeltje.

11 Gebruik bron 1, 3, 4 en 5.
Leg *per bron* uit waarom die goed past bij de Romeinse cultuur.

12 Maak de juiste combinaties.

A	Bataaf	1	Had recht op een eerlijk proces
B	Consul	2	Was een stedeling zonder bezit
C	Dictator	3	Had in de republiek vetorecht
D	Lid van de senaat	4	Mocht zelf geen beslissingen nemen
E	Proletariër	5	Behoorde tot de groep rijkste families
F	Romeins burger	6	Ging zijn goden in tempels vereren
G	Romeinse vrouw	7	Had als enige alle macht

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

4 Het christendom in het Romeinse Rijk

BASIS

Bron 1 Christenen geloofden in één god. Zij volgden daarbij Jezus Christus, die zij beschouwden als de zoon van die god. Hier is Jezus afgebeeld als herder: iemand die zijn kudde de goede kant op leidt en beschermt tegen alle gevaar. (Muurschildering uit de 3e eeuw n.C.)

Intro

1 Gebruik bron 1.
Wat is een belangrijk verschil tussen het geloof van christenen en het geloof van de meeste andere Grieken en Romeinen?

2 Gebruik bron 1.
Waarschijnlijk heb je weleens vaker afbeeldingen van Jezus Christus gezien. Dan weet je dat hij niet alleen als herder is afgebeeld.
Hoe is hij verder nog afgebeeld? Probeer minstens twee voorbeelden te geven.

3 Hoe staat het tegenwoordig met het christendom en het geloof in de Griekse en Romeinse goden? Bestaan beide geloven nog? En zo ja, zijn ze belangrijk of niet? Leg je antwoord uit.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt met voorbeelden uitleggen wat het verschil is tussen monotheïstische en polytheïstische godsdiensten.
- Je kunt uitleggen hoe het christendom ontstond en de belangrijkste kenmerken noemen van de christelijke geloofsleer.
- Je kunt uitleggen hoe het christendom zich in de late oudheid ontwikkelde.

Bron 2 Plechtigheid in een joodse synagoge in Amsterdam (2011). Hier wordt gevierd dat de jongen in het midden 13 jaar is geworden en voor zijn geloof dus 'volwassen'. Hij leest voor uit de Thora, een verzameling heilige boeken van de joden. Net als christenen en moslims geloven joden maar in één god.

Geloven in één god

Als de Romeinen een gebied veroverden, mocht de bevolking haar eigen goden blijven vereren. Dat gold ook voor het volk van de joden, de mensen die in de Romeinse provincie Judea (nu een deel van Israël) woonden. Hun geloof was het **jodendom**. Dit geloof was bijzonder in vergelijking met andere godsdiensten.

- Ten eerste geloofden de joden maar in één god. Het geloof in één god heet **monotheïsme**. De joden waren dus niet polytheïstisch, zoals de Romeinen. Omdat joden hun monotheïsme heel belangrijk vonden, wilden ze de keizer niet als god vereren. Daar hadden de Romeinen geen moeite mee, omdat ze het jodendom niet als een bedreiging zagen.
- Ten tweede hadden de joden heilige boeken. Hierin stond onder andere hoe ze moesten leven.
- Ten slotte geloofden de joden dat God hun een land zou geven: Israël. Daar was nog weinig van terechtgekomen, zeker nu de Romeinen hun land bezetten. Vandaar dat veel joden geloofden dat een verlosser hen zou bevrijden van vreemde overheersers.

Bron 3 Een grafkist (sarcofaag) uit 350 n.C. met voorstellingen van het leven van Jezus Christus. Links is bijvoorbeeld te zien hoe Jezus zijn eigen kruis draagt, kort voordat hij daaraan zal sterven.

Het christendom

In de tijd van keizer Augustus leefde in Judea een joodse man, Jezus van Nazareth. In zijn preken had hij het over een 'koninkrijk van God'. In dit koninkrijk zou het leven voor iedereen goed zijn. Om dat te bereiken moesten de mensen op een betere manier gaan leven. Ze moesten menslievend, verdraagzaam, vergevingsgezind, vrijgevig en eenvoudig zijn. Jezus vertelde ook dat mensen na hun dood in de hemel verder zouden leven. Sommige joden volgden Jezus van Nazareth en zagen hem als de verlosser, die God naar hen gestuurd had. Ze gaven hem de naam Christus, wat zoiets betekent als 'hoge priester' of 'koning'. Zelf noemden de volgelingen zich christenen. Op deze manier ontstond een nieuw geloof: het **christendom**.

Sommige joodse godsdienstige leiders vonden Jezus een onruststoker, omdat hij een bedreiging was voor hun positie. Toen ze over hem klaagden bij de Romeinse bestuurder van Judea, werd Jezus gearresteerd en gekruisigd. Zijn volgelingen geloofden echter dat Jezus na zijn dood weer levend was geworden en daarna naar de hemel opgestegen. Mensen die de regels van Jezus volgden, zouden net als Jezus eeuwig voortleven.

De eerste christenen schreven de verhalen over het leven en sterven van Jezus en zijn ideeën op in hun heilige boek, de **Bijbel**. Ook reisden sommigen door het Romeinse Rijk om hun geloof te verkondigen. Paulus van Tarsus was een van hen. Op deze manier verspreidde het christendom zich over het hele Romeinse Rijk. Vooral bij de armen in de steden sloeg de boodschap van Jezus aan. Het uitzicht op een beter leven na de dood, zoals Jezus had beloofd, gaf hun hoop.

Bron 4 In de Romeinse tijd werden christenen soms wreed gestraft vanwege hun geloof. De keizer liet hen dan bijvoorbeeld tijdens gladiatorenspelen zonder wapens ‘voor de leeuwen gooien’. (Mozaïek uit de 2e eeuw n.C.)

Het christendom in het Romeinse Rijk

Romeinse bestuurders zagen de christenen in het begin als een ongevaarlijke joodse groep. Toen al snel steeds meer mensen zich bekeerden tot het christendom, veranderde hun mening. Daar kwam bij dat christenen, net als de joden, weigerden om de Romeinse keizer als god te vereren. Voor de Romeinse bestuurders werden de christenen nu een gevaar voor de eenheid in het Romeinse Rijk. Daarom werd het christendom verboden en werden christenen in sommige perioden zelfs wreed vervolgd. Christenen die hun geloof niet wilden opgeven, werden gekruisigd, verbrand of voor de leeuwen gegooid. De eerste keizer die dat deed, was keizer Nero, die regeerde tussen 54 en 68 n.C.

Ondanks de vervolgingen nam het aantal christenen in de 2e en 3e eeuw toe. Ook hun organisatie groeide. Christenen hadden hun eigen bestuurders, in elke stad waar christenen woonden één. De belangrijkste bestuurder zat in Rome: de **paus**. Hij gaf leiding aan de **kerk**, zoals we het geheel van alle gelovigen en hun bestuurders noemen.

Uiteindelijk zagen de Romeinse keizers in dat het straffen van christenen niet hielp. Keizer Constantijn de Grote stopte daarom in 313 de christenvervolgingen en gaf de christenen toestemming om in het openbaar hun god te vereren. Hij liet kerken bouwen en benoemde christenen in bestuursfuncties. Zelf ging Constantijn ook als christen leven.

Na de dood van Constantijn werd de kerk snel groter en machtiger. Aan het einde van de 4e eeuw verklaarde keizer Theodosius het christendom tot staatsgodsdienst. Dit betekende dat andere godsdiensten werden verboden. Het Romeinse Rijk was een christelijk rijk geworden.

Verwerken

4 **a** Wat is het belangrijkste verschil tussen een polytheïstische en een monotheïstische godsdienst?

b De Romeinen hadden een polytheïstische godsdienst.
Welke andere polytheïstische volken ben je in *Memo* nog tegengekomen? Noem er drie.

5 Welke twee uitspraken zijn juist?

- ☐ A Joden hadden net als de Romeinen heilige boeken met leefregels.
- ☐ B Joden moesten leven volgens de regels in hun heilige boeken.
- ☐ C Joden pasten hun geloof aan, nadat Judea Romeins was geworden.
- ☐ D Joden vereerden de keizer alleen omdat het van de Romeinen moest.
- ☐ E Joden waren niet blij met de aanwezigheid van de Romeinen in hun land.

6 Gebruik bron 2 van de oriëntatie.
Maak de zinnen kloppend.
Jezus was een *jood / Romein* die leefde in de *1e eeuw v.C. / 1e eeuw n.C.* Toen hij werd geboren, was Judea *ruim 50 jaar / ruim 100 jaar* eerder Romeins gebied geworden. Zijn volgers hoopten dat Jezus hen *rijker zou maken / van de Romeinen zou verlossen*. Dat gebeurde niet, want Jezus werd na klachten van *de Romeinse bestuurder / enkele joodse leiders van Judea* opgepakt en ter dood gebracht. Dit verhaal staat in het heilige boek van de *christenen / joden / Romeinen*, de .....

7 Gebruik bron 5.

a Het christendom had veel aanhang onder arme mensen en slaven. Leg uit waarom.

b Leg uit waarom deze tekening spot met het christendom.

Bron 5 Een tekening, gevonden op een oude muur in Rome. Op de tekening is Jezus afgebeeld met een ezelskop. De tekst luidt: 'Alexamenos aanbidt zijn god.' Alexamenos was waarschijnlijk een slaaf.

8 Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Christus begint te preken dat mensen verdraagzaam moeten zijn.
B De Romeinse bestuurder van Judea laat Jezus oppakken.
C Enkele joodse religieuze leiders vinden Jezus te lastig worden.
D Jezus sterft aan het kruis.
E Keizer Augustus komt aan de macht.
F Paulus van Tarsus verspreidt het christendom door het Romeinse Rijk.

9
a Geef twee redenen waarom de Romeinen het christendom in de 1e eeuw verboden.
b Noem twee veranderingen in de kerk in de 2e en 3e eeuw.
c Geef twee redenen waarom de Romeinen het christendom in de 4e eeuw gingen toestaan.

10 Gebruik bron 4.
Stelling: 'Deze bron laat goed zien hoe het bestaan van christenen er in de 1e tot en met de 3e eeuw n.C. uitzag.'
Geef een argument voor deze stelling en een argument tegen.

11 Maak de juiste combinaties.

A Constantijn de Grote	1 Verspreidde het christendom
B Nero	2 Leidde de kerk in Rome
C Paulus van Tarsus	3 Liet als eerste keizer kerken bouwen
D Paus	4 Verbood de polytheïstische godsdiensten
E Theodosius	5 Vervolgde de christenen als eerste

12 Maak de zinnen kloppend.
Het christendom is voortgekomen uit een andere godsdienst, het ..... Deze geloven lijken dan ook op elkaar. Zo zijn ze allebei *monotheïstisch / polytheïstisch*. Ook gebruiken ze allebei *heilige boeken / mythen* met regels hoe je moet leven. De christenen voegden daar nog verhalen aan toe over het leven en sterven van ..... Zo ontstond de .....
Al snel werd het christendom verboden, omdat de christenen de Romeinse ..... niet wilden vereren. Toch groeide de christelijke kerk. In de steden werden kerkbestuurders benoemd, zoals ..... in Rome.
Uiteindelijk werd het christendom in *de 2e eeuw / 313 / 395* de officiële staatsgodsdienst van het Romeinse Rijk.

13 Hieronder staan zes gebeurtenissen uit de Romeinse geschiedenis. Ze staan niet in de juiste tijdsvolgorde. Geef steeds aan of de gebeurtenis plaatsvond in de republiek of de keizertijd.
Tip: laat je niet in de war brengen door al die vreemde namen, maar ga op zoek naar wat je in de leerteksten bent tegengekomen.

Gebeurtenis	Republiek	Keizertijd
Bij de stad Alesia verslaat Julius Caesar de Gallische leider Vercingetorix.		
Consul Appius Claudius Caudex begint een veroveringsoorlog tegen Carthago.		
Gaius Julius Vindex neemt de stad Lugdunum in en onderbreekt zo de pax Romana.		
Het Romeinse volk kiest Quintus Caecilius Metellus tot consul.		
Onder leiding van Radegast trekt het volk van de Ostrogoten Noord-Italië binnen.		
Paus Clemens I bepaalt wanneer zijn gelovigen Pasen moeten vieren.		

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

5 Chronologie

HISTORISCH DENKEN

Romeinse munten

Leerdoel
- Je kunt de volgende aanduidingen van tijd gebruiken: jaren, eeuwen, tijdvakken en periodes.
- Je kunt gebeurtenissen en ontwikkelingen uit het verleden ordenen met behulp van een tijdbalk.

Vaardigheid
- V2.2
- V2.3

Basis
- Paragraaf 3.1

Op munten uit de Romeinse Republiek staan vaak goden of mythologische gebeurtenissen. Tijdens het keizerrijk toonden keizers hun eigen portret op hun munt. De achterkant van de munt gebruikten ze om een boodschap over hun bestuur over te brengen. Ze toonden bijvoorbeeld een belangrijke militaire overwinning. In een tijd zonder internet of krant was dat een slimme manier om duidelijk te maken wie de keizer was en welke bijzondere eigenschappen hij had.
In deze opdracht ga je aan de hand van Romeinse munten oefenen met aanduidingen van tijd en het maken van een tijdbalk.

1 Gebruik *V2.2 Aanduidingen van tijd*.

a In welke periode en welk tijdvak valt de stof van dit hoofdstuk? Schrijf er ook bij wanneer die periode en dat tijdvak beginnen en eindigen.

b Maak de zinnen kloppend.
Hoofdstuk 2 over de Grieken valt *wel* / *niet* / *gedeeltelijk* in dezelfde periode als hoofdstuk 3. Hoofdstuk 1 over jagers-verzamelaars, de eerste boeren en de Egyptenaren valt *ook* / *niet* / *gedeeltelijk* in dezelfde periode als hoofdstuk 3.

c Historici laten een nieuwe periode of een nieuw tijdvak beginnen als er grote veranderingen waren in een bepaalde tijd. Waarom laten zij rond 3000 v.C. een nieuwe periode beginnen?
- ◯ A Toen begon de agrarische revolutie.
- ◯ B Toen begon de Romeinse geschiedenis.
- ◯ C Toen ontstond de moderne mens.
- ◯ D Toen vonden mensen het schrift uit.

d Gebruik de afsluiting van dit hoofdstuk.
Waarom laten historici rond 500 n.C. weer een nieuwe tijd beginnen?

2 **a** Maak de zinnen kloppend.

De 3e eeuw v.C. loopt van het jaartal ..... tot en met het jaartal ..... v.C.

De 3e eeuw n.C. loopt van het jaartal ..... tot en met het jaartal ..... n.C.

b Wat was eerder: de 1e eeuw v.C. of de 3e eeuw v.C.?

c Maak de tabel hieronder kloppend. Zoek de jaartallen op in de leertekst van paragraaf 1. Enkele jaartallen zijn al ingevuld.

Gebeurtenis	Jaartallen	Bijbehorende eeuwen
Het Romeinse Rijk is een republiek.		
Julius Caesar is dictator van het Romeinse Rijk.	46-44 v.C.	
Keizer Augustus komt aan de macht en regeert tot zijn overlijden.	.....-14 n.C.	
Keizer Trajanus regeert.	98-117 n.C.	

3 Gebruik bron 1, 2 en 3. Op de munten zie je portretten van mannen met daaromheen Romeinse letters.

a Schrijf de ontbrekende letters op.

Bron 1: ..... DIVI F

Bron 2: IMP ..... AUG GER DAC PM TR P

Bron 3: ..... IM P M

b Gebruik bron 4. Komt deze munt uit de Romeinse Republiek of uit het Romeinse Keizerrijk?

c Gebruik je antwoorden bij vraag 2c. Bepaal zo precies mogelijk uit welke tijd elke munt komt.

Bron 1 Gouden Romeinse munt (*aureus*). Gevonden in Velsen, Noord-Holland.

Bron 2 Gouden Romeinse munt (*aureus*). Gevonden in Woerden, Utrecht.

Bron 3 Zilveren Romeinse munt (*denarius*). Deze munt is geslagen in Rome, Italië. De vindplaats is onbekend.

Bron 4 Bronzen Romeinse munt (*sextans*). Je ziet de broers Romulus en Remus die volgens Romeinse verhalen Rome hebben gesticht. Op de achterzijde van de munt staan een adelaar en de tekst 'ROMA'. De vindplaats is onbekend.

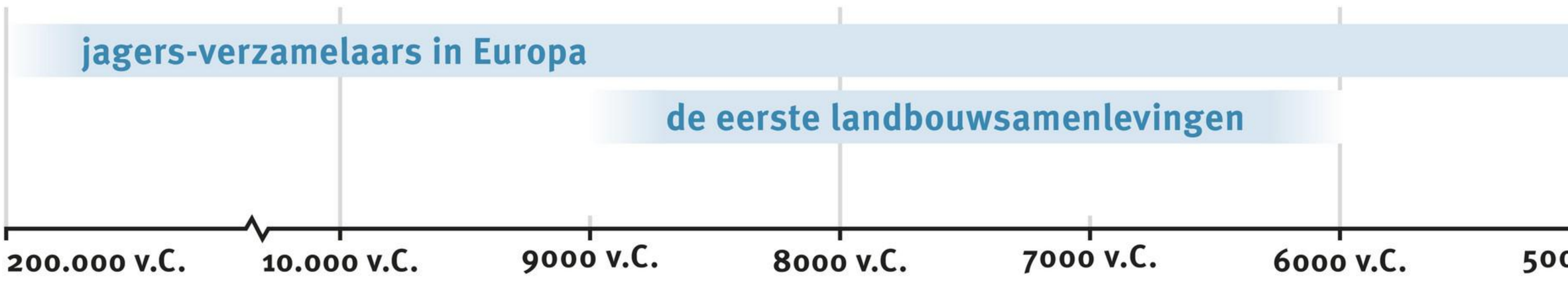
De tijd van jagers en boeren

1 Jagers en boeren

Oriëntatie

Bron 1 Egyptische wandschildering van een man op vogeljacht, gevonden in een graf uit ongeveer 1350 v.C.

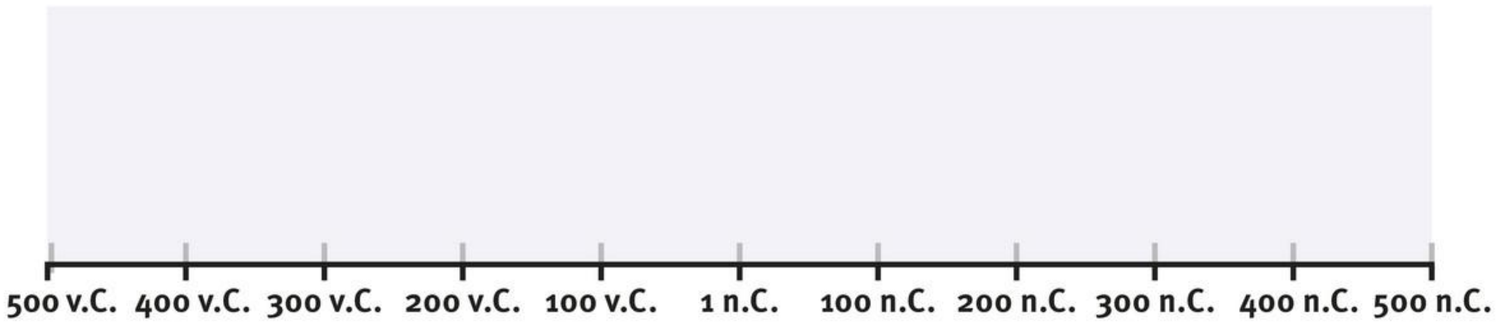

4 Gebruik *V2.3 Een tijdbalk maken*.

a Maak een tijdbalk over de Romeinse geschiedenis van 500 v.C. tot 500 n.C. Volg de stappen bij V2.3.

b Geef de onderstaande zaken aan op de tijdbalk. Tip: langere periodes geef je in een tijdbalk aan met een horizontale streep. Gebeurtenissen geef je aan met verticale strepen.

- De periode van de Romeinse Republiek.
- De periode van het Romeinse Keizerrijk.
- Caesar wordt vermoord.
- Augustus wordt keizer.
- Trajanus wordt keizer.

c In de tijdbalk kun je nu niet gemakkelijk zien welke keizer het langst heeft geregeerd: keizer Augustus of keizer Trajanus. Wat moet je nog toevoegen om dit goed te kunnen zien?

5 Gebruik bron 1 t/m 4. Archeologen gebruiken munten om hun vondsten te dateren (in de tijd te plaatsen).

a Stel, je vindt in Italië een skelet met een Romeinse wapenuitrusting en daarbij bron 2. Dateer het skelet zo precies mogelijk. Noem in je antwoord een periode, een eeuw en een jaartal.

b Welke van de vier munten kunnen archeologen het minst goed gebruiken om hun vondsten te dateren? Leg je antwoord uit.

Maak online steropdracht 6 voor extra uitdaging.

Tijdrekenkunde in de oudheid

Leerdoel
- Je kunt uitleggen waarom er verschillende jaartellingen waren en zijn.

Vaardigheid
- V2.1

Basis
- Paragraaf 3.4

Tegenwoordig zijn verschillende jaartellingen in gebruik, maar in de westerse wereld zijn we gewend aan de christelijke jaartelling. Die werd vanaf de 6e eeuw n.C. in gebruik genomen. De Romeinen kenden andere methodes om te rekenen met tijd.
In deze opdracht ga je aan de slag met tijdrekenkunde. Je bestudeert verschillende soorten jaartellingen van de Romeinen en vergelijkt deze met de christelijke.

Bron 5 De Romeinen geloofden dat hun stad Rome gesticht was door de broers Romulus en Remus. Op dit altaar drinken de broers melk bij een wolvin (linksonder). Twee herders (rechtsboven) vinden de tweeling. De gier (midden links) verwijst naar het moment dat de broers Rome stichtten. (Altaar uit 98-117 n.C.).

7 Gebruik *V2.1 Verschillende jaartellingen*.

a Waar staan de afkortingen v.C. en n.C. voor?

b De aanduiding geeft aan vanaf welke gebeurtenis wij de jaren tellen. Welke gebeurtenis is dat?

c Om welke reden staat er in hoofdstuk 3 altijd v.C. of n.C. bij een jaartal?

d Vanaf hoofdstuk 4 laten we de aanduiding 'v.C.' of 'n.C.' bijna altijd weg. Leg uit waarom.

8 Gebruik bron 6 en 7.

a Geef aan welke twee verschillende jaartellingen je tegenkomt in de teksten van Velleius Paterculus en Livius.

b Livius en Velleius Paterculus leefden rond het jaar 1. Waarom gebruikten zij niet de christelijke jaartelling?

c Gebruik bron 7. Vind je de jaartelling van Livius een handige manier om de jaren aan te geven? Leg je antwoord uit.

Bron 6 Een fragment uit het geschiedwerk van de Romein Velleius Paterculus (circa 19 v.C.-31 n.C.) Zijn boek droeg hij op aan de consul Marcus Vinicius.

De dag voor zijn twintigste verjaardag, op 22 september, werd Octavianus* consul samen met zijn collega Quintus Pedius, 709 jaar na de stichting van Rome, 72 jaar voordat u, Marcus Vinicius, consul werd.
*Octavianus zou later keizer Augustus genoemd worden.

Bron 7 Een fragment uit het geschiedwerk van de Romein Livius (ongeveer 59 v.C.-17 n.C.).

Zo vertrokken de Carthagers uit Rome. Toen ze bij Scipio in Afrika waren aangekomen, sloten ze vrede [...]. De Carthagers overhandigden de oorlogsschepen, olifanten, overlopers, gevluchte slaven en vierduizend gevangenen, onder wie senator Quintus Terentius Culleo. [...] Het was veertig jaar geleden dat voor het laatst vrede met de Carthagers was gesloten, tijdens het consulaat van Quintus Lutatius en Aulus Manlius. De oorlog was drieëntwintig jaar daarna begonnen, tijdens het consulaat van Publius Cornelius Scipio en Tiberius Sempronius Longus en hij werd beëindigd in het zeventiende jaar, tijdens het consulaat van Gnaeus Cornelius Lentulus en Publius Aelius Paetus.

9 Gebruik bron 8.

a Welke jaartelling gebruikt de schrijver van deze bron?

b Geef een voordeel van het gebruik van deze jaartelling.

c Om welke reden gebruikt de schrijver niet meer de Romeinse jaartelling, zoals Livius in bron 7? Gebruik zo nodig de tijdbalk in de oriëntatie.

Bron 8 Fragment uit *Kerkelijke geschiedenis van het Engelse volk* (ca. 731 n.C.) van de christelijke monnik en geleerde Beda Venerabilis.

Het leek mij goed om de zaken, die in grote lijnen al besproken zijn, kort op te sommen, elk met specifiek jaartal, zodat deze beter onthouden kunnen worden. In het zestigste jaar vóór de geboorte van onze Heer [Jezus] viel Gaius Julius Caesar als eerste Romein Engeland binnen. Hij was succesvol maar kon het koninkrijk nog niet innemen.

10 Gebruik bron 9.

a Welke jaartelling gebruikt de schrijver van deze bron?

b Was Felix een aanhanger van de Romeinse godsdienst of van het christendom?

c Wat blijkt uit deze bron over het gebruik van de christelijke jaartelling in de Romeinse tijd?

Bron 9 Inscriptie op de grafsteen van een man, Felix.

Hier ligt Felix, senator en tribuun*, die 61 jaar heeft geleefd en door God is ontvangen op [?] oktober, tijdens het consulaat van Bassus en Anthiocus.
* Een tribuun was een hoge bestuurder in het Romeinse Rijk.

11 Gebruik bron 6 t/m 9 en de leertekst van paragraaf 4.

a Je hebt drie jaartellingen bestudeerd. Welke jaartelling is voor een historicus het gemakkelijkst om te gebruiken? Leg je antwoord uit.

b Welke andere jaartellingen dan de christelijke worden in onze tijd gebruikt?

Maak online steropdracht 12 voor extra uitdaging.

6 Oefenen met een tekstbron en een kaart

TOEPASSEN

Een slavenleven

Basis
- Paragraaf 3.2

In *Memo* leer je hoe je informatie uit een tekstbron kunt verkrijgen. Dat is handig bij een onderzoek of bij een geschiedenistoets. Dit keer onderzoek je met behulp van twee tekstbronnen hoe Romeinen hun slaven behandelden in de tijd van de Romeinse Republiek.

1 Lees het bronbijschrift van bron 1 en 2.
- **a** Maak de zinnen kloppend.
  Beide bronnen zijn *wel / niet* gemaakt door een Romein. Beide bronnen komen *wel / niet* uit de 2e eeuw v.C. Dat is *wel / niet* de tijd van de Romeinse Republiek.
- **b** Met welk doel is bron 1 gemaakt?
- **c** Met welk doel is bron 2 gemaakt?

2 Lees bron 1 en 2 helemaal.
- **a** Onderstreep de woorden in de bronnen die je niet begrijpt.
- **b** Zoek de betekenis van deze woorden op.

3 Welk woord vind je het best passen bij bron 1 en welk woord bij bron 2? Leg je antwoord telkens uit. Kies uit: *dom* • *grappig* • *gemeen* • *nuchter* • *verdrietig* • *vrolijk* • *wreed* • *zakelijk*.

4 Gebruik bron 1.
- **a** Wat kom je te weten uit bron 1?
  - ◯ A In de Romeinse samenleving bestond slavernij.
  - ◯ B Plautus vond dat slaven niet wreed behandeld moesten worden.
  - ◯ C Plautus vond dat slaven onbetrouwbaar zijn.
  - ◯ D Romeinse slaven werkten alleen, als ze werden geslagen.
- **b** Leg uit waarom de drie andere antwoorden fout zijn.

5 Stel, je wilt weten hoe de Romeinen hun slaven behandelden. Welke bron kun je dan het beste gebruiken: bron 1 of bron 2? Leg je antwoord uit.

Bron 1 Fragment uit een komedie, geschreven door de Romein Plautus in de 2e eeuw v.C. Het toneelstuk was bedoeld ter vermaak, vergelijkbaar met ons cabaret. In deze scène spreekt de Romeinse slavenhandelaar Ballio.

Tegen zijn slaven: ‘Ga aan het werk, [...] schurken; Ik verdien niets aan jullie [...]. Niemand van jullie denkt eraan om aan het werk te gaan, of om mij enigszins tot nut te zijn, tenzij ik deze gebruik!’ Ballio slaat de slaven met zijn zweep. [...]
Tegen het publiek: ‘Ze worden allemaal regelmatig gegeseld, en het enige wat ze doen is stelen, [...] drinken, eten en zich drukken. Oh! Ze zien er braaf uit, maar ze bedriegen je waar je bij staat.’

Bron 2 De Romeinse bestuurder Cato legde in zijn boek *Over de landbouw* (2e eeuw v.C.) uit hoe je slaven moest behandelen. Hier zie je een fragment uit dit boek.

Als slaven op het land werken, dan zouden ze in de winter vier modii (ongeveer 10 liter) graan moeten ontvangen, en in de zomer vier-en-een-half modii. [...]
Wat betreft kleding: geef de slaven eens per twee jaar een korte tuniek en een mantel, [...] en goede schoenen.

Belgica en Germania

Basis
- Paragraaf 3.3

De gebieden in de noordwestelijke uithoek van hun rijk noemden de Romeinen 'Belgica' en 'Germania Inferior'. Op een kaart van deze gebieden staan allerlei gegevens ingetekend die archeologen en historici hebben verzameld. In *Memo* leer je hoe je een kaart moet lezen. Dit keer bestudeer je een kaart over Belgica en Germania Inferior.

6 Gebruik bron 3 in de oriëntatie en zo nodig een kaart van Noordwest-Europa nu.
- **a** In welke vier landen liggen Germania Inferior en Belgica nu?
- **b** Welke Nederlandse plaatsen met een Romeinse oorsprong zie je op de kaart?
- **c** Ook andere Nederlandse plaatsen, zoals Utrecht en Leiden, hebben een Romeinse geschiedenis. Waarom staan deze niet op de kaart?

7 Gebruik bron 3 in de oriëntatie.
- **a** Geeft de kaart één moment uit het verleden of een langere periode weer? Leg uit hoe je dat weet.
- **b** In welke tijd bestonden de steden en wegen op de kaart?

8 De Romeinen legden op de grens van Romeins en niet-Romeins gebied een verdedigingslinie aan van forten en wachttorens, de zogenoemde *limes*. Daar leefden honderden Romeinse soldaten.
- **a** Noem vier producten uit Belgica en Germania Inferior en leg telkens uit waarom deze voor het Romeinse leger van belang waren.
- **b** Voor de Romeinen was het huidige Zuid-Nederland (Zeeland, Noord-Brabant en Limburg) in economisch opzicht minder belangrijk dan het huidige België. Dat kun je niet alleen opmaken uit de handelsproducten, maar ook uit andere gegevens. Noem twee van die andere gegevens.
- **c** Bedenk een reden waarom de noordelijke grens van het Romeinse Rijk toch zo ver boven de voor hen economisch interessante gebieden ligt.

9 Gebruik bron 3 in de oriëntatie.
- **a** Noord-Nederland stond niet onder Romeins bestuur. Hoe kun je dat uit de kaart opmaken? Gebruik de legenda.
- **b** In Germania kregen de Romeinen te maken met binnenvallende Franken. Je ziet in de kaart ook welke oplossing de Romeinen daarvoor op den duur hadden. Welke oplossing?

10 Gebruik bron 3 in de oriëntatie.
- **a** In de 1e eeuw v.C. werden Belgica en Germania Inferior onderdeel van het Romeinse Rijk. Een kaart van die pas veroverde gebieden in de 1e eeuw v.C. zou er heel anders hebben uitgezien dan bron 3 van de oriëntatie. Bedenk drie verschillen en leg je antwoord uit.
- **b** Een kaart van dit gebied in de 6e eeuw zou er heel anders uitgezien hebben dan bron 3 van de oriëntatie. Leg uit welke politiek-bestuurlijke verandering er op die kaart zichtbaar zou zijn.

7 Volksvermaak in Rome

VERDIEPEN

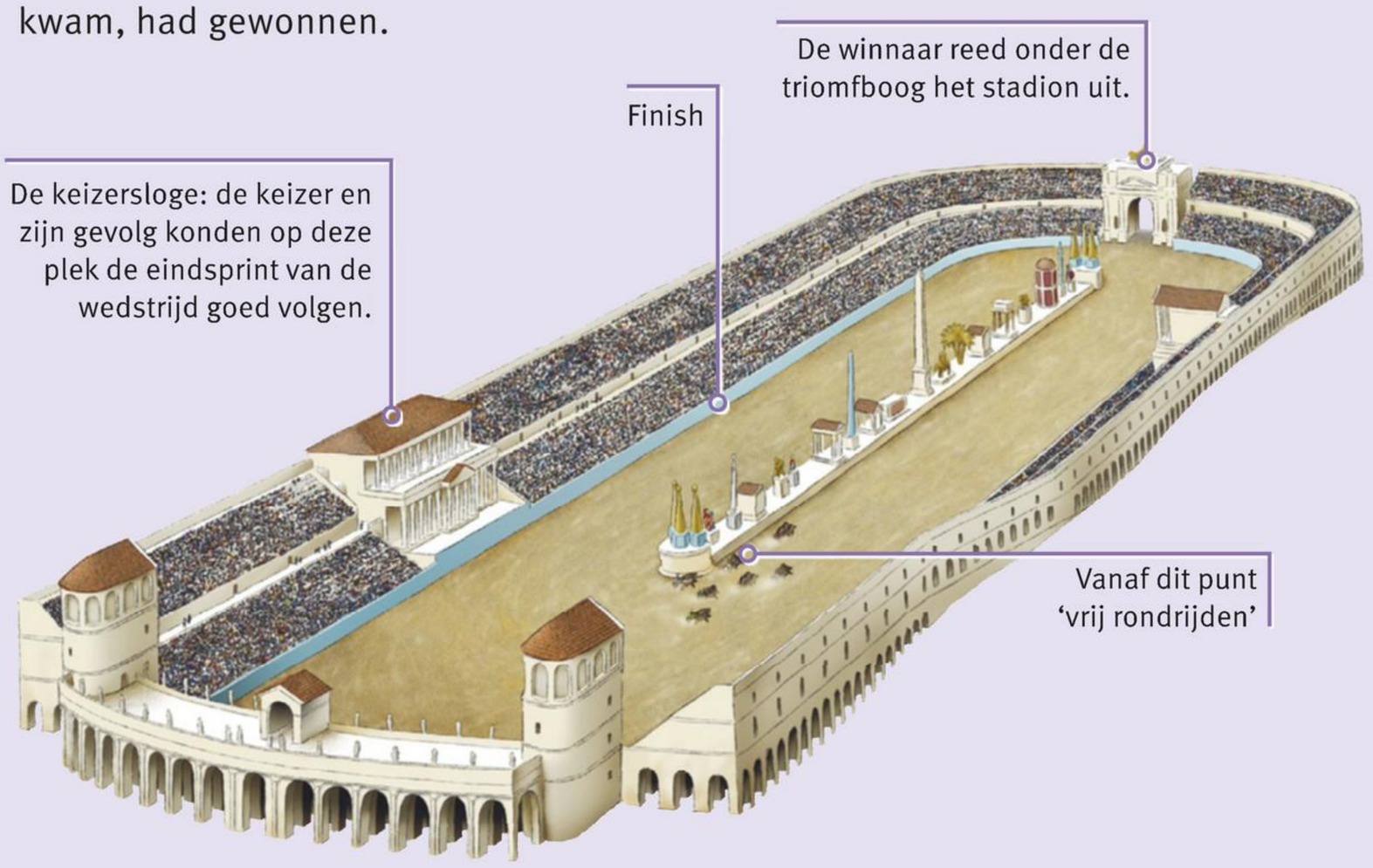
De inwoners van Rome hielden van spektakel, spanning en sensatie. Zo genoten ruim 150.000 mensen veertig tot vijftig dagen per jaar van wagenrennen in het Circus Maximus. In het Colosseum keken ruim 50.000 mensen regelmatig naar gladiatorengevechten, openbare terechtstellingen en gevechten met wilde dieren. Hierbij vielen veel doden. Het bijzondere van deze evenementen was dat ze vaak door de keizer werden georganiseerd en voor iedereen toegankelijk waren. Als je geen geld had, mocht je gratis naar binnen.
Deze paragraaf gaat over het volksvermaak in Rome. De vraag is: hoe vermaakten de Romeinen zich?

Bron 1 Een reliëf uit de 3e eeuw n.C., waarop een wagenren wordt uitgebeeld. De menners komen langs de plek in het Circus Maximus waar de keizer zit. De meeste keizers waren enthousiaste toeschouwers tijdens de wagenrennen en zelf fan van een van de teams. Soms beïnvloedde een keizer zelfs de uitslag van een race.

Bron 2 Een reconstructie van het Circus Maximus in Rome, waar de wagenrennen werden gehouden.

Aan een wagenren namen maximaal twaalf vierspannen deel, verdeeld over vier teams: de Roden, de Witten, de Blauwen en de Groenen. Hun namen waren afgeleid van de kleur waarin de wagens waren geschilderd. Een wedstrijd ging over zeven rondes van ongeveer 700 meter. Daarin haalden de wagens snelheden van ongeveer 70 kilometer per uur. De eerste 160 meter moest je als menner in je eigen baan blijven, daarna mocht bijna alles. Menners sneden elkaar af of reden doelbewust op hun tegenstanders in. Daarbij vielen regelmatig slachtoffers, vaak met de dood tot gevolg. De wagen die als eerste over de finish kwam, had gewonnen.

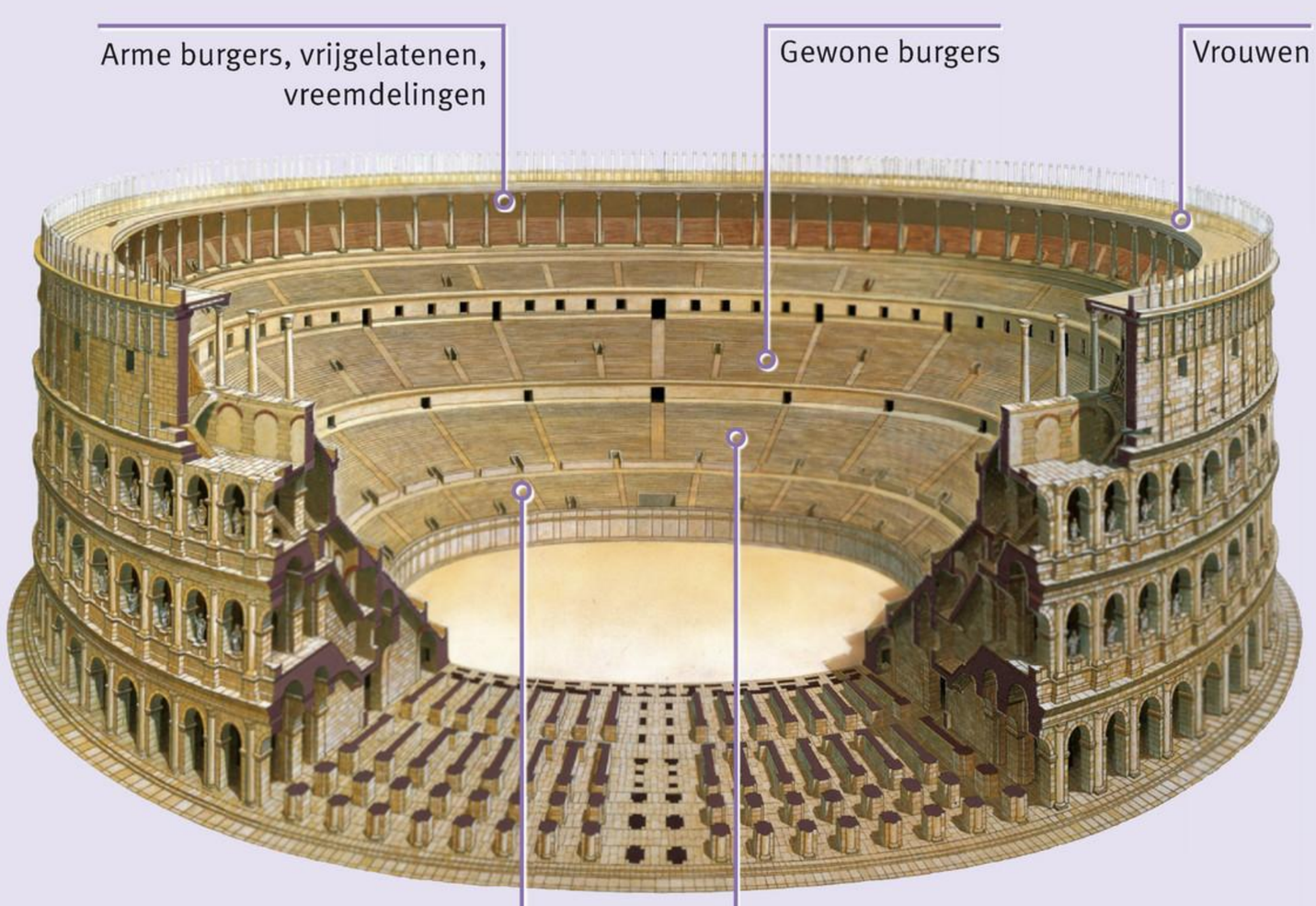

Bron 3 Een menner van de Groenen. Het beroep van wagenmenner stond niet hoog aangeschreven. Veel menners verdienden weinig of, als ze tot slaaf waren gemaakt, helemaal niets. Alleen de echte topmenners werden geëerd en waren erg rijk.

Bron 5 Gladiatoren vochten op leven en dood met wilde dieren of andere gladiatoren in een arena voor tienduizenden toeschouwers. Dat deden ze niet vrijwillig. Veel gladiatoren waren krijgsgevangenen, die werden opgeleid in gladiatorenscholen. Daar volgden ze gevechtstrainingen en kregen ze eten en onderdak.

Bron 4 Het Colosseum in Rome (1e eeuw n.C.).

Voor een gezellig dagje uit gingen Romeinen naar het Colosseum, het grootste amfitheater in het Romeinse Rijk. Het programma van een dagje Colosseum begon met gevechten tussen wilde dieren. In de pauze genoten de toeschouwers van terechtstellingen van misdadigers. Duizenden mensen, waaronder veel christenen, werden hier in de loop der jaren op een gruwelijke manier ter dood gebracht. ’s Middags vonden de gladiatorengevechten plaats, die voor veel spektakel zorgden. De toeschouwers kwamen vooral voor dit onderdeel van het programma naar het Colosseum en leefden erg mee met hun favoriete gladiator. Tijdens de gevechten werd meestal een van beide gladiatoren gedood. Was dit niet het geval en eindigde een gevecht onbeslist, dan vroeg de scheidsrechter de keizer en het publiek om hun oordeel. Gladiatoren die dapper hadden gestreden, kregen een eervolle aftocht. Na de voorstelling werd de arena snel schoongemaakt. De dode wilde dieren, de verminkte lijken van misdadigers en het vele bloed werden weggehaald. De volgende dag kon er immers weer een show zijn.

1 Gebruik de intro van deze opdracht, bron 3 en bron 5.
Vul de tabel in.

	Circus Maximus	Colosseum
Aantal toeschouwers		
Deelnemers		
Soort vermaak		

2 Gebruik bron 2 en 4.
Welke zinnen passen bij de bronnen?

- ☐ A Iedereen kon de voorstellingen even goed zien.
- ☐ B Iedereen was welkom bij de wagenrennen en de gladiatorengevechten.
- ☐ C De voorstellingen vonden plaats in de openlucht.
- ☐ D Mannen en vrouwen zaten bij elkaar tijdens een bezoek aan het Colosseum en het Circus Maximus.
- ☐ E Rijk en arm zaten gescheiden van elkaar tijdens een bezoek aan het Colosseum en het Circus Maximus.

3 Gebruik bron 6. De keizer organiseerde en betaalde voor een groot deel het volksvermaak. Waarom liet de keizer houten balletjes in het publiek werpen?

Bron 6 De Romeinse senator Cassius Dio schreef in de 2e eeuw n.C. over keizer Titus bij de opening van het Colosseum.

Hij liet hoog vanuit het amfitheater houten balletjes de tribunes in werpen, waarop de naam van een artikel was gekrast. Dat kon voedsel zijn, een kledingstuk, een zilveren of zelfs een gouden vaas, een paard, een lastdier, vee of slaven. Wie zo'n balletje bemachtigde moest ermee naar de verantwoordelijke beambte gaan en het aangegeven artikel afhalen.

4 Gebruik bron 1, 4 en 7.

- **a** Geef twee voorbeelden waaruit blijkt hoe de keizer zijn macht gebruikte tijdens de voorstellingen.
- **b** Leg uit op welke manier ook de toeschouwers macht hadden tijdens de voorstelling.
- **c** Om welke reden vonden de toeschouwers het volgens de historicus zo leuk om invloed te hebben op het verloop van het spektakel?

Bron 7 Een historicus beschrijft hoe de toeschouwers in het Colosseum meeleefden met de gladiatorengevechten.

Al direct bij het begin van de gevechten liet het publiek nadrukkelijk van zich horen. Ze waren meer dan gewone enthousiaste, juichende of joelende toeschouwers, ze waren in zekere zin onderdeel van ieder gevecht, omdat ze betrokken konden zijn bij de definitieve uitkomst. Ze waren zich ervan bewust dat er een moment kon komen waarop hun stem besliste over leven en dood. De wetenschap dat zij, in het normale leven machteloos en afhankelijk van de gunsten van de keizer, hier in het Colosseum konden beschikken over andermans leven, gaf hun een ongekend machtsgevoel.

5 Gebruik bron 1 t/m 5. Er werd veel geweld gebruikt tijdens de voorstellingen.

a Geef hiervan vier voorbeelden.

b Leg uit dat de Romeinen heel anders dachten over de behandeling van dieren dan wij tegenwoordig.

6 Gebruik bron 8 en 9. Sommige Romeinen hadden kritiek op het volksvermaak.

a Om welke reden was Tacitus een tegenstander van dit soort volksvermaak?

b Wat was de mening van Cicero over het volksvermaak? Leg je antwoord uit.

Bron 8 De Romeinse schrijver Tacitus gaf zijn mening over het volksvermaak in het Colosseum (110-120 n.C.).

Gladiatoren zijn waardeloos bloed. Het is een schande af te stammen van gladiatoren, ze missen discipline, kortom ze deugen niet. Ze voegen niets toe aan de waarden van de maatschappij, hun gevechten leiden er alleen maar toe dat de jeugd wordt verpest.

Bron 9 De Romeinse schrijver Cicero gaf zijn mening over het volksvermaak in het Colosseum (1e eeuw v.C.).

Ik kan niet begrijpen dat een weldenkend, goedopgeleid mens plezier kan beleven aan de spelen. Hoe is het mogelijk dat iemand enthousiast kan worden over shows waarin vijf dagen achtereen dierenjachten plaatsvinden, waarin een weerloos persoon door een geweldig beest wordt verscheurd of een prachtig dier aan de speer van een jager wordt geregen.

7 Tegenwoordig wordt er nog steeds vermaak georganiseerd. Lijken de volgende voorbeelden volgens jou op het volksvermaak uit Rome? Leg je antwoord telkens uit.

- Formule 1-races.
- Stierengevechten.
- Vechtsportgala's.

8 Deze paragraaf ging over het volksvermaak in het oude Rome.
Geef antwoord op de vraag: hoe vermaakten de Romeinen zich?

9 Maak in tweetallen een poster over een gladiatorengevecht in Rome. Werk als volgt.

- Kies het soort poster dat je gaat maken: een reclameposter of een protestposter.
- Bedenk minimaal één leus die je op de poster zet.
- Zet minimaal twee argumenten op de poster (in woorden of tekeningen) die de leus versterken.
- Maak de poster op A3-formaat.

Afsluiting

Oefenen voor de toets

Oefenen met tijdsvolgorde

1 Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A De Romeinen verdrijven hun laatste koning.
B De senaat blijft bestaan, maar raakt zijn macht kwijt.
C De steden beginnen te groeien door de toestroom van proletariërs.
D Er bestaat alleen nog een Oost-Romeins Rijk.
E Het Romeinse Rijk valt in twee delen uiteen.
F Leden van de senaat brengen Julius Caesar om het leven.

Oefenen van de leerstof

2 Maak de juiste combinaties.

A Dictator	1 Consul
B Gladiatorengevecht	2 Grootgrondbezit
C Pax Romana	3 Julius Caesar
D Veto	4 Typisch Romeins vermaak
E Villa	5 Welvaart en rust in het rijk

3 Hieronder staan enkele stellingen die niet kloppen.
Maak ze wel kloppend.

A Het christendom ontstond in de Griekse cultuur.
B Het einde van de republiek is een voorbeeld van een sociale verandering.
C Het Romeinse leger was sterk, doordat het de beste wapens had.
D Het Romeinse Rijk had veel slaven; dat komt door verarming van Romeinse boeren.
E Het Romeinse Rijk hield rond 500 n.C. op te bestaan.

4 In een Romeinse stad woonden naast de elite ook proletariërs en slaven.

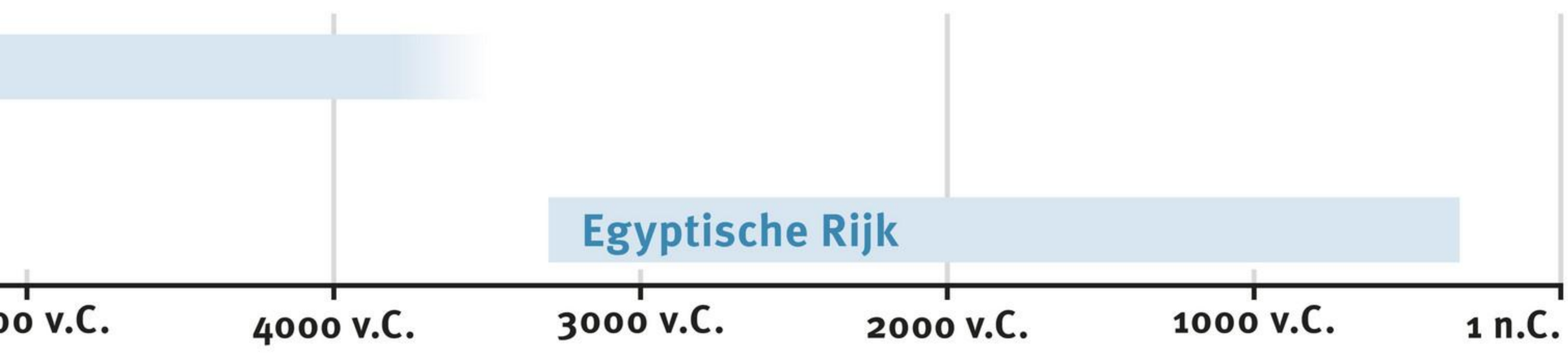
a Wat is de oorzaak van de aanwezigheid van proletariërs?
b Welke andere groep woonde nog in een Romeinse stad?

5 Welke uitspraak is juist?

◯ A De Germanen hadden moeite met het feit dat ze de Romeinse keizer moesten vereren.
◯ B Een Romeinse senator uit de 1e eeuw v.C. bezat soms wel een paar honderd slaven.
◯ C Het einde van de Romeinse Republiek was het gevolg van de strijd tegen Carthago.
◯ D In de 2e en 3e eeuw n.C. lieten de keizers alle christenen voor de leeuwen werpen.

Een schildering van meer dan 3.300 jaar oud – en toch nog heel helder! Dat komt doordat hij duizenden jaren onder beschermend zand heeft gelegen. Omdat we het schrift uit die tijd kunnen lezen, weten we dat de man in het midden Nebamoen heette en dat hij een belangrijke Egyptenaar was. Als 'schrijver' en 'graanteller' hield hij bij hoeveel graan de boeren produceerden. Zo kon de Egyptische koning daar belasting over heffen. Dit hoofdstuk gaat over de tijd tussen 200.000 en 300 v.C. Het begint dus ver voordat er Egyptische koningen waren.
In dit hoofdstuk ga je bekijken hoe de eerste mensen, de eerste boeren en de eerste koningen en hun helpers leefden.

Oefenen van historisch denken

6 **a** Tot welke eeuw behoren de volgende jaren?

2024 .....

1937 .....

456 .....

27 v.C .....

456 v.C. .....

b Maak de zinnen kloppend.

Ondanks de christenvervolgingen in de *2e-3e eeuw / 3e-2e eeuw* n.C. groeide de kerk.

In de *2e-3e eeuw / 3e-2e eeuw* v.C. moesten veel vrije boeren in Italië hun land verkopen en naar de stad verhuizen.

c Leg je antwoorden bij b uit.

d Maak de zinnen kloppend.

Pericles (ca. *429-495 / 495-429* v.C.) was een belangrijke Atheense generaal en politicus.

Paus Sixtus I werd in *115 / 124* leider van de christelijke kerk en stierf in *115 / 124*.

Tussen ca. *1458 / 1479* en *1458 / 1479* v.C. had Egypte een vrouwelijke farao: Hatsjepsoet.

7 **a** Maak zelf een tijdbalk over de geschiedenis van het christendom tussen 1 en 500 n.C. Doe het als volgt.

- Schrijf eerst de vier of vijf belangrijkste gebeurtenissen op die je in je tijdbalk wilt vermelden.
- Zet er het jaar bij (of een globale tijdsaanduiding, als je het jaar niet precies weet, bijvoorbeeld 'ca. 250').
- Maak een balk voor de periode 1 tot 500 n.C.
- Zet streepjes bij de jaren (of globale tijdsaanduidingen) die je hebt gekozen.
- Schrijf daar kort bij wat er toen gebeurde.

b Kijk goed naar de tijd tussen de verschillende gebeurtenissen in je tijdbalk.

Wat vind je: welke verandering kwam best snel en welke verandering kwam pas laat?

c Deze tijdbalk over het christendom begint in het jaar 1.

Leg uit dat dit geen toeval is.

d Zou iemand uit Saudi-Arabië deze tijdbalk op exact dezelfde manier maken (maar dan in het Arabisch)?

Overzicht van de stof

Controleer jezelf

§3.1 De verovering van een groot rijk

- Ik kan beschrijven hoe de Romeinse Republiek ontstond en hoe het bestuur daarvan werkte.
- Ik kan uitleggen hoe het Romeinse Rijk uitgroeide tot een wereldrijk.
- Ik kan de belangrijkste verschillen noemen tussen het bestuur in de Romeinse Republiek en dat in het Romeinse Keizerrijk.

§3.2 Leven in het Romeinse Rijk

- Ik kan uitleggen welke grote economische verandering in de tijd van de Romeinse Republiek plaatsvond op het Romeinse platteland.
- Ik kan uitleggen welke gevolgen de veranderingen op het Romeinse platteland hadden voor de steden.
- Ik kan een beschrijving geven van de positie van slaven en vrouwen in de Romeinse samenleving.

§3.3 De Grieks-Romeinse cultuur

- Ik kan enkele kenmerken noemen van de Romeinse cultuur.
- Ik kan uitleggen hoe de Grieks-Romeinse cultuur zich verspreidde en welke gevolgen dat had voor de Germaanse cultuur.
- Ik kan beschrijven hoe het Romeinse Rijk tot zijn einde kwam.

§3.4 Het christendom in het Romeinse Rijk

- Ik kan met voorbeelden uitleggen wat het verschil is tussen monotheïstische en polytheïstische godsdiensten.
- Ik kan uitleggen hoe het christendom ontstond en de belangrijkste kenmerken noemen van de christelijke geloofsleer.
- Ik kan uitleggen hoe het christendom zich in de late oudheid ontwikkelde.

Controleer jezelf historisch denken

- Ik kan de volgende aanduidingen van tijd gebruiken: jaren, eeuwen, tijdvakken en periodes.
- Ik kan gebeurtenissen en ontwikkelingen uit het verleden ordenen met behulp van een tijdbalk.
- Ik kan uitleggen waarom er verschillende jaartellingen waren en zijn.

Kenmerkende aspecten

- De verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur en de confrontatie met de Germaanse cultuur
- Het christendom in het Romeinse Rijk: van verboden tot enig toegestane godsdienst

Jaartallen

750 v.C.	Ontstaan van de stad Rome
509 v.C.	Begin van de Romeinse Republiek
27 v.C.	Begin van het Romeinse Keizerrijk
30 n.C.	Begin van het christendom
313 n.C.	Christendom officieel toegestaan
395 n.C.	Het Romeinse Rijk valt in twee delen uiteen
476 n.C.	Einde van het West-Romeinse Rijk
1453 n.C.	Einde van het Oost-Romeinse Rijk

Begrippen

§3.1 De verovering van een groot rijk

republiek
Een land waar geen koning of keizer aan het hoofd staat.

senaat
Een vergadering die de Romeinse Republiek bestuurde. De leden kwamen uit de rijkste en belangrijkste Romeinse families.

consul
Belangrijkste bestuurder en legeraanvoerder in de Romeinse Republiek.

vetorecht
Het recht om een beslissing tegen te houden.

Romeinse Rijk
Groot gebied dat ongeveer van 300 v.C. tot 1450 n.C. heeft bestaan. Toen het rijk rond 200 n.C. op zijn grootst was, omvatte het delen van Europa, Noord-Afrika en het Midden-Oosten.

burgerrecht (bij de Romeinen)
Romeinse burgers hadden bepaalde voorrechten, zoals het recht om niet zonder proces te worden veroordeeld.

dictator
Alleenheerser.

keizer
Hoogste bestuurder in het Romeinse Keizerrijk.

pax Romana
Een lange periode van rust en vrede in het Romeinse Rijk in de 1e en 2e eeuw n.C. (letterlijk: Romeinse vrede).

§3.2 Leven in het Romeinse Rijk

grootgrondbezitter
Iemand die veel grond bezit en daardoor erg rijk en machtig is.

villa
Een huis van een grootgrondbezitter op het platteland.

proletariër
Een Romeinse burger die arm was en afhankelijk was van de steun van de rijken en de machtigen.

elite
Groep van rijkste en machtigste personen in een samenleving.

gladiatorenspelen
Show waarbij beroepskrijgers in speciaal gebouwde stadions op leven en dood met elkaar en met wilde dieren vochten.

§3.3 De Grieks-Romeinse cultuur

Romeins recht
Wetten in het Romeinse Rijk.

Germanen
Verzameling volken die oorspronkelijk in het gebied van Duitsland en Nederland leefden, zoals de Friezen en de Bataven.

West-Romeinse Rijk
Deel van het Romeinse Rijk dat vanaf de 4e eeuw vanuit Italië werd bestuurd en in 476 ten onder ging.

Oost-Romeinse Rijk
Deel van het Romeinse Rijk dat vanaf de 4e eeuw n.C. vanuit Constantinopel werd bestuurd. Dit rijk bleef bestaan tot 1453.

volksverhuizing
Grote verplaatsing van volken vanuit Noord- en Oost-Europa naar het zuiden en westen (in de 4e en 5e eeuw n.C.).

§3.4 Het christendom in het Romeinse Rijk

jodendom
Geloof van de joden, een volk dat in één god gelooft.

monotheïsme
Het geloof in één god.

christendom
Geloof in één god volgens de leer van Jezus Christus.

Bijbel
Het heilige boek van de christenen.

paus
De hoogste bestuurder van de christelijke (katholieke) kerk.

kerk
1) Gebouw waarin christenen bij elkaar komen om te bidden.
2) Het geheel van alle christelijke gelovigen en hun bestuurders.

Begrippen historisch denken

dateren
Zo precies mogelijk bepalen wanneer iets is gebeurd.

eeuw
Tijdsduur van honderd jaar.

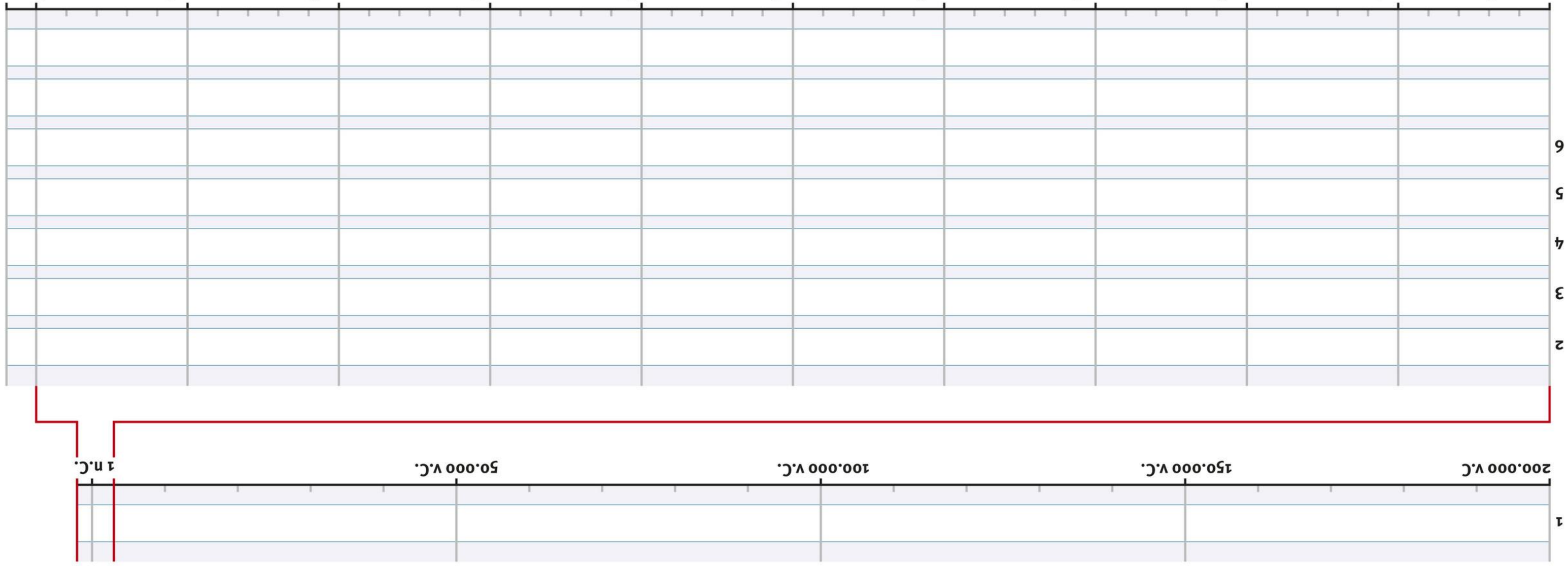
jaartelling
De manier waarop mensen aangeven in welk jaar iets gebeurde.

periode
Een reeks van eeuwen die bij elkaar horen (zoals de prehistorie of de oudheid).

tijdvak
Een reeks eeuwen of jaren die bij elkaar horen (zoals de tijd van jagers en boeren of de tijd van Grieken en Romeinen).

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

Tijdbalk

3000 v.C.
2500 v.C.
2000 v.C.
1500 v.C.
1000 v.C.
500 v.C.
1 n.C.
500 n.C.
1000 n.C.
1500 n.C.
2000 n.C.
6
5
4
3
2
1
200.000 v.C
150.000 v.C.
100.000 v.C.
50.000 v.C.
1 n.C.

Register

A

agrarische revolutie 23, 53
akkerbouw 23, 52
ambtenaar 35, 53
aristocratie 66, 95

B

barbaar 78, 96
belasting 35, 53
bestaansmiddel 18, 52
bestuur 35, 53
Bijbel 123, 141
bron 8, 53
burgerrecht (bij de Grieken) 60, 95
burgerrecht (bij de Romeinen) .. 104, 140

C

christendom 123, 141
consul 103, 140
continuïteit 10
cultuur 19, 52

D

dateren 9, 141
democratie (bij de Grieken) 66, 95
dictator 105, 140

E

economie 25, 53
eeuw 9, 141
elite 111, 141

F

farao 31, 53
feit 8, 96
filosofie 73, 95

G

Germanen 116, 141
geschiedenis 8, 53
gevolg 10
gladiatorenspelen 111, 141
grootgrondbezitter 110, 140

H

handel 30, 53
hiërogliefenschrift 36, 53
historie 19, 52

I

irrigatielandbouw 29, 53

J

jaartelling 9, 141
jager-verzamelaar 18, 52
jodendom 122, 141

K

keizer 105, 140
kerk 124, 141
klassieke cultuur 79, 96
kolonisatie (bij de Grieken) 78, 96

L

landbouw 23, 52

M

mening 8, 96
monarchie 65, 95
monotheïsme 122, 141
mythe 72, 95

N

natuurgodsdienst 37, 53
neanderthaler 17, 52
nijverheid 30, 53
norm 11

O

offer 37, 53
onderzoeksvraag 8, 53
ongelijkheid 60, 95
oorzaak 10
Oost-Romeinse Rijk 117, 141
oudheid 79, 96
overblijfsel 8, 53

P

paus 124, 141
pax Romana 105, 140
periode 9, 141
polis (meervoud: poleis) 59, 95
politiek 65, 95
polytheïsme 37, 53
prehistorie 19, 52
priester 37, 53
proletariër 111, 141

R

republiek 103, 140
Romeins recht 115, 141
Romeinse Rijk 104, 140

S

senaat 103, 140
slavernij 31, 53
sociale laag 31, 53
sociale verschillen 18, 52
specialisatie 30, 53
staat 35, 53
stadstaat 59, 95
stedelijke gemeenschap 30, 53

T

taakverdeling 18, 52
tempel 37, 53
tijdvak 9, 141
tirannie 66, 95

V

veeteelt 23, 52
verandering 10
verleden 8, 53
vetorecht 103, 140
villa 110, 140
volksvergadering 66, 95
volksverhuizing 117, 141

W

waarde 11
West-Romeinse Rijk 117, 141
wetenschap 72, 95

Colofon

ONTWERP OMSLAG

Studio Struis

ONTWERP BINNENWERK

SKON Creative Communications, Eindhoven i.s.m. Uitgeverij Malmberg, 's-Hertogenbosch

OPMAAK

Crius Group

CARTOGRAFIE

Van Oort redactie en kartografie, Almere

BUREAUREDACTIE

Nelly van de Mortel, Deurne

BEELDVERWERVING

Beeldbalie, Utrecht

OVER HET OMSLAG

Misschien maak jij elke dag wel een selfie en deel je je portret daarna op social media. Jij bepaalt dan hoe je jezelf laat zien aan anderen. In het verleden maakten mensen lange tijd geen of weinig portretten: de meeste mensen waren daarvoor te arm. Ook vonden bijvoorbeeld mensen in de middeleeuwen zichzelf en hun bestaan op aarde niet zo belangrijk. Het portret op de voorkant laat zien dat dat veranderde. Deze vrouw wilde zichzelf wel laten zien. Haar kleding vertelt dat ze welvarend was en haar blik is zelfbewust. Het is onbekend wie ze is. Misschien is ze de echtgenote van de schilder Rogier van der Weyden, die het portret rond 1440 schilderde.

BRONVERMELDING

Omslag

Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Berlijn

Binnenwerk

123RF: p. 88; ANP: p. 47; – Dirk Hol: p. 64; – Robin van Lonkhuijsen: p. 6; Paul Becx: p. 110; BPK: p. 90; – / Antikensammlung, SMB, Johannes Laurentius: p. 73; Bridgeman Images: p. 10, 19, 23, 24, 35, 36, 37, 47, 59, 69, 88, 102, 105, 109, 111, 112, 117, 121; British Museum: p. 9, 54, 58, 61, 71, 76, 77, 80, 84, 91, 128; Chicago University Press: p. 41; Corbis / Hollandse Hoogte: p. 91; Wim Euverman: p. 18, 28, 64, 104; Getty Images: p. 30, 34, 50; – Paul Hanny: p. 8, 16; – Will & Deni McIntyre: p. 46; Hachette Livre, Albert Uderzo: p. 119; Hollandse Hoogte, Amsterdam: p. 11, 12-13, 50, 60, 122; – Dolph Cantrijn: p. 47, 48; – Arie Kievit: p. 39; Rosemarie Klemm, München (D): p. 47; Dan Lewandowski: p. 22; Louvre: p. 84; Jay Metternes, Virginia (USA): p. 17; Marie-Lan Nguyen: p. 130; Martin von Wagner Museum: p. 65; Museum De Koperen Knop: p. 40; Het Noordbrabants Museum: p. 116; onbekend: p. 25, 67, 94, 134, 135; Ernst van Oort: p. 14, 29, 32, 56, 100, 114; publiek domein: p. 125; Rijksmuseum van Oudheden: p. 31, 128; Scala Images: p. 98-99, 123, 124; Shutterstock: p. 78, 79, 103, 114; Herman Sittrop: p. 12-13, 20, 33, 54-55, 66, 98-99, 101, 107, 113, 129; University of Pennsylvania: p. 72; Wikimedia, Diego Delso: p. 115; Wikimedia / Creative Commons: p. 70

ISBN 978 94 020 7333 1

Release 5.1, eerste oplage

MALMBERG

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471, en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp).

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

© Malmberg, 's-Hertogenbosch

Ondanks vele inspanningen is het de uitgever misschien niet gelukt alle rechthebbenden te achterhalen. Wie denkt rechthebbende te zijn, kan zich wenden tot de uitgever.

MAX

Je mag dit boek houden.
Handig als naslagwerk.

Je mag in dit boek schrijven
en aantekeningen maken.

Je hebt ook toegang tot
de online leeromgeving.

AUTEUR

Eelco Beukers
Sanne van den Dries
Pia Fruytier
Katja Krediet
Carlijn Oldenkotte
Judith Tadema
Jack Veraart
Mark Verschoor

EINDREDACTIE

Judith Tadema

MET MEDEWERKING VAN

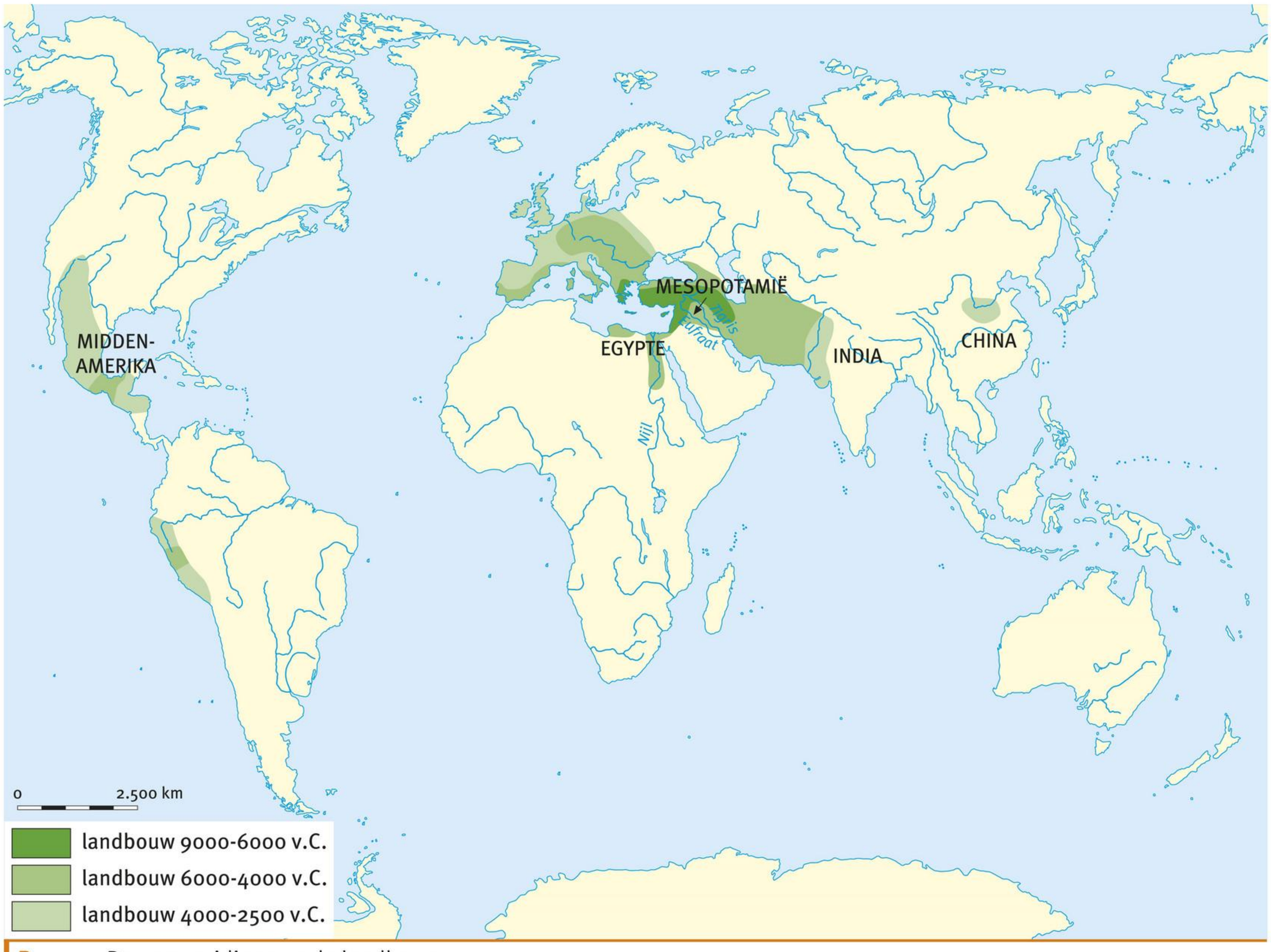
Wieke Schrover

Release 5.1

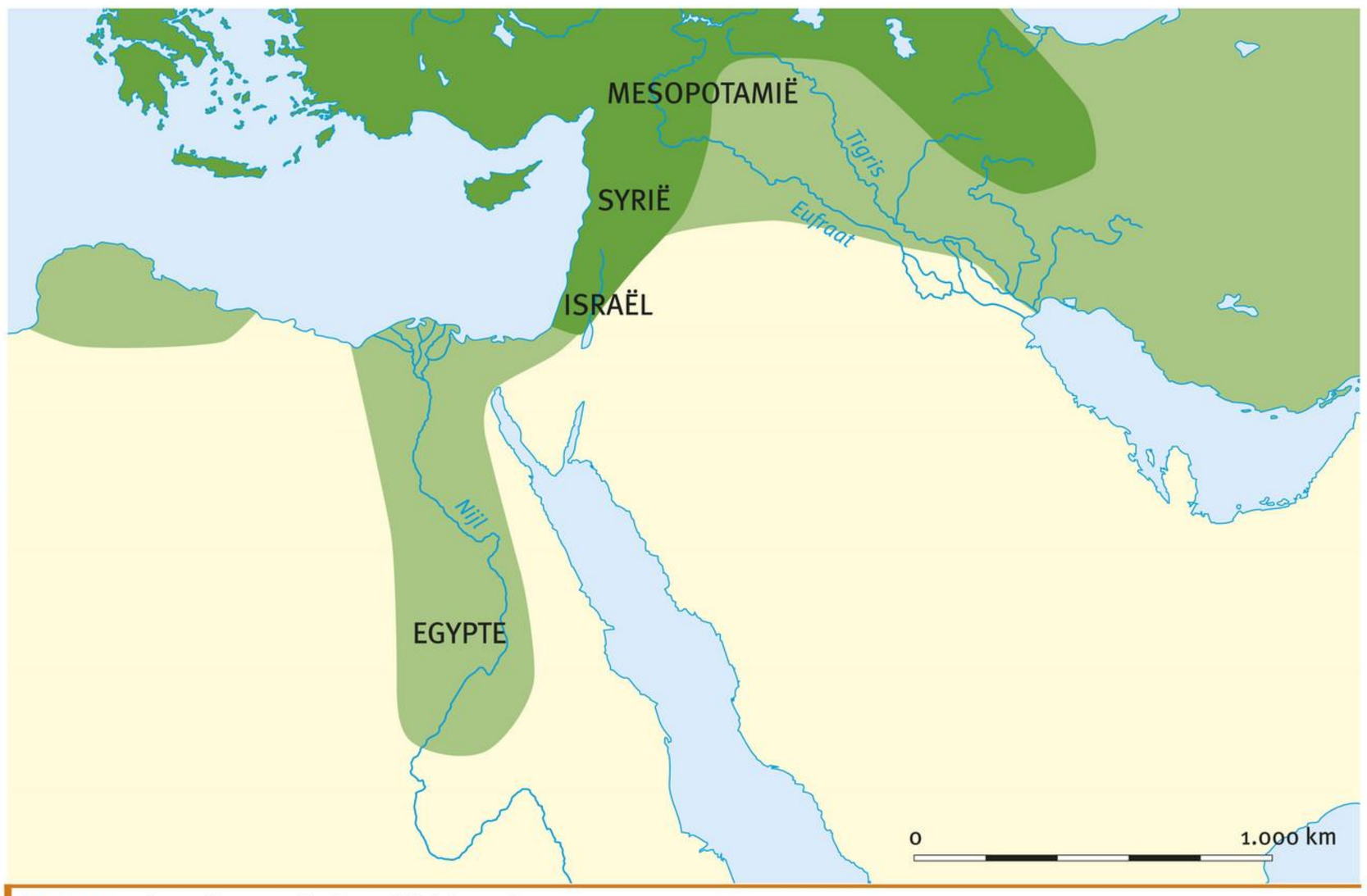
ISBN 978 94 020 7333 1

598925-01

MALMBERG

Bron 2 De verspreiding van de landbouw.

Bron 3 Landbouw in het Midden-Oosten.

Opdrachten

1 Gebruik bron 1 en de tekst in de oriëntatie.
De Egyptenaren konden al veel meer dan de allereerste mensen op aarde, die zo'n twee miljoen jaar eerder leefden.

- **a** Bedenk wat mensen hebben moeten uitvinden, voordat ze zover waren als de Egyptenaren rond 1350 v.C.
- **b** Toen bron 1 werd gemaakt, leefden er al zo'n twee miljoen jaar mensen. Tussen ouders en kinderen zit gemiddeld twintig jaar (één generatie). Reken uit hoeveel generaties er nodig waren om al die dingen uit te vinden die je bij a hebt ingevuld.
- **c** Vind je twee miljoen jaar veel of weinig voor het uitvinden van al die dingen? Leg je antwoord uit.

2 Gebruik bron 2. Op de kaarten kun je zien wanneer mensen aan landbouw gingen doen.

- **a** In welk gebied begon de landbouw?
- **b** Hoe zorgden mensen vóór de ontdekking van de landbouw voor voedsel?

3 Gebruik bron 3. Egypte en Mesopotamië liggen bij grote rivieren.

- **a** Welke drie rivieren zijn dat?
- **b** In de landbouw heb je boeren die vee houden en boeren die gewassen verbouwen. Leg uit dat water voor hen belangrijk is.

4 Ga naar de tijdbalk van de gehele geschiedenis van de mensheid achter in je boek.
Geef met een kleur aan over welke periode dit hoofdstuk gaat. Schrijf daarbij 'jagers en boeren'.

1 Jagers en verzamelaars

BASIS

Bron 1 In 1991 werd hoog in de Alpen het lijk ontdekt van een man die daar meer dan 5.000 jaar eerder was omgekomen. Al die tijd had hij onder het ijs gelegen. Daardoor was zijn lichaam heel goed bewaard gebleven. Ook zijn spullen waren nog niet helemaal vergaan. Men vond stukjes dikke kleding van geitenleer, schoenen van beren- en hertenleer, een muts van berenvacht, een houten boog, enkele pijlen, touwen en een vangnet van gras, een koperen bijl, vuursteentjes, twee doosjes van berkenbast en nog veel meer.

Intro

1 Het komt bijna nooit voor dat we het lichaam terugvinden van iemand die zo lang geleden leefde.

a Leg uit hoe dat komt.

b Sommige spullen die deze man bij zich had, vinden archeologen bijna nooit. Andere spullen vinden ze soms wel. Kies het goede antwoord.
Touw van gras: *bijna nooit* / *soms wel*.
Vuurstenen: *bijna nooit* / *soms wel*.
Leren schoenen: *bijna nooit* / *soms wel*.

c Leg je antwoorden bij b uit.

2 Over het leven van deze man is heel wat te vertellen.
Probeer de volgende vragen te beantwoorden en leg je antwoord steeds uit.

a Hoe kwam hij aan voedsel?

b Hoe zag de natuur om hem heen eruit?

c Wat kun je zeggen over de weersomstandigheden op het moment dat hij overleed?

3 Noem twee dingen die je waarschijnlijk nooit over deze man te weten zult komen.

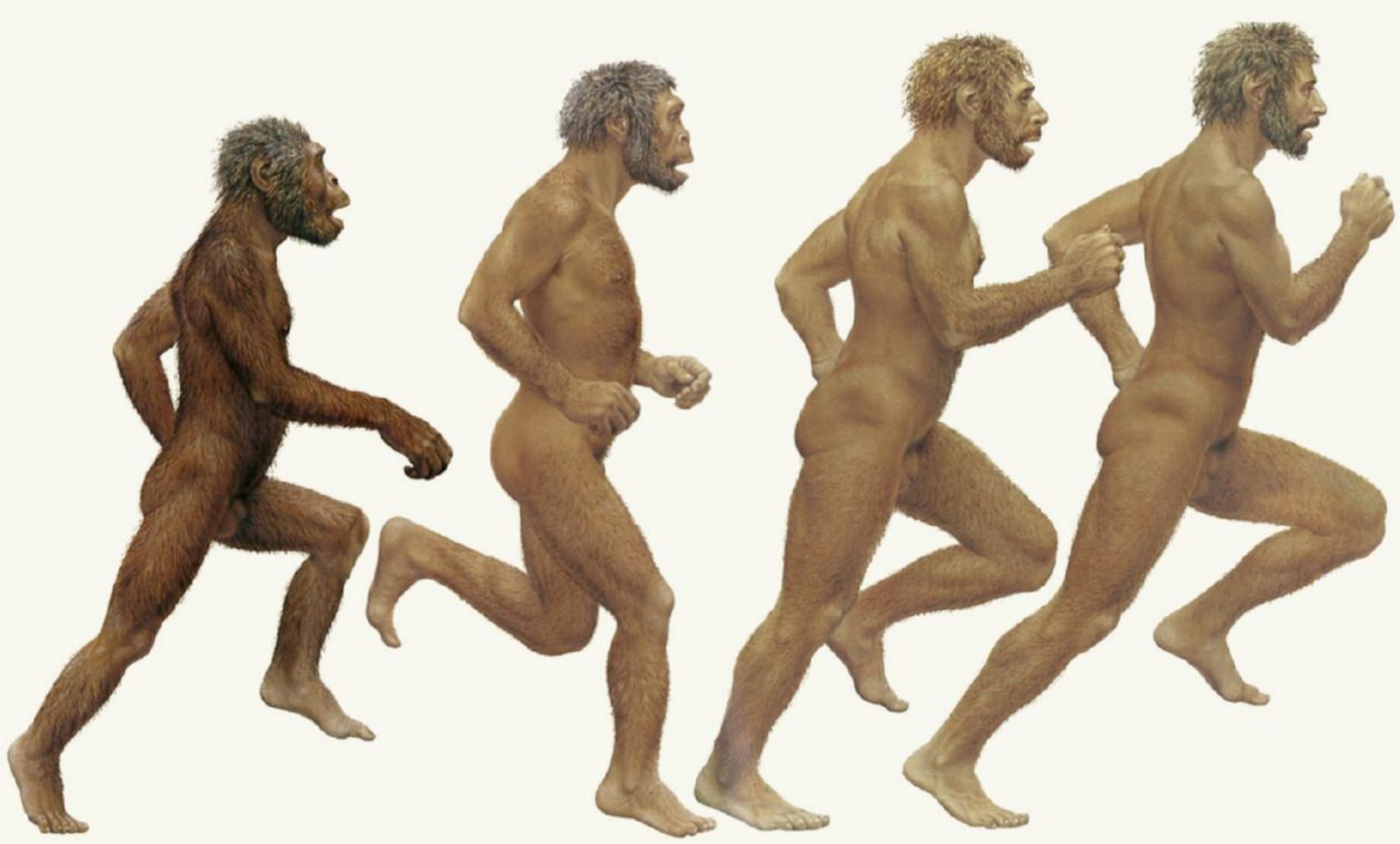
4 Maak een tekening van deze man, kort voordat hij omkwam. Maak goed gebruik van de informatie die je hebt.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt uitleggen dat het lastig is om het begin van de geschiedenis van de mens te bepalen.
- Je kunt uitleggen hoe jagers-verzamelaars leefden en waarom zij rondtrokken.
- Je kunt uitleggen dat het ontbreken van schriftelijke bronnen van invloed is op wat we over de prehistorie weten.

De eerste rechtop lopende aapmens
4 miljoen jaar geleden

Rechtop lopende mens
1,8 miljoen jaar geleden

Neanderthaler
400.000 jaar geleden

Moderne mens
200.000 jaar geleden

Bron 2 De hedendaagse mens en zijn voorouders. In de loop van de tijd kregen ze meer hersenen en werden ze steeds slimmer.

De eerste mensen

Ongeveer vier miljoen jaar geleden verschenen in Afrika de eerste mensachtige wezens op aarde. Dat lijkt heel lang geleden, maar eigenlijk is dat niet zo. Het eerste leven op aarde ontstond zo'n 3,5 *miljard* jaar geleden. De aarde is nog een miljard jaar ouder en het heelal is zelfs 13,8 miljard jaar oud. De mens is dus eigenlijk piepjong.

Bijzonder was dat deze eerste mensachtige wezens rechtop liepen. Daardoor konden ze anders gaan leven dan eerdere aapsoorten. Als je niet meer in bomen klimt maar op je 'achterpoten' loopt, heb je immers je handen vrij om voorwerpen vast te pakken. De eerste mensachtigen gebruikten stokken, botten en stenen om eetbare plantenwortels op te graven. Daarnaast waren zij mogelijk aaseters, die met scherpe, stenen vuistbijlen vlees van dode dieren sneden.

Uit deze aapmensen ontwikkelden zich ongeveer twee miljoen jaar geleden de eerste echte mensen. Bij opgravingen in Afrika zijn hiervan overblijfselen gevonden. Door hun schedels te bestuderen hebben archeologen ontdekt dat bij onze voorouders de hoeveelheid hersenen langzaam toenam.

De vroege mensen werden steeds handiger in het maken van werktuigen en wapens. Een belangrijke ontdekking was het gebruik van vuur. Met vuur konden deze mensen eten bereiden en roofdieren op afstand houden.

In de loop van de tijd zijn verschillende menssoorten ontstaan. De bekendste is de **neanderthaler**, die iets grotere hersenen had dan wij en heel goed kon jagen en tekenen. Toch is de neanderthaler uitgestorven, net als alle andere menssoorten. Wij behoren tot de enige menssoort die nog bestaat. Deze 'moderne mens' ontstond ongeveer 200.000 jaar geleden in Afrika en verspreidde zich daarna langzaam over de rest van de wereld.

Bron 3 Een kamp van prehistorische jagers-verzamelaars. (Tekening uit onze tijd.)

Een zwervend bestaan

Net als de andere menssoorten waren de moderne mensen in het begin **jagers-verzamelaars.** Dat wil zeggen dat ze leefden van de jacht, de visvangst en het verzamelen van eetbare dingen in de natuur, zoals noten, wortels, bessen en paddenstoelen. We zeggen ook wel dat jagen, vissen en verzamelen hun **bestaansmiddelen** waren. Bij deze activiteiten maakten ze gebruik van gereedschappen, bijvoorbeeld houten stokken met scherpe punten die ze in vuur hadden gehard. Ook gebruikten ze gereedschappen van dierbotten en van steen. Van huiden maakten ze kleding.

Jagers-verzamelaars leefden in kleine groepen van 25 tot 40 mensen, die voortdurend rondtrokken op zoek naar voedsel. Als ze ergens gingen jagen en verzamelen, waren eetbare dieren en planten namelijk al snel schaars. Daarom was een grotere groep lastig. Immers: hoe groter de groep, hoe meer voedsel er nodig was. Je moest dan steeds grotere afstanden afleggen om voldoende voedsel te vinden.

Binnen de groepen bestond een **taakverdeling**, bijvoorbeeld tussen mannen en vrouwen en tussen jongeren en ouderen. Sommigen jaagden bijvoorbeeld, terwijl anderen noten en vruchten verzamelden. Bij het nemen van beslissingen was iedereen min of meer gelijk. We zeggen dan dat er nauwelijks **sociale verschillen** waren. In zo'n situatie hebben mensen meestal ook ongeveer dezelfde kleding en spullen. Pas als sociale verschillen ontstaan, krijgen personen de behoefte om te laten zien dat ze machtiger of rijker zijn dan anderen.

In de periode dat de moderne mens in Europa verscheen, was het hier veel kouder dan nu. De mensen pasten zich daaraan aan. Zij volgden kuddes dieren die in die kou ook op zoek waren naar voedsel. Om zich snel te kunnen verplaatsen, leefden de jagers-verzamelaars in tenten die gemakkelijk waren mee te nemen.

Bron 4 Rotsschildering van ongeveer 9.000 jaar oud, gevonden in een grot in Tassili n'Ajjer (Algerije). Dit gebied ligt nu in de Sahara-woestijn, maar had toen een veel gunstiger klimaat.

Prehistorie en historie

Archeologen zijn mensen die onderzoeken hoe mensen vroeger leefden door in de grond te zoeken naar overblijfselen, zoals aardewerk en botten. Dat levert veel kennis op. Maar heel veel weten we ook niet. De jagers-verzamelaars van toen leefden namelijk in de **prehistorie**, dat wil zeggen: in een periode dat ze nog geen schrift gebruikten. Archeologen die deze periode onderzoeken, moeten het doen met ongeschreven bronnen, zoals botten, werktuigen en andere tastbare overblijfselen. Daardoor weten we veel minder dan we zouden willen.

Voor een deel komt dat doordat sommige niet-geschreven bronnen beter bewaard blijven dan andere. Zo zijn uit de vroegste prehistorie heel veel stenen werktuigen teruggevonden. Om die reden heet de vroegste periode in de prehistorie de steentijd. Maar eigenlijk is dat een misleidend woord. De mensen uit die tijd maakten net zo goed voorwerpen van hout, riet, bot en huiden. Alleen zijn die bijna altijd vergaan en hebben we dus geen idee van hoe ze eruitzagen – tenzij ze in de bodem bewaard zijn gebleven, of in het ijs. Maar dat gebeurt bijna nooit.

Maar er is een belangrijker probleem. Voorwerpen geven ons soms wel een idee van wat mensen in de prehistorie *deden*, maar niet wat ze *dachten* of *zeiden*. Zo hebben we geen idee wanneer mensen voor het eerst taal gingen gebruiken en welke taal ze dan spraken. Pas als mensen gaan schrijven, weten we iets over hun taal en hun ideeën.

Door dit alles is het vrijwel onmogelijk een goed beeld te krijgen van de **cultuur** van mensen in de prehistorie – dat wil zeggen: van alles wat te maken heeft met de ideeën van mensen en de manier waarop ze die uiten. Denk daarbij aan de gewoontes en regels van mensen, hun geloof, kunst en wetenschap. Hoe een prehistorisch stenen beeldje eruitzag, is bekend. Maar waarom mensen dat beeldje maakten, hoe ze het noemden en welke gevoelens ze erbij hadden, dat zal nooit bekend worden. Daarvoor hebben we geschreven bronnen nodig. Omdat die zo belangrijk zijn, laten we de geschiedenis of **historie** pas beginnen, als mensen beginnen met het schrijven van teksten.

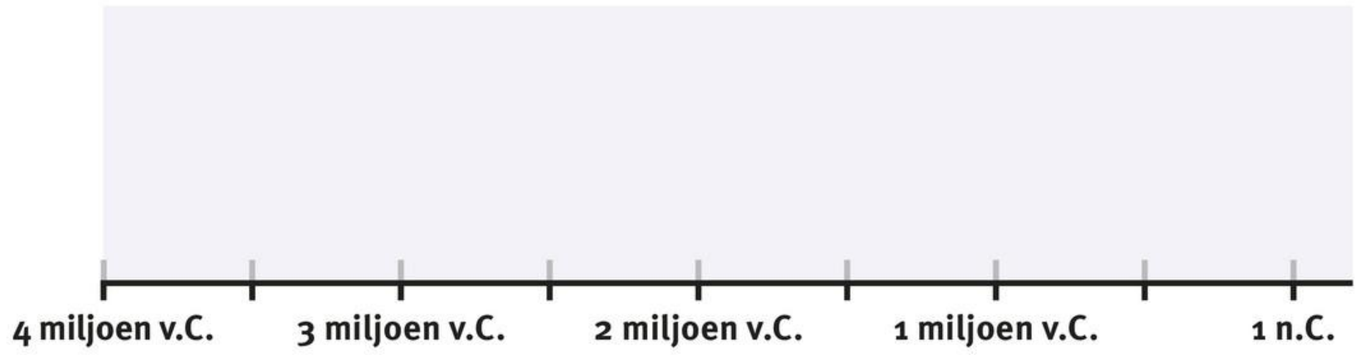
Verwerken

5 Lees de tekst ‘De eerste mensen’. Maak de juiste combinaties.

A Afrika	1 Vlees van dode dieren eten
B Rechtop lopen	2 Eerste mensachtigen
C Aaseters	3 Eetbare plantenwortels
D Stokken	4 Voorwerpen vastpakken

6 Gebruik bron 2.

a Geef in de tijdbalk aan wanneer de vier mensen in bron 2 ontstonden.

b Hoe verandert het uiterlijk van mensen in de loop van deze tijd? Noem vier veranderingen.

c Waarom is het zo moeilijk te zeggen wanneer de eerste mens precies is ontstaan?

7 Maak de tekst kloppend.

De neanderthaler is een menssoort die ongeveer 35.000-40.000 jaar geleden is uitgestorven. Neanderthalers kunnen dus *wel* / *geen* moderne mensen zijn tegengekomen. Zij leefden van *oorlogvoering* / *de jacht* / *de landbouw*. Behalve de moderne mens en de neanderthaler hebben er *nooit* / *ooit nog* andere menssoorten bestaan.

8 Lees de tekst ‘Een zwervend bestaan’.

a Noem de drie bestaansmiddelen van jagers-verzamelaars.

b Geef een voorbeeld van een bestaansmiddel dat in die tijd nog niet bestond.

9 Gebruik bron 3. Jagers-verzamelaars leefden in tenten en soms in grotten.
Leg uit waarom ze niet gewoon huizen bouwden.

10 Vul het woord in dat het beste past. Kies uit: *sociaal verschil* • *taakverdeling*.

De mannen trekken ten oorlog tegen de vijand.	
De zonen van één vrouw uit de groep krijgen meer respect dan de andere groepsleden.	
De oudere vrouwen trekken eropuit om wortels te zoeken.	
Eén man maakt alle visnetten voor de groep.	
Eén man heeft veel mooiere wapens dan de andere mannen.	

11 **a** Hoe zit het eigenlijk in ons eigen land? Kennen wij tegenwoordig een taakverdeling tussen mannen en vrouwen? Geef een voorbeeld.

b Kennen wij tegenwoordig sociale verschillen tussen mensen? Geef een voorbeeld.

c Bij taakverdeling kun je denken aan een verdeling van taken tussen mannen en vrouwen. Maar er zijn ook andere vormen van taakverdeling in onze samenleving. Bedenk een voorbeeld.

12 Lees de tekst ‘Prehistorie en historie’.

a Wat is het verschil tussen historie en prehistorie? Kies het juiste antwoord.

- ◯ A In de prehistorie gebruikten mensen alleen stenen werktuigen, in de historie ook werktuigen van hout en metaal.
- ◯ B In de prehistorie kon niemand lezen en schrijven, in de historie konden (sommige) mensen dat wel.
- ◯ C In de prehistorie konden sommige mensen lezen en schrijven, in de historie niet.
- ◯ D In de prehistorie waren mensen minder slim dan in de historie.

b Wat is het verschil tussen historie en geschiedenis?

- ◯ A De historie begint later dan de geschiedenis.
- ◯ B De historie begint vroeger dan de geschiedenis.
- ◯ C Er is geen verschil.
- ◯ D Het is niet te zeggen welk van beide eerder begint.

13 Wat zijn voorbeelden van cultuur? Zes antwoorden zijn goed.

- ☐ A De gedachte dat je niet mag stelen.
- ☐ B De zang van een merel.
- ☐ C Een lied van een Amerikaanse rapper.
- ☐ D Een muziekstuk uit de 18e eeuw.
- ☐ E Een ontwerp voor een mooie jas.
- ☐ F Een wiskundige theorie.
- ☐ G Het ontwerp van de Eiffeltoren.
- ☐ H Wat er gebeurt, als je griep krijgt.

14 **a** Stel, je onderzoekt een groep mensen in de prehistorie. Welke vraag kun je dan beantwoorden? Kies uit: *zeker wel* • *misschien* • *waarschijnlijk niet* • *zeker niet*.

Onderzoeksvraag	Is hij te beantwoorden?
1 Hoe noemden deze mensen hun goden?	
2 Hoe gebruikten deze mensen hun stenen werktuigen?	
3 Waar moesten deze mensen om lachen?	
4 Hoe vlochten ze hun visnetten van plantenstengels?	

b Leg al je antwoorden bij a uit.

15 Gebruik bron 4.

a Beschrijf wat je op deze rotsschildering ziet.

b Waarover geeft bron 4 informatie? Twee antwoorden zijn goed.
Deze rotsschildering zegt iets over:

- ☐ A bestaansmiddelen.
- ☐ B cultuur.
- ☐ C sociale verschillen.
- ☐ D taakverdeling.

c Leg je antwoorden bij b uit: geef van elk antwoord aan waarom je het wel of niet hebt gekozen.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

2 De eerste boeren

BASIS

Bron 1 Hier zie je een tekening die een archeoloog uit onze tijd heeft gemaakt. Na uitvoerig onderzoek heeft hij in beeld gebracht hoe de plaats Çatalhöyük (nu in Turkije) er tussen 7000 en 6000 v.C. ongeveer uitzag. Je ziet dat de huizen zo dicht op elkaar stonden, dat er geen straten waren. De mensen leefden gedeeltelijk op de daken. Voor archeologen was Çatalhöyük een interessante ontdekking. Deze nederzetting laat namelijk een heel belangrijke verandering in de prehistorie zien.

Intro

1 Gebruik bron 1. De groep die in Çatalhöyük woonde, leefde duidelijk anders dan de groepen jagers-verzamelaars uit de vorige paragraaf.

- **a** Leg uit wat er anders was aan de manier van wonen.
- **b** Leg uit wat er anders was aan de groepsgrootte.

2 Gebruik bron 1. Als je goed kijkt, zie je op deze afbeeldingen plaatsen waar vee in de wei loopt en plaatsen waar akkers liggen (waar graan en groenten worden verbouwd).

- **a** Zet het woord ‘weide’ in de bron bij plaatsen waar vee wordt geweid.
- **b** Zet het woord ‘akker’ in de bron bij plaatsen waar akkers liggen.
- **c** Bedenk waarom de bewoners niet meer steeds hoefden te verhuizen, zoals jagers-verzamelaars.

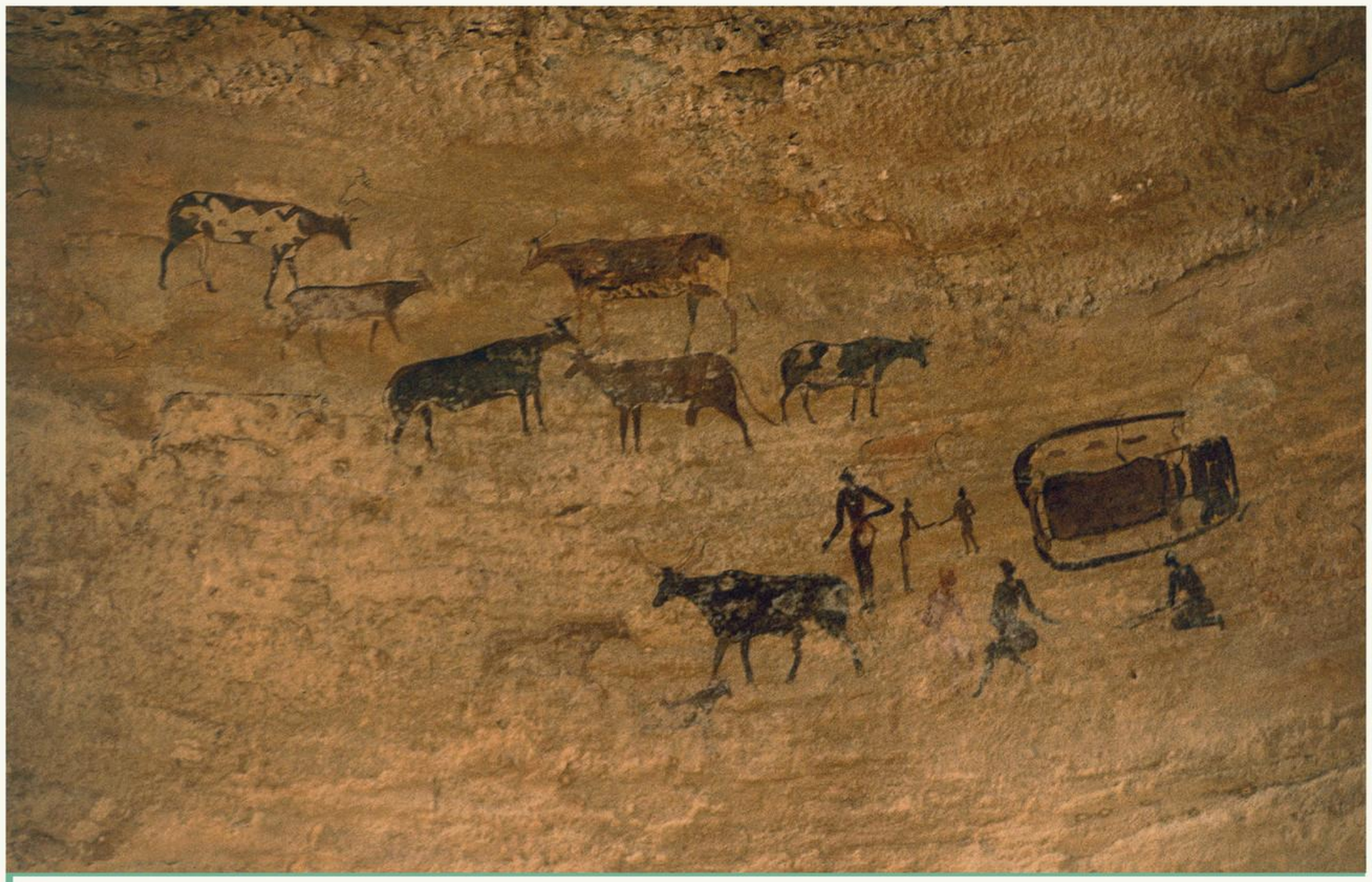
3 Gebruik bron 1. Op de tekening ligt Çatalhöyük aan twee rivieren. Bedenk minstens twee redenen waarom dat belangrijk was voor de bewoners.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt beschrijven wat de agrarische revolutie inhield.
- Je kunt enkele mogelijke verklaringen geven voor de overgang van jagen-verzamelen naar landbouw.
- Je kunt uitleggen tot welke economische, sociale en culturele veranderingen de agrarische revolutie leidde.

Bron 2 Een van de vroegste afbeeldingen van mensen die een kudde bewaken, gemaakt tegen de wand van een grot in Tassili n'Ajjer (Algerije). De schildering is enkele duizenden jaren oud, maar hoeveel precies, is onbekend.

Een belangrijke ontdekking

Jagers-verzamelaars leefden onder andere van planten die ze in de natuur verzamelden. Rond 9000 v.C. begon dat heel langzaam te veranderen. Kleine groepjes jagers-verzamelaars gingen zelf graan en groenten verbouwen. We noemen dit **akkerbouw**. Het gaat om een ontwikkeling in heel kleine stapjes. Eerst stopten mensen bijvoorbeeld alleen wat graankorrels in de grond; later gingen ze daar ook onkruid wieden en gaven ze bij droogte misschien extra water. De eerste mensen die aan akkerbouw deden, leefden in het Midden-Oosten.

Daar begon duizenden jaren later een nieuwe ontwikkeling: het houden van dieren. De vroegste boeren deden nog volop aan de jacht. Maar geleidelijk wisten deze mensen bepaalde dieren te temmen, zoals runderen, geiten, schapen en varkens. Dit vee voorzag hen van melk, vlees en wol. Dit was het begin van de **veeteelt**. Akkerbouw en veeteelt samen noemen we **landbouw.**

De overgang van jagen en verzamelen naar landbouw was een van de belangrijkste veranderingen in het bestaan van de mensheid. Om aan te geven hoe enorm belangrijk deze overgang was, spreken archeologen vaak over een revolutie: een verandering die – voor die tijd – heel snel ging en grote gevolgen had. En omdat deze verandering leidde tot de landbouw, noemen ze deze verandering de **agrarische revolutie**.

Bron 3 Muurschildering uit een Egyptisch graf (ca. 1300 v.C). Te zien is het echtpaar dat in het graf begraven lag. De vrouw, Iineferti, plukt vlas (om linnen van te maken); de man, Sennedjam, oogst graan.

Oorzaken

Het dagelijkse werk van boeren – gewassen verbouwen en vee hoeden – was zwaarder dan de bezigheden van jagers-verzamelaars. Jagen en verzamelen kostten meestal minder tijd. Waarom gaven mensen dan toch hun bestaan als jagers-verzamelaars op en werden ze boer? Archeologen vinden die vraag ook moeilijk te beantwoorden, maar ze denken dat het in drie fases is gegaan.

De eerste fase begon in het Midden-Oosten ongeveer 10.000 jaar v.C., toen het klimaat verbeterde. Daardoor was er in de natuur steeds meer voedsel te vinden. Mensen hoefden niet meer rond te trekken, maar konden op één plek blijven wonen, wat veel minder vermoeiend was.

De tweede fase begon zo'n duizend jaar later. Voorzichtig begonnen mensen met landbouw te experimenteren. Nu ze op één plek woonden, konden ze de natuur een handje helpen door zelf te zaaien en te wachten tot ze de opbrengst konden oogsten. In deze fase leerden ze steeds meer over planten en dieren. Daardoor konden ze de natuur steeds beter benutten en leverden graan verbouwen en dieren temmen steeds meer op.

In de derde en laatste fase werd de landbouw een levensnoodzaak. Doordat er meer voedsel beschikbaar was, bleven meer mensen in leven. De bevolking begon dus te groeien. Maar doordat er meer mensen kwamen, groeide ook de behoefte aan voedsel weer. Omdat mensen inmiddels niet meer rondtrokken om nieuw voedsel te zoeken, moesten ze steeds meer graan verbouwen en steeds meer dieren houden. Daardoor werd de landbouw steeds belangrijker.

Het is niet vreemd dat de landbouw het eerst ontstond in het Midden-Oosten. In dit gebied groeiden allerlei wilde graansoorten en bonen die erg geschikt waren om te verbouwen. Ook waren hier goed te temmen dieren, zoals runderen, schapen, geiten en varkens. Maar ook op andere plekken op de wereld vonden mensen de landbouw uit. Vandaaruit verspreidde dit middel van bestaan zich langzaam over de hele aardbol.

Bron 4 De huizen van de oudste landbouwnederzettingen in het Midden-Oosten waren vaak gemaakt van gedroogde klei. Ze werden gebruikt als woning, maar ook als stal en opslagplaats voor de oogst. (Tekening uit onze tijd.)

Grote gevolgen

De agrarische revolutie had verschillende gevolgen.

- Boeren kozen een vaste woonplaats. Zij moesten immers de gewassen en het vee verzorgen. In plaats van een grot of een tent van dierenhuiden gingen mensen in vaste huizen wonen. Er ontstonden zo dorpjes, waar de boeren elkaar hielpen en samen de oogst en de veestapel beschermden.
- Door de overgang naar landbouw kwam er meer voedsel beschikbaar. Daardoor kon de bevolking groeien en konden sommige mensen meer rijkdom vergaren dan anderen. Dit was een verandering in de **economie**. 'Economie' betekent: alles wat te maken heeft met de manier waarop mensen in hun onderhoud voorzien en de manier waarop de opbrengsten van het werk onderling worden verdeeld.
- Ook namen de sociale verschillen toe. Boerendorpen waren groter dan de groepjes jagers-verzamelaars: de eerste dorpen hadden ongeveer 150 inwoners. Rond 7000 v.C. woonden in Jericho, een plaats in het Midden-Oosten, zelfs al 2.000 mensen. In zulke gemeenschappen kon je niet elke beslissing meer met elkaar bespreken en namen sommige mensen de leiding. Zo kregen zij meer macht dan anderen.
- Ook de cultuur veranderde. Mensen met meer rijkdom en macht lieten dat ook duidelijk blijken, door mooie, maar dure kleren, wapens, sieraden en grotere huizen voor zichzelf te laten maken.
- Voor de gezondheid van mensen was de overgang naar de landbouw niet altijd gunstig. Je moest harder werken en werd eerder ziek, doordat je onder één dak leefde met het vee, dat soms ziektes kon overdragen op mensen. Ook verbouwden boeren maar enkele gewassen. Ze aten dus vaak hetzelfde en minder gevarieerd dan jagers-verzamelaars. En bij misoogsten konden boeren niet gemakkelijk verhuizen en leden ze dus honger.

Toch zijn er tegenwoordig vrijwel geen jagers-verzamelaars meer. Je zou kunnen zeggen dat de boer het heeft gewonnen van de jager-verzamelaar.

Verwerken

4 Lees de tekst ‘Een belangrijke ontdekking’. Welke uitspraak is juist?

- ◯ A Akkerbouw en veeteelt zijn even oud.
- ◯ B De akkerbouw is ouder dan de landbouw.
- ◯ C De akkerbouw is ouder dan de veeteelt.
- ◯ D De veeteelt is ouder dan de akkerbouw.

5 **a** In welk gebied in de wereld gingen mensen als eersten over tot de landbouw?

b Gebruik bron 2 en 3 van de oriëntatie.
Naar welke gebieden heeft de landbouw zich daarna verspreid?

c Noem drie gebieden waar mensen ook de landbouw hebben uitgevonden, zonder contact met anderen.

6 Een revolutie is een snelle verandering met heel grote gevolgen.
Wat vind je: klopt het begrip ‘agrarische revolutie’ dan wel? Leg je antwoord uit.

7 Lees de tekst ‘Oorzaken’. Welke drie veranderingen horen bij de agrarische revolutie?

- ☐ A Door klimaatsverandering kwamen er steeds meer eetbare dieren.
- ☐ B Door klimaatsverandering waren er minder eetbare planten.
- ☐ C Er kwamen steeds meer mensen.
- ☐ D Jagen en verzamelen gingen steeds meer inspanning kosten.
- ☐ E Jagers-verzamelaars wilden niet langer op zoek naar voedsel.
- ☐ F Mensen leerden de natuur beter kennen.

8 Maak de tekst kloppend.
De vroegste akkerbouw begon in het Midden-Oosten. Dat komt doordat daar veel *rivieren / wilde eetbare planten* waren. De vroegste akkerbouwproducten waren *boontjes / fruit* en *granen / noten*. Die soorten hadden *wel / geen* water nodig. Dat de veeteelt in het Midden-Oosten is begonnen, is *wel / niet* vreemd. Je had hier namelijk veel *tamme geiten / wilde koeien*.

9 Lees de tekst ‘Grote gevolgen’. Gebruik bron 4.

a Noem twee gevolgen van de agrarische revolutie die je op deze afbeelding kunt zien.

b Noem vier gevolgen van de agrarische revolutie die je op deze afbeelding niet kunt zien. (Tip: kijk daarvoor in de leertekst.)

10 De komst van de landbouw was een grote verandering. Er waren voordelen en nadelen.
Vul het schema in.

Voordelen	Nadelen

11 Welke twee zinnen horen bij het woord ‘economie’?

- ☐ A Het klimaat verbetert.
- ☐ B Op muurschilderingen zijn veel runderen en geiten te zien.
- ☐ C Sommige mensen besluiten geen boer te worden, maar blijven jager.
- ☐ D Sommige mensen krijgen meer bezit dan anderen.
- ☐ E Sommige mensen nemen de leiding over de groep.

12 Maak de juiste combinaties.

A Uitvinding van de landbouw	1 Er is behoefte aan leiders
B Mens en dier onder één dak	2 Behoefte aan dure spullen
C Grotere groepen	3 Gaan wonen op vaste plaatsen
D Sociale verschillen	4 Er zijn meer ziektes

13 Gebruik bron 3.
Kun je op grond van deze bron zeggen dat er in Egypte sprake was van een taakverdeling tussen man en vrouw?

◯ A Dat is niet te zeggen: de man en de vrouw doen verschillende dingen, maar je hebt het pas over taakverdeling als alleen mannen het ene doen en alleen vrouwen het andere. Dat weet je met één plaatje niet.

◯ B Ja, dit is een voorbeeld van taakverdeling. De man doet iets anders dan de vrouw en in zo'n geval spreek je over taakverdeling.

◯ C Nee, dit is geen voorbeeld van taakverdeling. De man en de vrouw doen allebei aan landbouw. Het zou pas taakverdeling zijn als de een alleen aan landbouw zou doen en de ander alleen aan visserij en jacht.

14 Archeologen zouden graag willen weten wat prehistorische jagers-verzamelaars dachten toen ze besloten om boer te worden. Waarom is dat zo moeilijk? Twee antwoorden zijn goed.

☐ A De agrarische revolutie duurde duizenden jaren en ging met héél kleine stapjes. De mensen zijn zich waarschijnlijk niet eens bewust geweest van deze grote overgang.

☐ B De prehistorische jagers-verzamelaars hadden kleinere hersenen dan wij en hadden dus heel warrige gedachten, die wij moeilijk kunnen begrijpen.

☐ C Prehistorische jagers-verzamelaars hadden nog weinig gedachten, omdat de taal pas na de agrarische revolutie is uitgevonden.

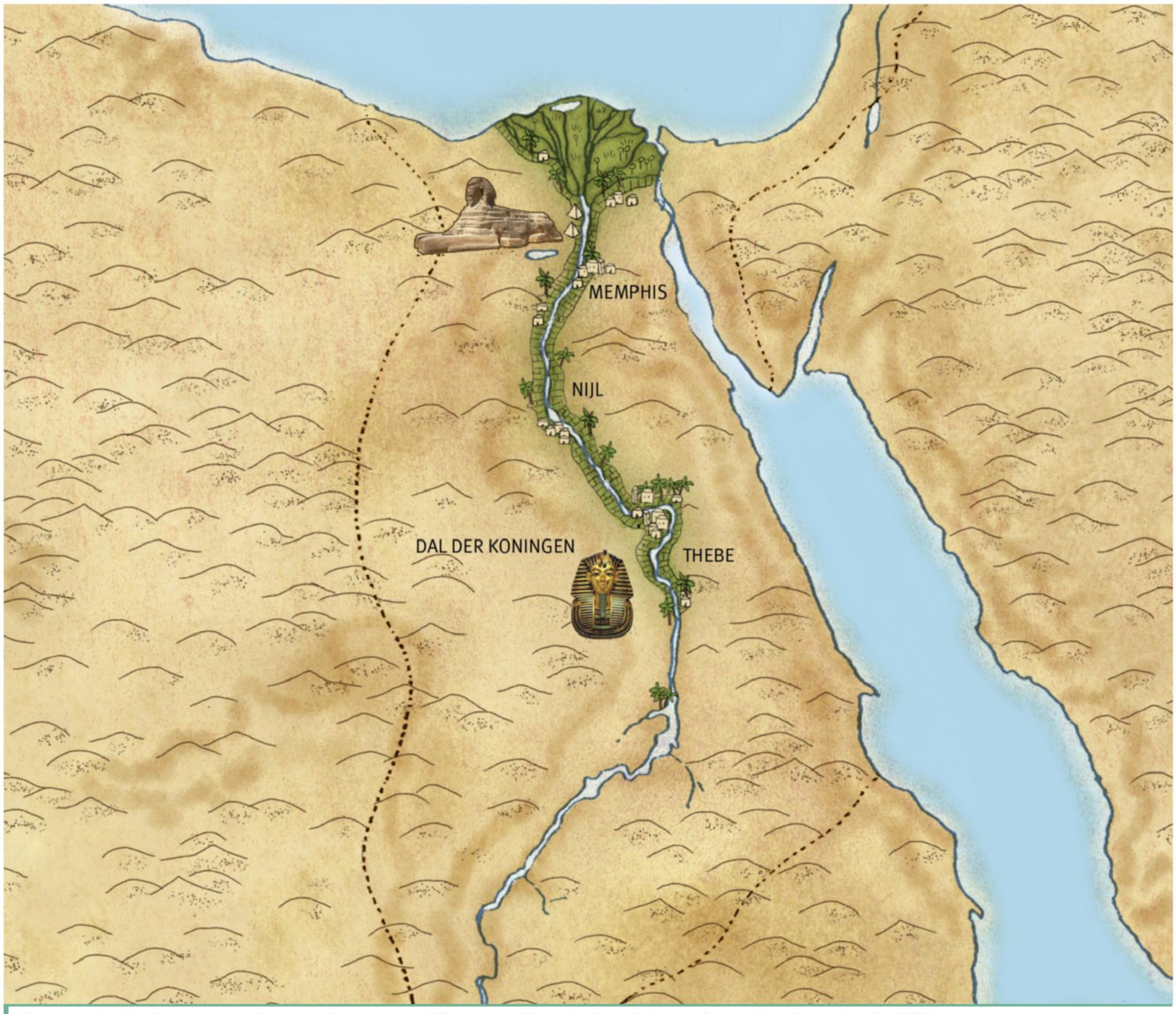
☐ D Uit de prehistorie zijn geen schriftelijke bronnen bewaard gebleven. Zonder schriftelijke bronnen is het onmogelijk te weten wat mensen dachten.

☐ E Van de prehistorische jagers-verzamelaars is helemaal niets overgebleven. Zonder overblijfselen kun je niet weten wat ze dachten.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

3 Egypte en de Nijl

BASIS

Bron 1 In de droge en onbewoonbare woestijnen van Egypte bracht – en brengt – de rivier de Nijl leven. De rivier zorgde voor water op de akkers, voor drinkwater en voor vis. Tijdens de jaarlijkse overstroming bracht de rivier ook vruchtbaar slib op de oevers.

Intro

1 Een rivier stroomt altijd vanuit de bergen naar zee. Welke kant stroomt de Nijl op? Zet een pijl in de juiste richting langs de rivier in bron 1.

2 Egyptische boeren bouwden hun huizen naast het groene gebied op de kaart, en niet erop. Noem twee redenen waarom ze hun huizen juist daar bouwden.

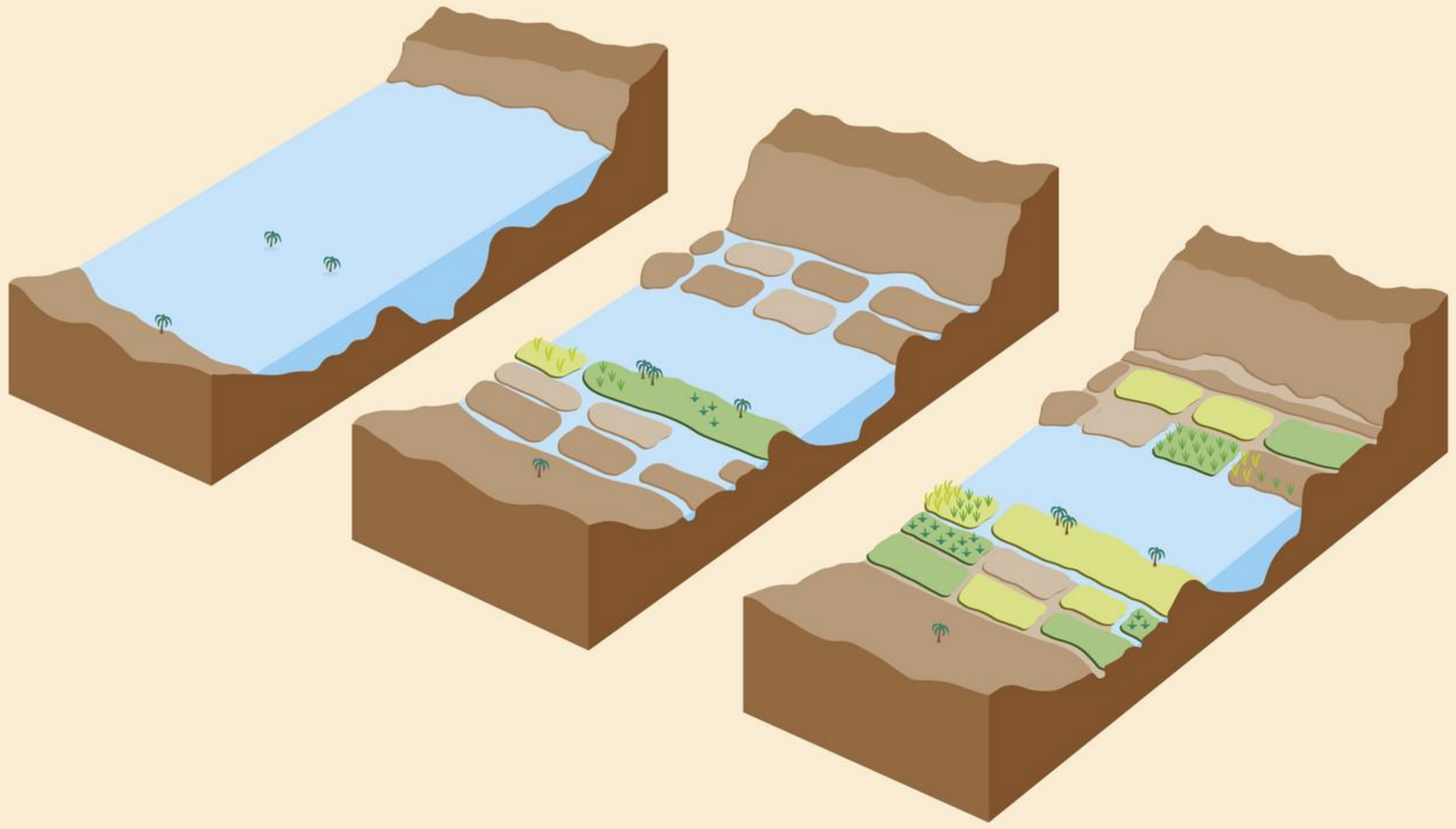
3 Maak de tekst kloppend.
Thebe en Memphis waren belangrijke steden in Egypte. Er woonden boeren, maar ook mensen met andere beroepen, zoals schrijvers, bakkers en timmerlieden. *Niet alle* / *Alle* inwoners verbouwden dus hun eigen voedsel. *Een aantal inwoners* / *Niemand* was dus afhankelijk van de boeren. Egyptische boeren zorgden dus voor *meer* / *minder* voedsel dan de jagers-verzamelaars.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt uitleggen hoe irrigatielandbouw langs de Nijl werkte.
- Je kunt uitleggen tot welke economische veranderingen het ontstaan van de landbouw in Egypte leidde.
- Je kunt uitleggen tot welke sociale veranderingen het ontstaan van de landbouw in Egypte leidde.

Bron 2 Dwarsdoorsnedes van de Nijl tijdens en na de overstromingen.

Landbouw langs de Nijl

Egypte is altijd een heel vruchtbaar gebied geweest. Al ver voordat hier een bijzondere samenleving ontstond, leefden er in de moerassen rond de monding van de Nijl jagers-verzamelaars. In deze 'Nijldelta' konden ze gemakkelijk voedsel vinden. Na 4000 v.C. gingen deze mensen langzaam over op landbouw.

Elke zomer steeg het waterpeil van de Nijl. Dat was het gevolg van hevige regenval 6.000 kilometer naar het zuiden, midden in Afrika. De rivier overstroomde het land en voerde vruchtbaar slib mee. Nadat het water was gezakt, konden de Egyptenaren op de drooggevallen grond hun gewassen verbouwen.

Om het hele jaar voldoende water te hebben, legden de Egyptenaren dijken, waterbekkens en kanaaltjes aan. Via de kanalen kon je ook akkers bevloeien die wat verder van de Nijl lagen. Dijken en waterbekkens hielpen om het water zo lang mogelijk vast te houden. Deze manier van landbouw bedrijven heet **irrigatielandbouw**.

Op de akkers verbouwden de Egyptenaren graan en allerlei groenten, zoals uien, sla en bonen. Ook hielden ze vee. De Egyptenaren aten ook veel vis uit de Nijl en jaagden op wilde dieren die bij de Nijl leefden. Op allerlei manieren zorgde de Nijl dus voor voedsel.

Bron 3 Houten model van een Egyptische werkplaats (ca. 2000 v.C.).

Handel en steden

De komst van de irrigatielandbouw zorgde voor verdere economische veranderingen.

- Door de irrigatielandbouw leverden de akkers meer voedsel dan de boeren zelf opaten. De hoge opbrengsten hadden twee gevolgen. Ten eerste groeide de bevolking. Ten tweede hoefde niet langer iedereen boer te zijn. Sommige mensen konden een ander beroep kiezen. Zij gingen vooral aan **nijverheid** doen: het met de hand maken van voorwerpen als gereedschappen, kleding, meubels en sieraden. Zij werden dus bijvoorbeeld timmerman, pottenbakker of wever. Deze verandering, waarbij mensen niet alles zelf maken, maar één beroep uitoefenen, heet **specialisatie**.
- Deze gespecialiseerde vaklui ruilden hun arbeid of producten tegen voedsel of andere benodigdheden. Daardoor ontstond er **handel**. De Egyptenaren handelden niet alleen onder elkaar, maar op den duur ook met gebieden buiten Egypte. Daar kochten ze onder andere ivoor (slagtanden van olifanten), hout, vee en kostbare gesteenten.
- Nu er meer mensen waren, groeiden de dorpen langs de Nijl uit tot steden, zoals Memphis en Thebe. Daar woonden de handwerkslieden, die zich met nijverheid bezighielden, de bestuurders, priesters en handelaren. In de Egyptische steden woonden ten slotte ook boeren, die de akkers rondom de stad bewerkten. Samen vormden al deze mensen een **stedelijke gemeenschap**.
- De irrigatielandbouw en specialisatie leidden tot allerlei uitvindingen. Aardewerk om voedsel in te bewaren bestond al langer, maar nieuw waren de pottenbakkersschijf, het wiel, de ploeg en maalstenen voor het graan. De mensen ontdekten dat je brons kunt maken door koper en tin samen te smelten. Vanaf 3000 v.C. werden stenen werktuigen steeds meer vervangen door werktuigen van brons. Brons werd gegoten. Dat had het voordeel dat je er veel meer vormen mee kon maken dan met steen.

Bron 4 Ketting uit het graf van een hoge bestuurder (ca. 1450 v.C.).

Verschillen in rijkdom en macht

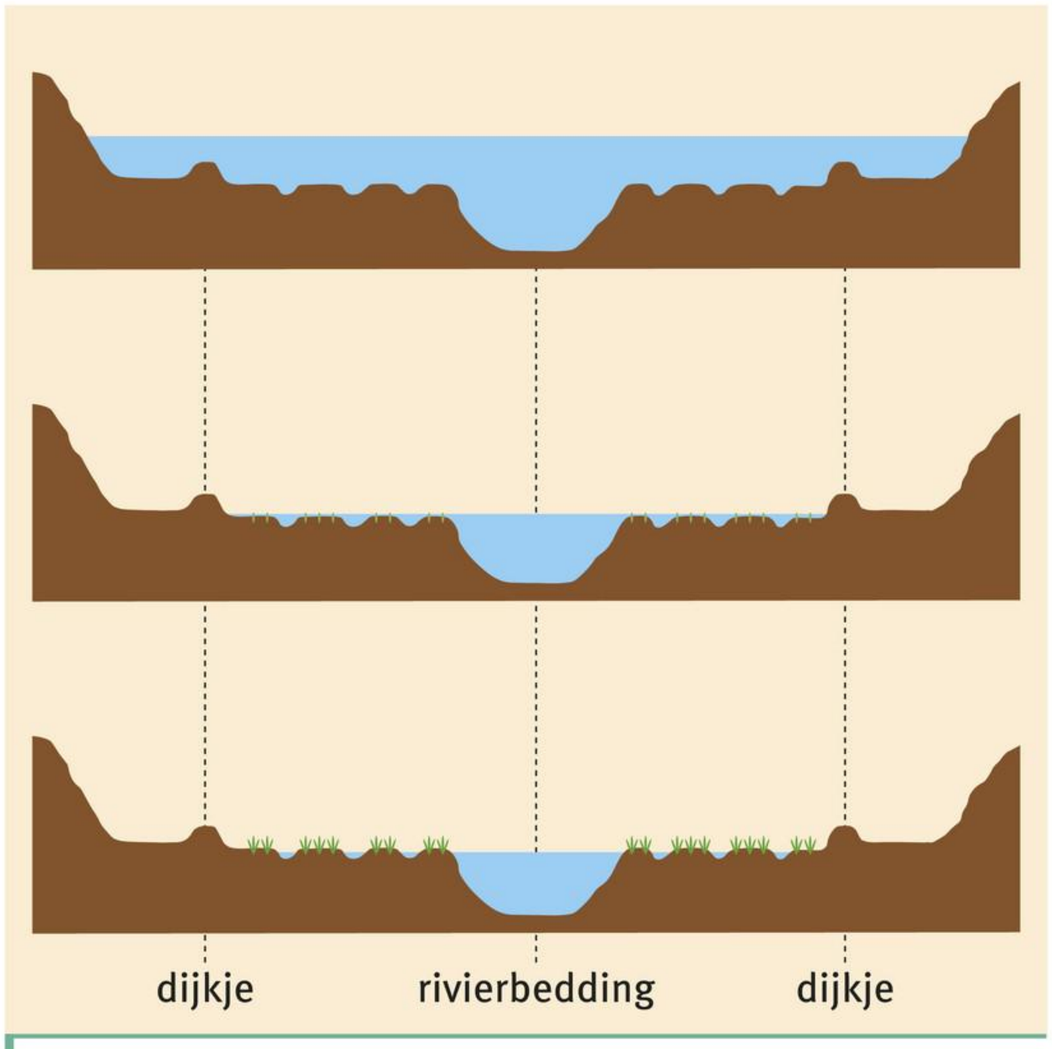
De verschillen in rijkdom en macht tussen mensen waren in Egypte veel groter dan bij jagers-verzamelaars. Dat had te maken met het bezit van land en vee, met de nieuwe beroepen en met het ontstaan van een bestuur. Egypte werd een samenleving met verschillende **sociale lagen**.

Het minste aanzien hadden de mensen die in **slavernij** leefden. Dat wil zeggen dat zij eigendom waren geworden van iemand anders, bijvoorbeeld nadat ze gevangen waren genomen in een oorlog. Mensen die tot slaaf waren gemaakt, hadden niets meer over hun leven te zeggen. Ze moesten verplicht allerlei soorten zwaar werk doen, waarvoor ze niet of nauwelijks betaald kregen. De boeren vormden verreweg de grootste bevolkingsgroep. Ook zij hadden weinig aanzien, net als de groep boven de boeren, de eenvoudige handwerkslieden. Veel meer respect kreeg een kleine groep van goed geschoolde mensen, zoals schrijvers en bouwmeesters. Maar het meeste aanzien en gezag had de groep van belangrijke bestuurders en mensen met belangrijke godsdienstige taken. De belangrijkste bestuurder was de koning van Egypte, de **farao**. Hij had de meeste macht en bezat veel land. Als hij overleed, werd hij met heel veel eer begraven. De machtigste farao's lieten enorme grafmonumenten bouwen: de piramides. Zo kon iedereen zien hoe belangrijk een farao was geweest.

Het is niet helemaal duidelijk welke rol vrouwen in het oude Egypte hadden. Alles wat we over hen weten, is opgeschreven door mannen. Vrouwen konden geen hoge bestuurder worden, maar hadden wel meer rechten dan in andere samenlevingen in dezelfde tijd. Ze mochten eigendom hebben en bij de rechtbank hadden ze dezelfde rechten als mannen. In het dagelijks leven moesten vrouwen zich vooral met de huishouding en de kinderen bezighouden.

Verwerken

4 Lees de tekst ‘Landbouw langs de Nijl’. Gebruik bron 2 en 5. De Egyptenaren kenden drie seizoenen: overstromingstijd, zaaitijd en oogsttijd.
Schrijf in bron 5 bij elk plaatje het juiste seizoen.

Bron 5 Dwarsdoorsnedes van de Nijl.

5 De Egyptenaren gebruikten een aantal middelen om water op de akkers te krijgen.
- **a** Waarvoor werden dijken gebruikt?
- **b** Waarvoor werden kanalen gebruikt?
- **c** Waarvoor werden waterbekkens gebruikt?

6 Leg uit dat irrigatielandbouw in Nederland niet nodig is, maar in Egypte wel.

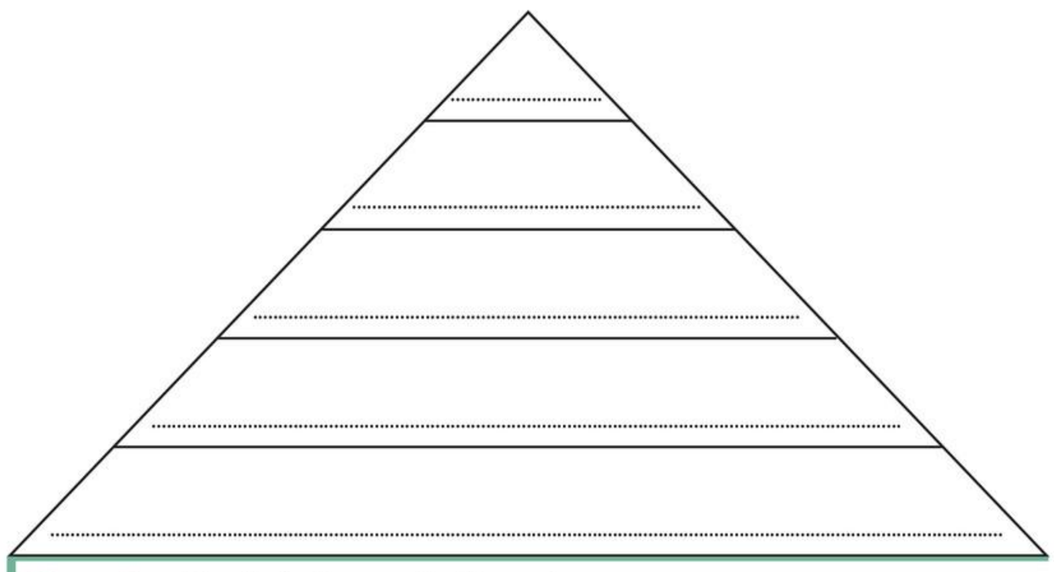
7 Lees de tekst ‘Handel en steden’. Zet de volgende zinnen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Boeren hielden een deel van de oogst over.
B De irrigatielandbouw zorgde voor een hoge opbrengst.
C Er kwamen verschillende beroepen.
D Er ontstonden steden.
E Niet iedereen hoefde boer te zijn; sommige mensen gingen zich specialiseren.

8 Leg uit dat de Nijl ook belangrijk was voor Egyptische handelaren.

9 Leg uit dat voedseloverschotten en handel belangrijk waren voor het ontstaan van steden.

10 Lees de tekst ‘Verschillen in rijkdom en macht’. Gebruik bron 6.
- **a** Plaats de bevolkingsgroep met het minste aanzien onderin de piramide. Plaats ook de andere bevolkingsgroepen op de juiste plek in de piramide.
- **b** Leg uit welke sociale laag in jouw ogen het belangrijkst was voor de welvaart van Egypte.
- **c** Stel, je leeft in het oude Egypte in slavernij. Kun je dan zelf besluiten om met iemand te trouwen? Leg je antwoord uit.

Bron 6 Sociale lagen in Egypte.

11 Gebruik bron 3.
Bij welke sociale laag horen de mensen die je ziet? Leg je antwoord uit.

12 Gebruik bron 4. De bron laat zien dat er in het oude Egypte specialisatie was én dat er grote sociale verschillen waren.

a Leg uit hoe je kunt zien dat er in Egypte specialisatie was.

b Leg uit hoe je kunt zien dat er in Egypte grote sociale verschillen waren.

13 In de leertekst heb je gelezen dat pas na de uitvinding van de irrigatielandbouw zo veel voedsel beschikbaar kwam, dat sommige mensen zich konden specialiseren in nijverheid of handel.
Om welke twee redenen zul je onder jagers-verzamelaars geen gespecialiseerde handwerkslieden of handelaren aantreffen?

☐ A Jagers-verzamelaars hadden er geen behoefte aan om veel spullen mee te slepen.

☐ B Jagers-verzamelaars hadden voor nijverheid veel te weinig tijd: iedereen was constant op zoek naar voedsel.

☐ C Jagers-verzamelaars kenden geen taakverdeling binnen de groep.

☐ D Jagers-verzamelaars leefden in veel te kleine groepen voor zoveel specialisatie.

☐ E Jagers-verzamelaars waren nog niet slim genoeg om te werken in handel of nijverheid.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

4 Egypte, een machtige staat

BASIS

Bron 1 In een 4.000 jaar oud, Egyptisch graf vonden archeologen 24 houten modellen die iets laten zien van het dagelijks leven in Egypte. In het graf lag ook papyrus (een soort papier) met daarop in Egyptisch schrift de naam Meketre. Zo weten we dat dit het graf van Meketre was, een belangrijke dienaar van de Egyptische farao. Dit model laat (onder het afdak) Meketre zien die voor de farao het vee van de boeren telt. Een van de boeren staat tegenover hem.

Intro

1 Bedenk wie je waar op bron 1 ziet. Zet de letters op de juiste plek.

A Meketre
B 11 boeren en herders
C 4 schrijvers
D 6 soldaten
E zoon van Meketre

2 De Egyptische farao bestuurde een groot land.

a Wat was in bron 1 de taak van Meketre?
b Bedenk waarom de farao dienaren als Meketre in dienst had.
c Bedenk waarom de farao schrijvers in dienst had.

3 Maak de tekst kloppend.

Tussen jagers-verzamelaars bestond *veel* / *nauwelijks* verschil in macht. In Egypte bestonden *wel* / *geen* grote verschillen in macht.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt uitleggen tot welke bestuurlijke veranderingen het ontstaan van landbouw in Egypte leidde.
- Je kunt een verklaring geven voor het ontstaan van een schrift in Egypte.
- Je kunt uitleggen welke rol godsdienst speelde in het leven van Egyptenaren.

Bron 2 Een houten leger uit ca. 2000 v.C. Het Egyptische leger bestond vooral uit huursoldaten. Zij vochten voor soldij. Het leger bestond uit boogschutters, speerwerpers, slingeraars en soldaten die man tegen man vochten, met knotsen, strijdbijlen en dolken.

Egypte onder één heerser

De irrigatielandbouw had in Egypte gezorgd voor meer welvaart. Om zeker te zijn dat de dijkjes en kanalen goed werden onderhouden, was een **bestuur** nodig. In het begin waren de dorpshoofden de belangrijkste bestuurders en later de leiders van de steden. Vanaf 3100 v.C. wist één bestuurder de macht over heel Egypte in handen te krijgen. Zo ontstond een grote **staat**: een gebied met duidelijke grenzen, één bestuur en overal dezelfde wetten en regels.

De hoogste bestuurder in Egypte was de farao. Hij hield de irrigatiewerken in de gaten, maakte wetten, was de hoogste rechter in het land, zorgde voor orde en verdedigde het land. Hij werd bij het bestuur geholpen door **ambtenaren**, bijvoorbeeld belastinginners, rechters, schrijvers en bestuurders in dorpen. Zij waren bij de farao in dienst en zorgden dat zijn besluiten werden uitgevoerd.

De Egyptenaren moesten gehoorzamen aan de farao en betaalden hem een deel van de oogst als **belasting**. Die belasting was nodig om tempels en paleizen te bouwen en om ambtenaren en soldaten te betalen. Ook werden voorraden aangelegd voor slechte tijden, als de oogst tegenviel door een lage waterstand in de Nijl of door vraatzuchtige sprinkhanen.

Duizenden jaren stonden de farao's aan het hoofd van Egypte. Dat was voorbij toen de Griekse veroveraar Alexander de Grote in 332 v.C. Egypte innam.

Bron 3 Boeren werken op het land, terwijl ambtenaren de oogst meten en tellen en alles opschrijven. (Wandschildering uit de grafkamer van een machtige Egyptenaar, ongeveer 1400 v.C.)

Het schrift

De farao had veel inkomsten nodig voor zijn bestuur. Hij liet daarom heel precies optekenen hoeveel belasting elke Egyptenaar moest betalen. De ambtenaren van de farao gebruikten daarvoor het **hiërogliefenschrift**, dat rond 3100 v.C. ontstond. Het bestond uit een groot aantal tekeningen, die elk een woord of klank uitbeeldden. De tekeningen kwamen uit het dagelijks leven: mensen, dieren, planten en voorwerpen. Dit schrift kon ook worden gebruikt om bijvoorbeeld wetteksten, verdragen en verhalen vast te leggen.

Rond 2000 v.C. ontstond het vroegste alfabetschrift. Een teken stond niet meer voor een woord, maar alleen nog voor een klank. Om een woord te vormen, moest je een aantal tekens – oftewel letters – gebruiken. Het grote voordeel was dat je maar enkele tekens hoefde te leren, in plaats van honderden of duizenden. Daardoor was het veel eenvoudiger om te leren lezen en schrijven. Rond 1000 v.C. bedachten de Feniciërs, een volk uit het huidige Libanon, een alfabet met maar 22 letters. Omdat de Feniciërs handelaren waren, raakte hun alfabet verspreid over de kusten van de Middellandse Zee. Ons alfabet is ontstaan uit het Fenicische alfabet.

Bron 4 Een Egyptisch sieraad (ca. 1330 v.C.). Twee bavianen begroeten de opgaande zon (oranje), die wordt voortgeduwd door de blauwe mestkever daaronder. De figuren zitten in een boot. De Egyptenaren geloofden dat de zonnegod Re iedere nacht een gevaarlijke boottocht maakte. Elke ochtend, als de god het oosten had bereikt, werd de zon opnieuw geboren.

Godsdienst

Godsdienst speelde een grote rol in het leven van de Egyptenaren. De Egyptenaren geloofden dat de goden het hele leven beheersten en stuurden: ze lieten de zon opkomen en zorgden voor de jaarlijkse overstroming van de Nijl. Er waren honderden goden. Het geloof in meerdere goden heet **polytheïsme**. De belangrijkste god was de zonnegod Re. Ook andere natuurkrachten, zoals de Nijl en allerlei dieren, werden vereerd. Een godsdienst waarin natuurkrachten worden aanbeden, heet een **natuurgodsdienst**.

De farao werd vereerd als de goddelijke zoon van Re. Het was zijn taak om ervoor te zorgen dat de goden voorspoed in Egypte zouden blijven brengen. Daarom liet de farao **tempels** bouwen: speciale gebouwen voor de verering van de goden. Ook stelde hij **priesters** aan: mensen die het contact met de goden moesten onderhouden. In de tempels brachten zij dagelijks offers. Een **offer** is een geschenk aan een god om hem tevreden te houden.

De Egyptenaren geloofden dat zij na de dood zouden voortleven in een dodenrijk, dat werd geleid door de god Osiris. Alleen als je goed geleefd had, mocht je dat dodenrijk binnentreden. Daarbij moest je lichaam wel volledig bewaard zijn. Zonder lichaam kon je de reis naar het dodenrijk niet maken. Rijke Egyptenaren lieten hun lichaam na hun dood zo behandelen, dat het niet verging. Zo'n behandeld lichaam noemen we een mummie. Mummies werden begraven met allerlei grafgiften: spullen die zij in het dodenrijk nodig zouden hebben. Voor arme Egyptenaren was er alleen een plekje in het woestijnzand.

Verwerken

4 Lees de tekst 'Egypte onder één heerser'. In Egypte hield het bestuur toezicht op de irrigatiewerken.
Leg uit waarom dat belangrijk was.

5 Gebruik bron 3.

- **a** Hoe wordt de oogst gemeten op de bovenste afbeelding?
- **b** Met welk doel zouden de ambtenaren op de onderste afbeelding alles opschrijven? Gebruik het woord 'belasting' in je antwoord.
- **c** Aan wie moesten de boeren belasting betalen?
- **d** Waarvoor werd de belasting gebruikt? Geef drie voorbeelden.

6 Lees de tekst ‘Het schrift’. Jagers-verzamelaars kenden het schrift nog niet.
Wat is daarvoor de juiste verklaring?

◯ A Jagers-verzamelaars hadden geen oogst en geen vee.
◯ B Jagers-verzamelaars kenden geen papyrus. Dat groeide alleen langs de Nijl.
◯ C Jagers-verzamelaars konden dat nog niet bedenken.
◯ D Voor jagers-verzamelaars was het noteren van gegevens nog niet belangrijk.

7 Leg uit wanneer in Egypte de prehistorie eindigt.

8 **a** Noem een verschil tussen een hiërogliefenschrift en een alfabetschrift.
b Lijkt het Chinese schrift meer op het hiërogliefenschrift of op het alfabetschrift? Leg je antwoord uit.

9 Lees de tekst ‘Godsdienst’. Het geloof van de Egyptenaren is een natuurgodsdienst.
Om welke reden speelden de zon en de Nijl een belangrijke rol in de godsdienst van de Egyptenaren?

10 Wat past bij een Egyptische priester? Drie antwoorden zijn goed.

☐ A Een belangrijk persoon in Egypte.
☐ B Een bestuurder in Egypte.
☐ C Een poortwachter van het dodenrijk.
☐ D Iemand die offers aan de goden brengt.
☐ E Iemand die werkt voor de farao.
☐ F Iemand die wordt vereerd.

11 Gebruik bron 1.

a Om welke reden zou Meketre dit houten model meenemen in zijn graf?
b Archeologen vinden vooral de graven van rijke Egyptenaren, zoals Meketre. Geef daarvoor een verklaring.

12 Stel, er dreigden misoogsten in Egypte.
Wat zou de farao, in de ogen van de Egyptenaren, kunnen doen om een hongersnood te voorkomen?

a Noem een bestuurlijke actie.
b Noem een godsdienstige actie.

13 Al lang woonden er mensen langs de Nijl.
Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Boerendorpjes stonden onder leiding van een dorpshoofd.
B Een Griekse veroveraar maakt een einde aan het Egyptische Rijk.
C Heel Egypte komt onder leiding van één farao.
D In Egypte ontstaan stedelijke gemeenschappen.
E Jagers-verzamelaars wonen in de Nijldelta.

14 De Egyptische koning had als taak om het land te verdedigen.
Leg uit dat de verdediging van een bepaald stukje land voor boeren belangrijker was dan voor jagers-verzamelaars.

15 Je weet inmiddels iets, maar nog niet alles over de oude Egyptenaren. Wat zou je nog meer willen weten? Geef in je vraag zo precies mogelijk aan *wat* je wilt weten en over *welk gebied* en *welke periode* je vraag gaat.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

5 Onderzoek doen

HISTORISCH DENKEN

Jagers-verzamelaars in Nederland

Leerdoel

- Je kunt een onderzoeksvraag over het verleden stellen en daarin de drie w's verwerken.

Vaardigheid

- V1.1

Basis

- Paragraaf 1.1

In 1997 groeven archeologen een gat van tien meter diep bij Hardinxveld-Giessendam in Zuid-Holland. Grote stalen damwanden voorkwamen dat het grote gat (van 17 bij 30 meter) vol water zou lopen. De archeologen deden veel moeite, want ze hoopten op deze plek mooie vondsten te doen. Bovendien zou de vindplaats kort daarna verwoest worden door de aanleg van een spoorlijn.
In deze opdracht ga je bedenken welke onderzoeksvragen je zou kunnen stellen over de jagers-verzamelaars die hier leefden.

Bron 1 De opgraving in Hardinxveld-Giessendam. Achter zie je de stalen damwand. Midden onder zie je de vondst van een skelet.

1 Gebruik *V1.1 Een onderzoeksvraag stellen*.

a De archeologen in Hardinxveld-Giessendam deden onderzoek aan de hand van een onderzoeksvraag. Welke onderzoeksvraag is op de juiste manier gesteld?

- ◯ A Hoe leefden mensen vroeger?
- ◯ B Hoe leefden de jagers-verzamelaars?
- ◯ C Hoe leefden jagers-verzamelaars 7.500 jaar geleden?
- ◯ D Hoe leefden jagers-verzamelaars 7.500 jaar geleden in het huidige West-Nederland?

b Een archeoloog stelt voor een ander onderzoek de volgende onderzoeksvraag: ‘Wat waren de oorzaken van het verdwijnen van de neanderthaler in Europa, ongeveer 35.000 jaar geleden?’
Waar vind je de drie w’s in deze onderzoeksvraag? Geef voor elke ‘w’ de juiste woorden uit de onderzoeksvraag.

2 Gebruik bron 2 en 3.
a Onderstreep in bron 2 welke elementen bij de drie w’s horen.
b Bedenk welke onderzoeksvraag deze archeologen hadden. Gebruik in je onderzoeksvraag de drie w’s.
c Wat denk je: zouden de archeologen die de opgravingen in Hardinxveld-Giessendam gedaan hebben, tevreden zijn met de vondsten?

Bron 2 Een verslag van de opgravingen bij Hardinxveld-Giessendam.

In 1997 deden archeologen onderzoek op twee plekken bij Hardinxveld-Giessendam in Zuid-Holland. Ze zochten naar sporen van jagers-verzamelaars die er na afloop van de laatste ijstijd (10.000 v.C.) woonden. Toen zag West-Nederland er heel anders uit. Het was een moeras met veel bos. Mensen gingen er op hoge en droge plekken wonen. Later raakten die plekken met klei bedekt. Daarom hoopten de archeologen bij opgravingen sporen van mensen te vinden.
De meest bijzondere vondst was het skelet van een vrouw uit 5600 v.C. Dat skelet lag niet zomaar in een kuil, maar de vrouw was in een bepaalde houding gelegd. Ze was begraven door de mensen met wie zij samenleefde. Ze was 1,58 meter lang, in haar leven niet veel ziek geweest en moeder van meerdere kinderen. De vrouw was tussen 40 en 60 jaar oud, toen ze stierf. Bij het graf van de vrouw vonden onderzoekers ook het graf van een hond, uit dezelfde tijd. Ze vonden ook andere menselijke graven. Archeologen vonden ook allerlei gebruiksvoorwerpen, zoals bijlen, bogen, pijlen, peddels, een visfuik en aardewerk (uit 5000 v.C.). Ze vonden ook duizenden splinters vuursteen, dat in Nederland alleen in Limburg voorkomt. Verder vonden de archeologen een kano (5500 v.C.), die was gemaakt door een boomstam uit te hollen. Daarnaast vonden ze duizenden botten, vooral van bevers, otters, edelherten, reeën en wilde zwijnen. Ook werden er heel veel visresten gevonden, bijvoorbeeld van snoeken, die vooral in het voorjaar worden gevangen. Ten slotte vonden de archeologen sporen van ingegraven hutten.

Bron 3 Archeologen vonden bij de opgraving in Hardinxveld-Giessendam het skelet van een vrouw. Je ziet hoe deze vrouw er misschien heeft uitgezien.

3 Gebruik bron 2.
Bedenk zelf drie andere onderzoeksvragen naar aanleiding van deze opgraving. Denk daarbij aan wat jij weet over de prehistorie. Gebruik in elke onderzoeksvraag de drie w’s.

4 **a** Archeologen hebben veel geleerd van de opgraving in Hardinxveld-Giessendam. Toch leidt onderzoek meestal tot nieuwe vragen. Leg dat uit.

b Leg uit dat het niet erg is, maar juist goed dat onderzoek weer tot nieuwe vragen leidt.

Maak online steropdracht 5 voor extra uitdaging.

Wie won de Slag bij Kadesj?

Leerdoel

- Je kunt uitleggen dat we niet alles over het verleden te weten kunnen komen.

Vaardigheid

- V1.2

Basis

- Paragraaf 1.4

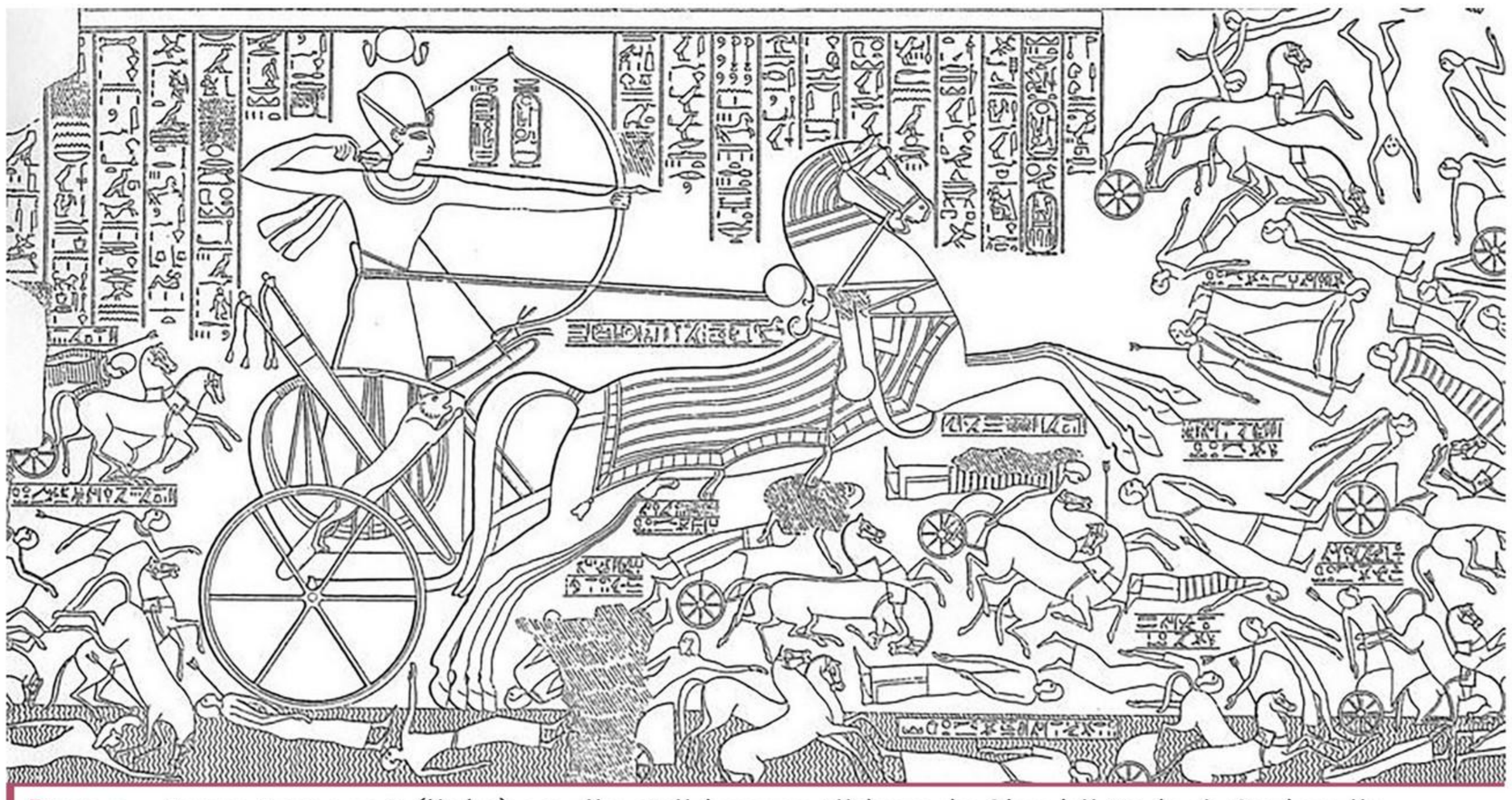
In 1274 v.C. braken nabij Kadesj (in het huidige Syrië) gevechten uit. De legers van de Egyptische koning Ramses II vochten met die van Muwatalli II, koning van de Hittieten. De Hittieten woonden in het huidige Oost-Turkije en hun rijk grensde aan het Egyptische Rijk. Beide vorsten probeerden hun macht te vergroten met behulp van indrukwekkende legers van strijdwagens en voetsoldaten. Historici willen graag weten hoe dit conflict eindigde en onderzoeken daarom overblijfselen uit het verleden.
In deze opdracht ga je onderzoeken wat je uit bronnen te weten kunt komen over de afloop van de Slag bij Kadesj.

6 **a** Gebruik *V1.1* nogmaals, *en V1.2 Overblijfselen geven geen compleet beeld*. Leg telkens uit, met een voorbeeld over het oude Egypte, wat het verschil is tussen de twee begrippen.
– verleden en geschiedenis
– bron en overblijfsel

b Historici hebben een reliëf, een brief en een verdrag gevonden met informatie over de Slag bij Kadesj (bron 4, 5 en 6). Is het juist dat deze overblijfselen in deze opdracht 'bronnen' genoemd worden?

c Om welke reden zijn veel overblijfselen van de slag verloren gegaan?

d Noem twee voorbeelden van overblijfselen die (mogelijk) verloren zijn gegaan.

Bron 4 Farao Ramses II (links) op zijn strijdwagen tijdens de Slag bij Kadesj. Onder zijn strijdwagen liggen vijandelijke soldaten. Het reliëf is na de slag gemaakt in opdracht van Ramses II. (Tekening uit onze tijd op basis van een reliëf in een Egyptische tempel in Luxor.)

Bron 5 In een brief schrijft de broer van de Hittitische koning over de slag. We weten niet aan wie hij de brief zond. Er staat het volgende.

> Toen mijn broer Muwatalli oorlog voerde tegen de koning van Egypte [...], versloeg hij de koning van Egypte [...], en ging hij terug naar Apa (het gebied rond Damascus).

Bron 6 Een deel van een verdrag tussen Ramses II en de Hittitische koning Hattusili (de opvolger van Muwatalli). Ramses II en Huttusili sloten dit verdrag in 1259 v.C., vijftien jaar na de Slag bij Kadesj.

> Toen heeft Ramses, de grote koning van Egypte, de dappere, een verdrag gesloten met Hattusili, de grote koning van Hatti [...] om een weldadige vrede en broederschap tussen hen te verzekeren tot in eeuwigheid. [Ze deden elkaar de volgende beloften:] Ramses, de grote koning van Egypte, zal nooit het land van Hatti binnendringen om er iets te roven. Hattusili, de grote koning van Hatti, zal nooit in Egypte binnendringen om er iets te roven.

7 Gebruik bron 4.

- **a** Beschrijf hoe Ramses II wordt afgebeeld.
- **b** Beschrijf hoe de andere figuren op het reliëf worden afgebeeld.
- **c** Noem twee zaken in het reliëf die waarschijnlijk niet kloppen met de werkelijkheid.
- **d** Wat moet dit reliëf duidelijk maken over de farao?
- **e** Bedenk met welk doel Ramses II dit reliëf heeft laten maken.

8 Gebruik bron 4, 5 en 6.

- **a** Wie heeft de Slag bij Kadesj gewonnen volgens bron 4?
- **b** Wie heeft de Slag bij Kadesj gewonnen volgens bron 5?
- **c** Bron 4 en bron 5 spreken elkaar tegen. Wat is hiervoor een verklaring? Tip: onderzoek wie de makers van de bronnen zijn.
- **d** Als je wilt weten hoe de Slag bij Kadesj afliep, wat is dan het probleem met de informatie in bron 6? Tip: onderzoek wanneer de bron is gemaakt.
- **e** Bedenk een onderzoeksvraag die je wél met behulp van bron 6 zou kunnen beantwoorden. Denk aan de drie w's.

9 Gebruik *V1.2 Overblijfselen geven geen compleet beeld*.
Het is voor historici lastig om te bepalen hoe de Slag bij Kadesj afliep. Leg uit welke twee problemen er zijn. Ga in op het aantal bronnen en het juist begrijpen van bronnen.

Maak online steropdracht 10 voor extra uitdaging.

6 Oefenen met samenvatten

TOEPASSEN

Inzicht krijgen in een tekst

Basis
- Paragraaf 1.2

Om de teksten in *Memo* goed te kunnen begrijpen, is het belangrijk om signaalwoorden te herkennen. Signaalwoorden heb je ook nodig, als je een tekst wilt samenvatten. Samenvatten leer je in de volgende opdracht. In deze opdracht oefen je met signaalwoorden.

Uitleg 1 Wat zijn signaalwoorden?

Signaalwoorden geven een tekst structuur en geven verbanden aan tussen zinnen, tussen delen van een zin of tussen woorden in een zin. Er zijn signaalwoorden die aangeven dat het gaat om:
- een opsomming, bijvoorbeeld: ten eerste, ook, bovendien, daarnaast, ten slotte;
- een voorbeeld, bijvoorbeeld: bijvoorbeeld, onder andere, zoals;
- een volgorde, bijvoorbeeld: eerst, vervolgens, daarna, toen, nadat, later;
- een oorzaak-gevolgrelatie, bijvoorbeeld: daardoor, doordat, zodat, dus, zo;
- een verklaring, bijvoorbeeld: want, omdat, daarom;
- een tegenstelling, bijvoorbeeld: maar, toch, integendeel.

Uitleg 2 Wat is een alinea?

Een alinea is een blokje tekst waarvan de zinnen bij elkaar horen. Elke alinea begint op een nieuwe regel.

1 Lees uitleg 1.
Onderstreep in paragraaf 2 in de leertekst ‘Een belangrijke ontdekking’ alle signaalwoorden die een verband aangeven tussen zinnen of tussen delen van een zin.

2 Lees uitleg 2. Gebruik de leertekst ‘Een belangrijke ontdekking’.

a In de eerste alinea staat het signaalwoord ‘bijvoorbeeld’. Wat geeft dat woord aan?
- ◯ A Deze zin geeft een voorbeeld van de kleine stapjes van de ontwikkeling.
- ◯ B Deze zin legt uit waarom die stapjes heel klein waren.
- ◯ C Het voorbeeld uit de vorige zin wordt hier verder uitgelegd.

b In de eerste alinea staat het signaalwoord ‘later’. Wat geeft dat woord aan?
- ◯ A Een tegenstelling.
- ◯ B Een verklaring.
- ◯ C Een volgorde.

c In de laatste zin van de derde alinea staat het signaalwoord ‘omdat’. Wat geeft dat woord aan?
- ◯ A Een tegenstelling.
- ◯ B Een verklaring.
- ◯ C Een volgorde.

3 Onderstreep in de leertekst ‘Oorzaken’ alle signaalwoorden die een verband aangeven tussen zinnen of tussen delen van een zin.

4 In de leertekst ‘Oorzaken’ worden drie fases beschreven. Hoe herken je deze in de tekst?

5 Onderstreep in de leertekst ‘Grote gevolgen’ alle signaalwoorden die een verband aangeven tussen zinnen of tussen delen van een zin.

6 Gebruik de leertekst ‘Grote gevolgen’.

a In eerste alinea staat ‘immers’. Wat geeft dat woord aan?

- ◯ A Een oorzaak-gevolgrelatie.
- ◯ B Een opsomming.
- ◯ C Een tegenstelling.
- ◯ D Een verklaring.

b In tweede alinea staat ‘daardoor’. Wat geeft dat woord aan?

- ◯ A Een oorzaak-gevolgrelatie.
- ◯ B Een opsomming.
- ◯ C Een tegenstelling.
- ◯ D Een verklaring.

7 Het gebruik van signaalwoorden kan je ook helpen om vragen (bijvoorbeeld op een toets) goed te beantwoorden. Leg dat uit.

‘Egypte en de Nijl’ kort samengevat

Basis

- Paragraaf 1.3

Geschiedenis leer je met behulp van teksten. Maar hoe leer je die teksten? En wat moet je ervan onthouden? Een samenvatting helpt om de tekst te begrijpen en in te zien wat je moet onthouden. In *Memo* leer je daarom samenvatten. Dit keer doen we dat door middel van een mindmap.

Uitleg 3 Hoofdzaak en bijzaak

De hoofdzaak van een alinea is de kern ervan: wat is het belangrijkst in dit blokje tekst?
Het leerdoel, het tussenkopje en signaalwoorden helpen je de hoofdzaak te bepalen. De rest van de tekst is bijzaak en neem je niet op in de samenvatting.

Uitleg 4 Regels voor het samenvatten

- Neem kopjes, begrippen en jaartallen over.
- Neem een opsomming over en nummer de onderdelen.
- Gebruik alleen steekwoorden, geen hele zinnen.
- Gebruik pijltjes en andere symbolen.
- Werk netjes en overzichtelijk.

8 **a** Gebruik een A4’tje en teken in het midden een cirkel (diameter ongeveer 5 cm).
b Lees de titel, de leerdoelen en de leertekst van paragraaf 3 door.
c Schrijf in de cirkel het paragraafnummer en het onderwerp van de paragraaf.

9 De leertekst is verdeeld in drie delen. Maak daarom drie takken aan de cirkel.

10 Lees uitleg 3 en 4.

- **a** Lees het eerste leerdoel en de tekst ‘Landbouw langs de Nijl’.
- **b** Bepaal het onderwerp van deze tekst en schrijf dat bij een tak.
- **c** Onderstreep in de leertekst ‘Landbouw langs de Nijl’ de signaalwoorden en de jaartallen.
- **d** Schrijf de hoofdzaak van elke alinea kort op. Maak voor elke alinea een aparte tak aan de hoofdtak.

11

- **a** Maak vraag 10 a t/m c ook voor het tweede leerdoel en de tekst ‘Handel en steden’.
- **b** Onderstreep in ‘Handel en steden’ de zin die aangeeft waarover deze hele tekst gaat.
- **c** Schrijf de hoofdzaak van elke alinea kort op. Maak voor elke alinea een aparte tak aan de hoofdtak.

12

- **a** Maak vraag 10 a t/m c ook voor het derde leerdoel en de tekst ‘Verschillen in rijkdom en macht’.
- **b** Schrijf de hoofdzaak van elke alinea kort op. Maak voor elke alinea een aparte tak aan de hoofdtak.

13 De mindmap van paragraaf 3 is af. Noem twee manieren waarop de mindmap je kan helpen bij het leren voor een toets geschiedenis.

7 Bouwen voor de eeuwigheid

VERDIEPEN

Mensen laten graag zien waartoe ze in staat zijn. Ze bouwen woontorens van bijna een kilometer hoog of leggen tunnels aan onder de zee. 5.000 jaar geleden bouwden mensen hunebedden in de natte Nederlandse provincie Drenthe en piramides in de woestijn van Egypte. Ze lijken onverwoestbaar en gebouwd voor de eeuwigheid. Beide dienden als huis voor overleden mensen. De grote massa steen in een piramide moest het lichaam van de farao beschermen en zijn voortbestaan bij de goden mogelijk maken. In de hunebedden zijn mensen begraven die bij de eerste boerendorpjes in Nederland hoorden. Om dergelijke bouwwerken te kunnen maken moeten de bouwmeesters een plan hebben gehad en natuurlijk voldoende arbeidskrachten om grote stenen te verplaatsen. Van de plannen van de piramidebouwers en de hunebedbouwers is nooit iets gevonden. Archeologen en geschiedkundigen proberen de raadsels rond de bouw op te lossen. Jij gaat je er ook in verdiepen.
De vraag is: hoe zijn piramides en hunebedden gebouwd en wie waren de bouwers?

Bron 1 De Grote Piramide van farao Cheops (rechts op de foto). Links liggen de resten van de graven van hoge ambtenaren en werkers aan de piramide.

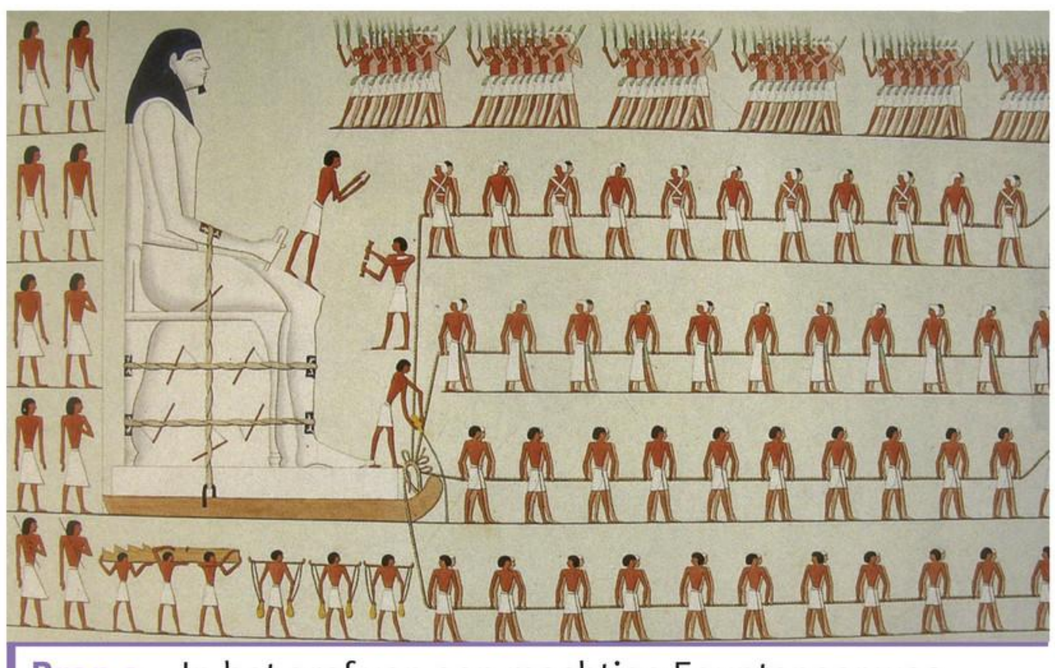

De meeste piramides werden gebouwd rond 2600 v.C., tijdens de periode van het Oude Rijk. Er waren trappiramides, piramides met een knikvorm en piramides met een gladde buitenkant. De grootste piramide is 146 meter hoog en heeft een omtrek van bijna een kilometer. In gangen van deze Grote Piramide vonden archeologen graffiti van arbeiders met de naam van farao Cheops.

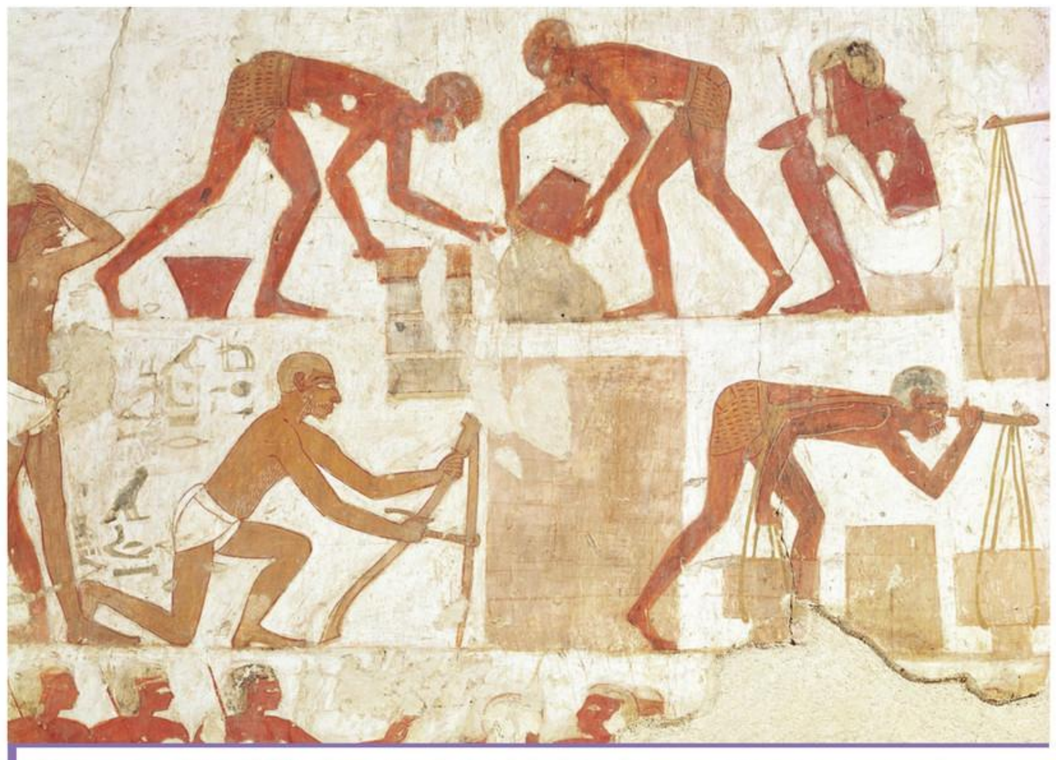
Bron 2 Het grootste hunebed van Nederland bij de plaats Borger in Drenthe.

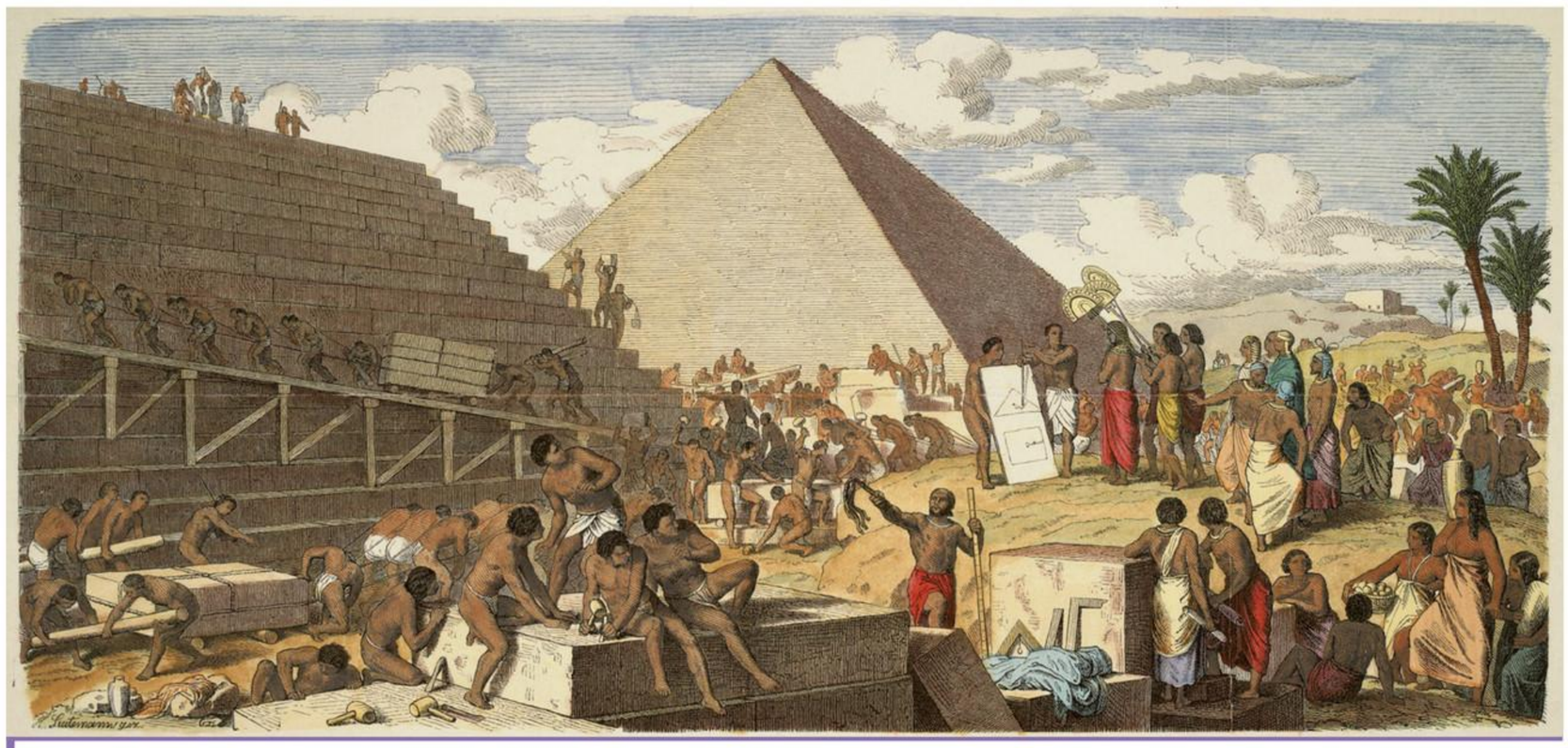
Hunebedden zijn tussen 3400 en 3000 v.C. gebouwd door mensen die hoorden bij de trechterbekercultuur. Deze mensen leefden van de landbouw, maar deden ook nog aan jagen en verzamelen. Bij de bouw werd gebruikgemaakt van grote zwerfstenen die tijdens de ijstijd in Nederland terechtkwamen.
Archeologen hebben ontdekt dat de hunebedden oorspronkelijk helemaal bedekt waren met kleinere keien, zand en graszoden. Er zijn tientallen doden in een hunebed begraven, die allemaal grafgiften meekregen. Archeologen vonden aardewerk met soms sporen van voedsel en drank, vuurstenen bijlen, kralen van barnsteen en koperen sieraden.

Bron 3 In het graf van een machtige Egyptenaar was te zien hoe de Egyptenaren een beeld transporteerden. Andere bronnen uit de oudheid over het verplaatsen van grote stenen of beelden zijn er niet.

Bron 4 Werklieden maken kleine bouwstenen voor de aanleg van een grafkamer.

Bron 5 Volgens deze tekenaar werden de piramides gebouwd door mensen die tot slaaf waren gemaakt. Zij werden verschrikkelijk slecht behandeld.

1 Het natte klimaat in Nederland heeft ervoor gezorgd dat er niets meer te vinden is van de mensen die in de hunebedden werden begraven. Hun lichamen zijn vergaan.

a Waarom bestond dat probleem niet in de Egyptische koningsgraven en grafkamers?

b In een piramidetekst uit 2325 v.C. lees je de volgende toverspreuk: 'O God Atoem, bescherm deze koning en zijn piramide, zorg ervoor dat er niks kwaads gebeurt.'
Door welke oorzaak zijn de meeste konings-mummies toch verdwenen?

◯ A Door de hitte en de droogte.
◯ B Door de overstroming van de Nijl.
◯ C Door grafrovers en plunderaars.
◯ D Door het vochtige klimaat.

2 Gebruik bron 2.
Hunebedden zien eruit als skeletten, vergeleken met de vorm die ze vroeger hadden. Leg dat uit.

3 Gebruik bron 6.
Waar komt de naam hunebedden vandaan?

Bron 6 Misverstanden over hunebedden.

Dominee J. Picardt schreef in 1660 in een boek over 'steenhopen, die gebouwd waren door gruwelijke, barbaarse en wrede reuzen, huynen genaamd'. Vanaf dat moment kwam de naam hunebedden (van 'huynen') in gebruik. Later dachten mensen dat hunebedden rond het jaar 500 door de Hunnen waren gemaakt. Anderen meenden dat de Noormannen de hunebedden rond 800 hadden gebouwd.

4 Gebruik bron 1 tot en met 5. Een belangrijke vraag is: wat vertellen de bronnen over de bouw van piramides en de hunebedden?
Maak de tekst kloppend.
Over de bouw van de hunebedden zijn alleen *geschreven* / *ongeschreven* bronnen te vinden. De piramides zijn gebouwd in de tijd dat de Egyptenaren *wel* / *geen* schrift gebruikten. Uit deze periode van de Egyptische geschiedenis hebben we dus *wel* / *geen* geschreven bronnen.

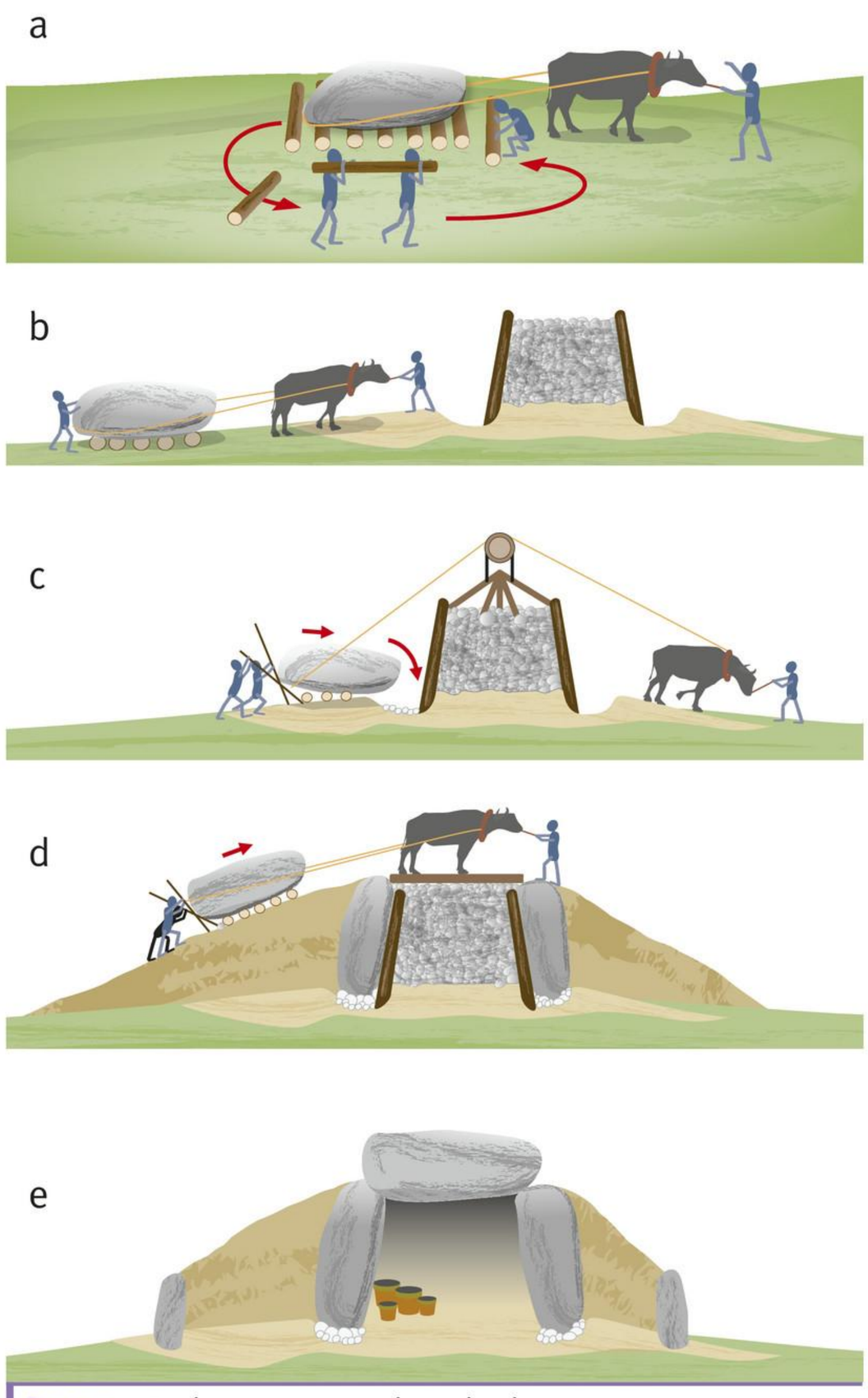
5 **a** Hoe komt het dat er geen schriftelijke bronnen zijn van de mensen van de trechterbekercultuur?

b Toch weten de onderzoekers voor welk doel de hunebedden gebouwd werden.
Hoe weten ze dat?

6 Gebruik bron 7. Deze tekenaar heeft bedacht hoe hunebedden gebouwd werden.

a Beschrijf voor elke fase van de bouw (a tot en met e) wat er op de tekening gebeurt. Houd de uitleg kort.

b Waarom is het onzeker of de hunebedden zo zijn gebouwd?

Bron 7 De bouw van een hunebed.

7 De Egyptenaren hebben geen geschriften nagelaten over de piramidebouw.
Wat zijn mogelijke verklaringen daarvoor?

☐ A Bijna niemand mocht weten hoe de piramide in elkaar zat.
☐ B De piramides waren bedoeld voor de goddelijke farao.
☐ C Er was geen tijd om de bouw te beschrijven.
☐ D Schrijvers kregen andere opdrachten te vervullen.

8 Er zijn geen geschreven bronnen over de bouw van piramides.

a Waaraan kun je zien dat bron 3 en bron 4 niet over de bouw van piramides gaan?

b Deze afbeeldingen geven toch belangrijke informatie over de bouwers.
Leg dat voor beide uit.

9 Twee uitspraken:

I De bouwers van de piramides waren slaven, die dwangarbeid verrichtten en onmenselijk behandeld werden.

II De werklieden waren vrije mensen, die goed opgeleid waren en goed behandeld werden.

a Welke uitspraak hoort bij bron 5?

b Gebruik bron 8.
Hoe dacht Herodotus over beide uitspraken?

Bron 8 Herodotus over de piramidebouw (ca. 450 v.C.).

Cheops stortte Egypte in de grootst mogelijke ellende. Hij sloot alle tempels en dwong alle Egyptenaren voor hem te werken. Telkens waren er 100.000 mannen die stenen moesten aanvoeren. Tien jaar lang duurde deze ellende van het volk, want zij moesten een weg aanleggen, waarover ze de stenen moesten slepen. Twintig jaar lang duurde de bouw van de piramide zelf.

10 Herodotus legde uit waar zijn verhalen vandaan kwamen:
'De regel waaraan ik mij in mijn hele boek houd, is om alles op te schrijven wat ik van ieder mens ooit heb gehoord.'

a Hoeveel jaar zit er tussen de tijd waarin de piramides werden gebouwd en de tijd waarin Herodotus deze tekst schreef?

b Maak de tekst kloppend.
Herodotus schreef over gebeurtenissen waar hij zelf *wel* / *niet* bij was geweest. Hij had *wel* / *geen* bewijs voor zijn verhalen. Het is dan ook *wel* / *niet* zeker dat farao Cheops zijn werkers als slaven behandelde.

11 Gebruik bron 9. Onderzoekers denken tegenwoordig dat de uitleg van Herodotus niet klopt. Zij geloven in uitspraak II.

a Wat kan er wel juist zijn in de uitleg van Herodotus over de piramides?

- ☐ A Alle Egyptenaren moesten aan de piramide werken.
- ☐ B De aanleg van een weg om de stenen omhoog te slepen duurde tien jaar.
- ☐ C De bouw van de piramide duurde twintig jaar.
- ☐ D Er waren 100.000 mannen nodig.

b Wat is je eigen keuze: geloof je in de tekst van Herodotus of in de ideeën van de moderne onderzoekers? Leg je keuze uit.

Bron 9 De nieuwste ideeën over werkers aan de piramides.

Het was voor de farao en zijn ambtenaren onmogelijk om 100.000 slaven te bewaken en dwangarbeid te laten doen. Er waren niet genoeg bewakers. In de oude bronnen staat niets over zo'n massa slaven die moesten meewerken aan de bouw.
Bij opgravingen bij de piramides zijn dorpjes gevonden waar ongeveer 20.000 werkers leefden. Zij hadden goede huizen en er was voldoende eten. Heel anders dan bij slaven die slecht behandeld werden. Waarschijnlijk werd werk aan de piramides door ijverige mensen gedaan, die een belangrijke taak vervulden. Zij werden ook goed verzorgd.

Afsluiting

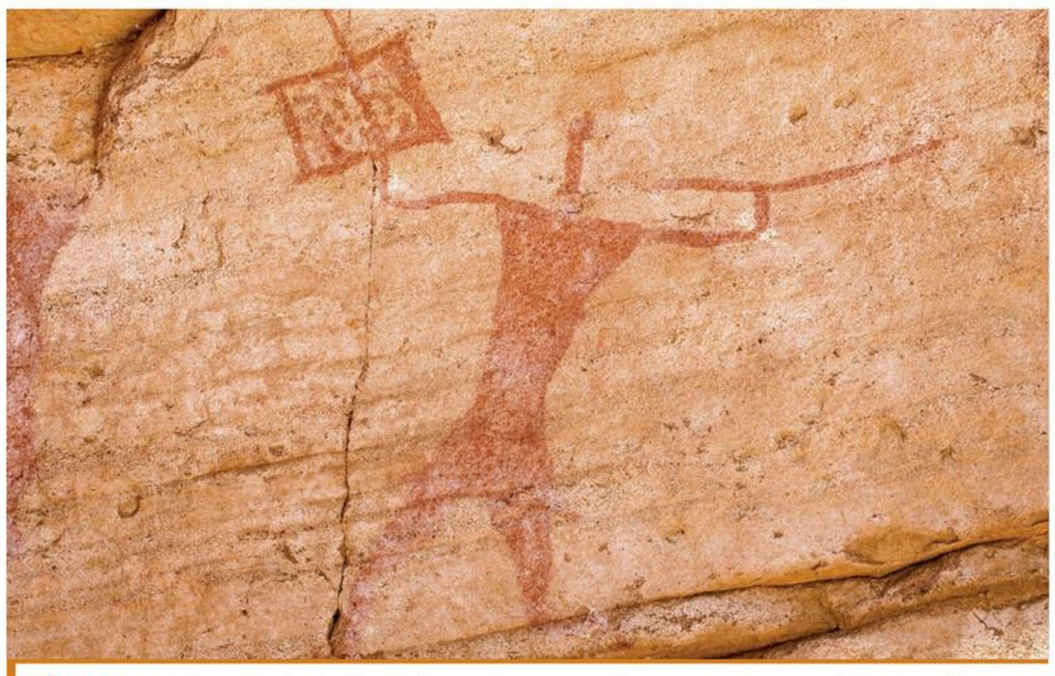
Oefenen voor de toets

Oefenen met tijdsvolgorde

1 Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Boeren beginnen op akkers langs de Nijl graan te verbouwen.
B Het Egyptische Rijk gaat ten onder.
C In het Midden-Oosten gaan mensen vee houden.
D Langs de Nijl ontstaat een staat.
E Voor het eerst trekken moderne mensen door het gebied langs de Nijl.

Oefenen van de leerstof

Bron 1 Een rotstekening van een jager, gevonden in de Sahara. De tekening is ongeveer 10.000 jaar oud.

Bron 2 Een Egyptenaar die het land ploegt. (Houten model uit ca. 2000 v.C.)

2 Noem twee redenen waarom we meer weten over het leven van de eerste boeren dan over het leven van jagers-verzamelaars.

3 Gebruik bron 1 en 2.

a Je hebt iets geleerd over veranderingen in het bestaan van onze voorouders. Wat voor soort verandering laten deze bronnen zien?

◯ A Een bestuurlijke verandering.
◯ B Een economische verandering.
◯ C Een sociale verandering.

b Leg je antwoord bij a uit.

4 In dit hoofdstuk heb je iets geleerd over de manier waarop het bestuur is ontstaan.

a Leg uit waarom mensen in het begin geen bestuur kenden.
b Leg uit welke economische verandering leidde tot het ontstaan van een bestuur.

5 In Egypte staan nog altijd enkele reusachtige piramides. Welke uitspraak klopt?

◯ A De bouw van deze piramides was alleen mogelijk doordat de boeren van Egypte goede oogsten binnenhaalden.
◯ B De piramides zijn gebouwd in een tijd dat er in Egypte nog bijna geen sociale verschillen bestonden.
◯ C Deze piramides zijn gebouwd door jagers-verzamelaars die rondzwierven door de vruchtbare Nijldelta.
◯ D Piramides horen bij een tijd dat er al wel stedelijke gemeenschappen in Egypte waren, maar nog geen staat.

6 In dit hoofdstuk heb je ook iets geleerd over het geloof van mensen. Welke drie uitspraken kloppen?

- ☐ A Dankzij archeologische vondsten weten we precies welk geloof jagers-verzamelaars hadden.
- ☐ B Egyptenaren waren polytheïstisch, want ze aanbaden de natuurkracht de zon.
- ☐ C In Egypte waren priesters net zo machtig en aanzienlijk als belangrijke bestuurders.
- ☐ D Priesters hadden in Egypte de taak de goden gunstig te stemmen met geschenken.
- ☐ E Welk geloof neanderthalers hadden, zullen we waarschijnlijk nooit te weten komen.

Oefenen van historisch denken

7 **a** Wat heb je nodig om iets te weten te komen over het verleden?

b Geef een aantal voorbeelden van bronnen die we kunnen gebruiken om het leven van jagers-verzamelaars en dat van de Egyptenaren te onderzoeken.

Jagers-verzamelaars	Egyptenaren

c De overgang van prehistorie naar historie heeft ervoor gezorgd dat we meer weten over het verleden. Leg dat uit.

d Geef drie voorbeelden van zaken die we wél weten over de Egyptenaren, en niet over jagers-verzamelaars.

8 Welke onderzoeksvraag is op een goede manier gesteld?

- ◯ A Wat aten boeren in Egypte?
- ◯ B Wat aten de eerste moderne mensen in Afrika, die zo'n 200.000 jaar geleden leefden?
- ◯ C Wat aten jagers-verzamelaars?
- ◯ D Wat aten mensen?

9 Stel zelf een goede onderzoeksvraag die je met behulp van de leerstof in hoofdstuk 1 zou kunnen beantwoorden.

Overzicht van de stof

Controleer jezelf

§1.1 Jagers en verzamelaars

- Ik kan uitleggen dat het lastig is om het begin van de geschiedenis van de mens te bepalen.
- Ik kan uitleggen hoe jagers-verzamelaars leefden en waarom zij rondtrokken.
- Ik kan uitleggen dat het ontbreken van schriftelijke bronnen van invloed is op wat we over de prehistorie weten.

§1.2 De eerste boeren

- Ik kan beschrijven wat de agrarische revolutie inhield.
- Ik kan enkele mogelijke verklaringen geven voor de overgang van jagen-verzamelen naar landbouw.
- Ik kan uitleggen tot welke economische, sociale en culturele veranderingen de agrarische revolutie leidde.

§1.3 Egypte en de Nijl

- Ik kan uitleggen hoe irrigatielandbouw langs de Nijl werkte.
- Ik kan uitleggen tot welke economische veranderingen het ontstaan van landbouw in Egypte leidde.
- Ik kan uitleggen tot welke sociale veranderingen het ontstaan van landbouw in Egypte leidde.

§1.4 Egypte, een machtige staat

- Ik kan uitleggen tot welke bestuurlijke veranderingen het ontstaan van landbouw in Egypte leidde.
- Ik kan een verklaring geven voor het ontstaan van een schrift in Egypte.
- Ik kan uitleggen welke rol godsdienst speelde in het leven van Egyptenaren.

Controleer jezelf historisch denken

- Ik kan een onderzoeksvraag over het verleden stellen en daarin de drie w's verwerken.
- Ik kan uitleggen dat we niet alles over het verleden te weten kunnen komen.

Kenmerkende aspecten

- De levenswijze van jagers-verzamelaars
- Het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen
- Het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen

Jaartallen

Ongeveer 200.000 v.C.	Ontstaan moderne mens
9000 v.C.	Overgang naar de landbouw in het Midden-Oosten
4000 v.C.	Overgang naar de landbouw in Egypte
3100 v.C.	Egypte onder één bestuur; schrift in Egypte
332 v.C.	Egypte onder Grieks bestuur

Begrippen

§1.1 Jagers en verzamelaars

neanderthaler
Inmiddels uitgestorven menssoort, die naast de moderne mens heeft geleefd.

jager-verzamelaar
Iemand die leeft van de jacht, visserij en het verzamelen van eetbare dingen in de natuur.

bestaansmiddel
De manier waarop mensen in hun levensonderhoud voorzien, zoals landbouw of jagen en verzamelen.

taakverdeling
De manier waarop de werkzaamheden in een samenleving zijn verdeeld, bijvoorbeeld tussen mannen en vrouwen.

sociale verschillen
Verschillen tussen groepen mensen in rijkdom, macht en aanzien.

prehistorie
Periode waarin een volk geen schrift gebruikt.

cultuur
Alles wat te maken heeft met de ideeën van mensen en de manier waarop ze die uiten.

historie
Geschiedenis, de tijd waaruit we geschreven bronnen hebben.

§1.2 De eerste boeren

akkerbouw
Verbouwen van gewassen, zoals graan en groenten.

veeteelt
Het houden of fokken van dieren als bestaansmiddel om in het levensonderhoud te voorzien.

landbouw
Een middel van bestaan waarbij je leeft van akkerbouw en veeteelt.

agrarische revolutie
De overgang van jagen-verzamelen als belangrijkste bestaansmiddel naar de landbouw.

economie
Alles wat te maken heeft met de manier waarop mensen in hun onderhoud voorzien en de manier waarop de opbrengsten van het werk onderling worden verdeeld.

§1.3 Egypte en de Nijl

irrigatielandbouw
Landbouw waarbij met kanalen en andere waterwerken de akkers worden bevloeid.

nijverheid
Het (handmatig) maken van producten of onderdelen daarvan met behulp van grondstoffen.

specialisatie
Een verandering waarbij mensen niet alles zelf maken, maar zich toeleggen op één product en dus één beroep uitoefenen.

handel
Kopen en verkopen van allerlei goederen.

stedelijke gemeenschap
Stad waar mensen met verschillende beroepen samenwonen.

sociale laag
Groep mensen die van andere groepen mensen verschilt in rijkdom, macht en aanzien.

slavernij
Systeem waarin mensen het eigendom zijn van iemand anders en dus onvrij zijn en geen rechten hebben.

farao
Koning van Egypte.

§1.4 Egypte, een machtige staat

bestuur
Het maken van regels en wetten en het controleren of iedereen zich daaraan houdt.

staat
Een land met duidelijke grenzen, één bestuur en overal dezelfde wetten en regels.

ambtenaar
Iemand die in dienst is van het bestuur en zorgt voor het uitvoeren van besluiten, bijvoorbeeld het innen van belasting en het handhaven van de orde.

belasting
Het betalen van geld of goederen aan een bestuur.

hiërogliefenschrift
Egyptisch schrift dat bestaat uit een groot aantal tekeningen, die elk een woord of klank uitbeelden.

polytheïsme
Het geloof in meer dan één god.

natuurgodsdienst
Godsdienst waarin natuurkrachten als de zon en het water worden aanbeden.

tempel
Een gebouw waarin een of meer goden worden vereerd.

priester
Iemand die namens de groep contact heeft met een god of goden.

offer
Geschenk aan een god om hem tevreden te houden.

Begrippen historisch denken

bron
Iets wat informatie geeft over het verleden.

geschiedenis
Het verhaal dat we over het verleden vertellen.

overblijfsel
Iets wat bewaard is gebleven uit het verleden.

onderzoeksvraag
Een vraag die aangeeft wat je precies gaat onderzoeken.

verleden
Alle tijd vóór het nu.

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

De tijd van Grieken en Romeinen

2 De Grieken

Oriëntatie

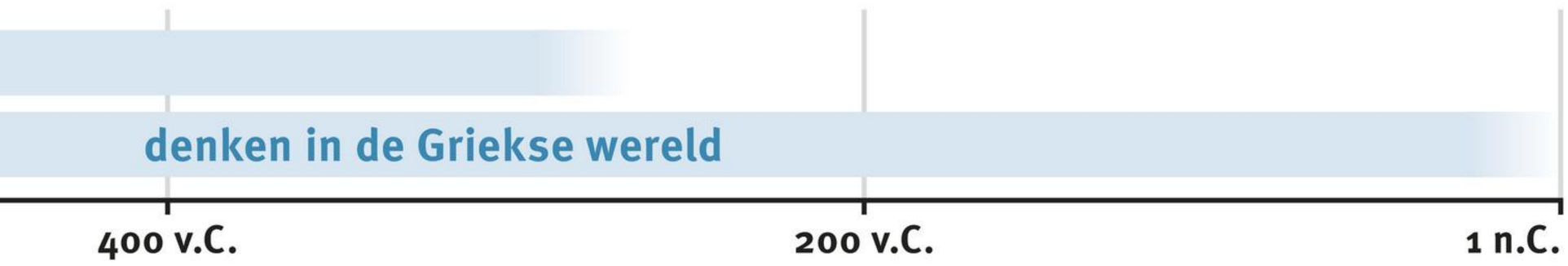

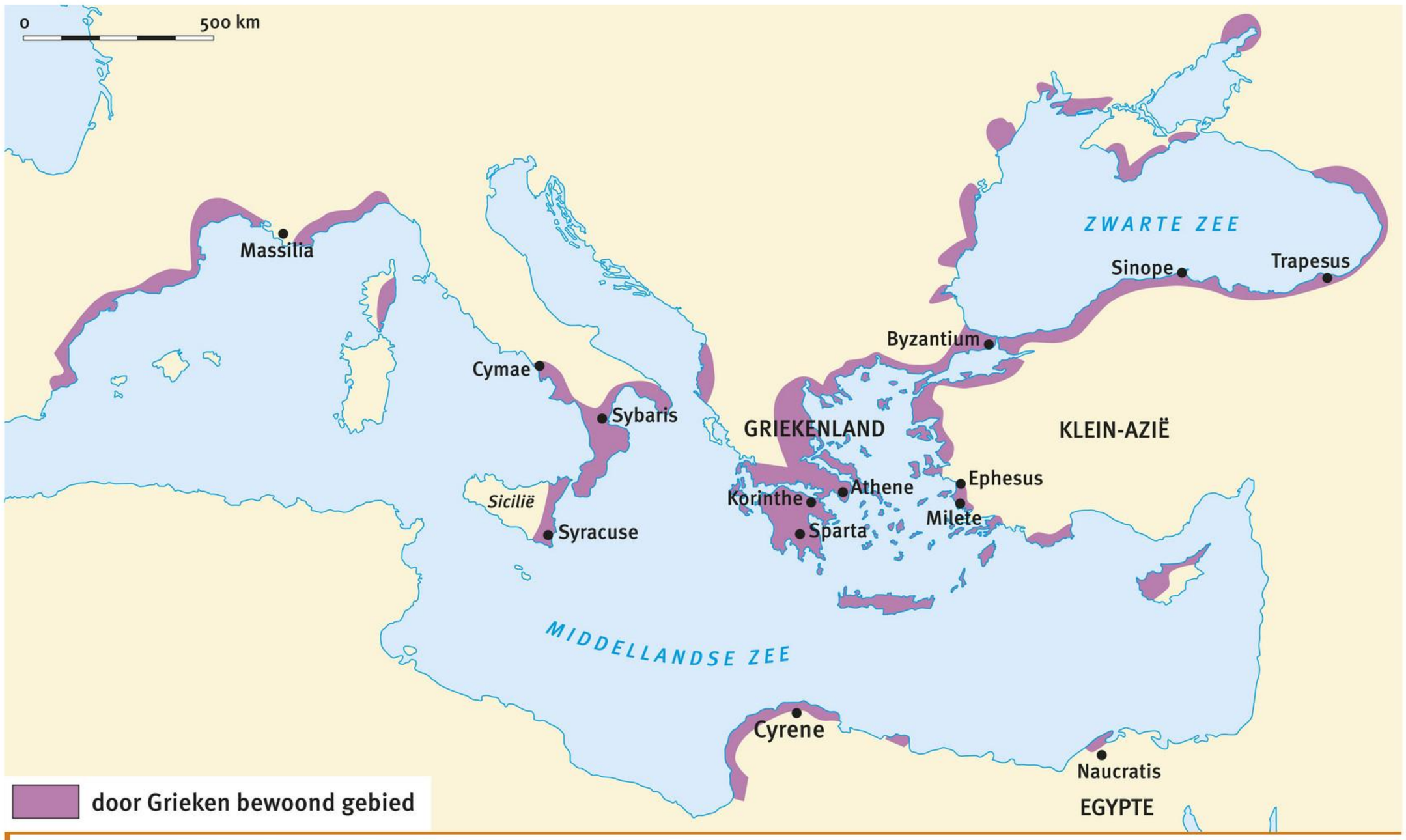
Bron 1 Een Atheense kruik uit ca. 480-470 v.C. met een afbeelding van een scène uit een oud Grieks heldenverhaal, de *Odyssee* van Homerus. De afbeelding geeft een idee van hoe een Grieks oorlogsschip eruitzag.

Grieken waren echte zeevaarders. Zoals je op deze vaasschildering kunt zien, hadden ze prachtige schepen, waarmee ze konden roeien én zeilen (als de wind gunstig was). Ze gebruikten schepen voor de handel én voor oorlogvoering. Dit is een oorlogsschip: op de voorkant is een afschrikwekkend oog geschilderd. Griekse steden voerden veel oorlog, vaak tegen elkaar. Het roeien in oorlogstijd was zwaar werk. De mannen die dit moesten doen, wilden dan ook een goede beloning. In sommige steden gebeurde dat op een bijzondere manier: de roeiers kregen iets te zeggen over het bestuur van hun eigen stad. Dit hoofdstuk gaat over de geschiedenis van de Grieken tussen 800 en 300 v.C.

Bron 2 Door Grieken bewoonde gebieden, ca. 800-550 v.C.

Bron 3 Het Perzische Rijk, 539-330 v.C.

Opdrachten

1 Gebruik bron 1.

a Geef met een pijl aan welke richting het schip op vaart.

b Zet het woord ‘roer’ waar het roer van het schip zit.

c Boven de roeiers staan (vrijwel onzichtbaar) een paar letters. Leg uit dat je daardoor weet dat de Grieken in de tijd van de historie leefden.

2 Gebruik bron 1 en 2 en de tekst in de oriëntatie.

a Maak de tekst kloppend.
In het gebied waar Grieken woonden, had je *een stad* / *een aantal steden*. De roeiers op Griekse oorlogsschepen verdedigden *heel Griekenland* / *hun eigen stad*. In Griekenland had je dus waarschijnlijk *één koning* / *meerdere leiders*. Griekenland leek daardoor *wel* / *niet* op Egypte, want daar had je *één koning* / *meerdere leiders*.

b De roeiers waren in vredestijd gewoon boeren of handwerkslieden die in of bij een Griekse stad woonden.
Wat was bijzonder als je de rechten van deze sociale lagen vergelijkt met die van dezelfde lagen in Egypte?

3 Gebruik bron 2 en 3.

a Wat is een opvallend verschil tussen de plaats waar de Grieken hun steden stichtten en het woongebied van de Perzen? Denk daarbij ook aan bron 1.

b De Perzen waren in de 5e eeuw v.C. het machtigste volk op aarde. Hoe kun je dat aan de kaart zien?

c Hoe ging het met Egypte in deze periode?

d Verplaats je in de koning van Perzië. Hoe zal hij hebben gedacht over de Grieken?

4 Ga naar de tijdbalk van de hele geschiedenis van de mensheid achter in je boek. Geef met een kleur aan over welke periode dit hoofdstuk gaat. Schrijf daarbij ‘De Grieken’.

1 Het leven in een Griekse stadstaat

BASIS

Bron 1 Op deze schildering op een Atheense kruik uit ca. 520 v.C. zie je hoe mensen bezig zijn olijven te plukken.

Intro

1 **a** Gebruik bron 1. Stel, je zou alleen deze bron hebben om iets te weten te komen over de Grieken. Kun je dan met zekerheid zeggen of deze bron vóór of na de agrarische revolutie is gemaakt? Leg je antwoord uit.

b Grieken woonden in steden. Kun je daaruit opmaken of de Grieken vóór of na de agrarische revolutie leefden? Leg je antwoord uit.

c Grieken konden ook lezen en schrijven. Is dat nuttige informatie als je wilt weten of ze vóór of na de agrarische revolutie leefden? Leg je antwoord uit.

2 Gebruik bron 1 en de oriëntatie. De mannen op deze schildering hielden zich misschien niet alleen bezig met het plukken van olijven.

a Welke militaire taken konden ze daarnaast hebben?

b Welke bestuurlijke taken konden ze daarnaast hebben?

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt enkele eigenschappen noemen van Griekse stadstaten.
- Je kunt uitleggen dat niet alle mensen die in Griekenland woonden, burgerrechten hadden.
- Je kunt uitleggen hoe het leven in een Griekse stadstaat eruitzag.

Bron 2 Athene zoals het er nu uitziet. De stad is gebouwd rond een heuvel, met daarop de belangrijkste tempels. Helemaal bovenop staat de tempel voor Athene, de godin van de stad. Zij was een van de vele goden die de Grieken vereerden.

Stadstaten

Rond 450 v.C. woonde aan de randen van het Middellandse Zeegebied een volk dat we de Grieken noemen. Ze woonden niet in één staat, maar waren verdeeld over zo'n 700 verschillende stadstaten. Een **stadstaat** bestond uit een stad met omringend land en werd in het Grieks een **polis** (meervoud: poleis) genoemd. De stadstaten werden van elkaar gescheiden door bergketens en water. De meeste waren heel klein en telden niet meer dan 1.000 inwoners; alleen Sparta en Athene waren veel groter.

De poleis verschilden van elkaar, maar er waren ook overeenkomsten. De belangrijkste was dat iedere polis een eigen bestuur had en zijn eigen wetten maakte. In iedere polis sprak men Grieks, vereerde men dezelfde goden en bouwde men op dezelfde manier tempels. Toch voelden Grieken zich in de eerste plaats inwoner van hun eigen polis en pas in de tweede plaats Griek.

Bron 3 Zwaarbewapende soldaten vechten bij een gesneuvelde collega. (Detail van een vaas uit de stadstaat Korinthe, ca. 625-600 v.C.)

De Griekse burger

In de Griekse stadstaten bestond een grote **ongelijkheid** tussen mensen. Om te beginnen had je het verschil tussen vrije mensen en slaven. Slavernij was in het oude Griekenland heel normaal. Je kon tot slaaf worden gemaakt als je tijdens een oorlog gevangen was genomen, maar je kon ook als slaaf worden geboren, namelijk als je ouders slaven waren. Slaven werkten in de landbouw, de mijnen of het huishouden, maar ook als arts of leraar. Heel soms werden slaven vrijgelaten of konden ze zichzelf vrijkopen.

Er was ook ongelijkheid tussen vrije mensen onderling. Bovenaan stonden de mannelijke burgers, dat wil zeggen de volwassen vrije mannen die uit de stad zelf afkomstig waren. Alleen zij hadden **burgerrecht**. Burgers moesten in tijd van oorlog de stad helpen verdedigen. In ruil daarvoor mochten ze meebeslissen over het bestuur van de polis, met name over de vraag of er oorlog moest komen of niet. In het begin mochten maar weinig mannen meepraten. Om de stad te verdedigen moest je namelijk je eigen wapens en harnas kunnen betalen en die waren heel duur. Dat kon eigenlijk alleen als je een landeigenaar was. Maar later kregen in sommige stadstaten, zoals Athene, ook arme boeren en handwerkslieden inspraak; als eenvoudige roeiers op de vloot waren zij namelijk onmisbaar voor de oorlogvoering.

Vrouwen, vreemdelingen en slaven hadden geen burgerrecht. Zij waren militair niet belangrijk en mochten dus niet meepraten, zo redeneerden de vrije Griekse mannen.

Bron 4 Een vrouw spint een draad van een pluk wol. Spinnen en weven waren voor de Grieken typisch vrouwenwerk. (Vaas uit Athene, ca. 490-470 v.C.)

Het leven in een Griekse stadstaat

De meeste mensen in een Griekse stadstaat leefden van de landbouw. Ze verbouwden vooral graan, druiven en olijven. In de smalle bergdalen was het echter niet makkelijk voldoende graan voor alle Grieken te produceren. Daarom dreven Grieken ook veel handel. Ze verkochten aardewerk, wijn en olijfolie en kochten dan graan in. De Grieken waren zeevaarders en hadden overal langs de kusten van de Middellandse Zee en Zwarte Zee handelscontacten.

De taakverdeling tussen Griekse mannen en vrouwen was heel strikt. De man was het hoofd van het gezin. Hij zorgde voor het inkomen, bijvoorbeeld als boer of handelaar. Ook bepaalde hij met wie zijn dochters trouwden. Rijke jongens kregen uitgebreid onderwijs. Zij leerden rekenen, schrijven en lezen; ook sport was een belangrijk onderdeel van hun opvoeding. Jongens uit arme gezinnen kregen minder lang onderwijs, meisjes vaak helemaal niet.

Vrouwen hadden minder rechten dan mannen. Zij stonden altijd onder toezicht van een man, meestal hun vader of echtgenoot, en mochten niets doen zonder zijn toestemming. Vrouwen in rijke families moesten bovendien in huis blijven. Wel gaven ze daar leiding aan het huishouden: ze hielden toezicht op de huisslaven en beheerden het geld. Meisjes trouwden vroeg, soms al op hun veertiende. De opvoeding door hun moeder stond helemaal in het teken van het toekomstige huwelijk. Bij arme vrouwen lag dat anders: om geld te verdienen werkten ze vaak buitenshuis. Wat Griekse vrouwen zelf van hun situatie vonden, weten we niet. Er zijn bijna geen teksten van vrouwen bewaard gebleven, waarschijnlijk omdat de meesten niet konden schrijven.

Verwerken

3 In tegenstelling tot Egypte was de Griekse wereld geen eenheid.

a Leg uit wat dit te maken heeft met het landschap in Griekenland.

b Ook het bestuur in Egypte was anders dan in de Griekse wereld. Leg dit uit.

4 Welke drie uitspraken kloppen?

- ☐ A Alle Griekse stadstaten lagen in het huidige Griekenland.
- ☐ B De grenzen van een polis vielen samen met de stadsgrenzen.
- ☐ C Een Griek vond het niet zo belangrijk in welke stadstaat hij woonde.
- ☐ D Een stadstaat bestond uit een stad en de grond daaromheen.
- ☐ E Er waren maar twee Griekse stadstaten met veel inwoners.
- ☐ F Griekse stadstaten hadden verschillende wetten.
- ☐ G Polis' is het Griekse woord voor 'stadsbewoner'.
- ☐ H Wat hun cultuur betreft leken de Griekse stadstaten totaal niet op elkaar.

5 Zet een kruisje bij een goede combinatie en een streepje als de combinatie niet klopt.

	Vrij	Soldaat	Invloed op het bestuur
Burger (man)			
Vrouw van een burger			
Slaaf			
Vreemdeling			

6 **a** Maak de tekst kloppend.

In de Griekse wereld kon je bijna *nergens / overal* slaven tegenkomen. Ook in *het onderwijs / het bestuur* waren slaven werkzaam. Slaven werkten *nooit / ook* op het land. Wie eenmaal tot slaaf was gemaakt, bleef dat *altijd / meestal* zijn hele leven. Grieken vonden slavernij dus *doodgewoon / heel bijzonder*.

b Noem twee manieren waarop het aantal slaven kon groeien.

7 Welke uitspraak is juist?

- ◯ A Een Atheense man met burgerrecht moest altijd behoorlijk rijk zijn en land bezitten.
- ◯ B Elke Griek die zijn polis wilde verdedigen, kreeg van de stad wapens en een harnas.
- ◯ C Toen oorlogsschepen belangrijker werden, konden in Athene ook arme boeren meebeslissen.
- ◯ D Wie meeroeide op een oorlogsschip, moest zijn eigen wapenrusting betalen.

8 Gebruik bron 1 en 4.

Welke zinnen uit de leertekst over het leven in een Griekse stadstaat passen het best bij deze bronnen?

9 Noem twee grote verschillen tussen het Griekse onderwijs toen en het onderwijs in Nederland nu.

10 In Egypte verbouwde men langs de Nijl voldoende graan voor de hele bevolking. Hoe zorgden de Grieken ervoor dat er voldoende te eten was?

11 De Griekse samenleving kende veel ongelijkheid binnen een stadstaat. Noem zoveel mogelijk voorbeelden die je in de leertekst en bronnen bent tegengekomen.

12 **a** Vergelijk wat je weet van de Grieken met wat je weet van de Egyptenaren. Kies het goede antwoord.

	Komt voor bij
Bestuur over een heel land	*Egyptenaren / Grieken / beiden*
Landbouw	*Egyptenaren / Grieken / beiden*
Nijverheid	*Egyptenaren / Grieken / beiden*
Polytheïsme	*Egyptenaren / Grieken / beiden*
Schrift	*Egyptenaren / Grieken / beiden*
Slavernij	*Egyptenaren / Grieken / beiden*
Sociale ongelijkheid	*Egyptenaren / Grieken / beiden*
Stadstaat	*Egyptenaren / Grieken / beiden*
Tempel	*Egyptenaren / Grieken / beiden*

b Waar zit volgens het antwoord bij a het belangrijkste verschil tussen Grieken en Egyptenaren?

- ◯ A In de cultuur.
- ◯ B In de economie.
- ◯ C In het bestuur.
- ◯ D In sociale verschillen.

13 Feit of mening? Maak de zinnen kloppend.
Grieken leefden in verschillende poleis: *feit* / *mening*.
Ik vind de Griekse vaasschilderingen heel mooi: *feit* / *mening*.
Een Atheense vrouw is ongeschikt om aan politiek te doen: *feit* / *mening*.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

2 Politiek in Athene

BASIS

Bron 1 Een redenaar houdt een toespraak op de Pnyx, de heuvel waar de Atheense burgers bij elkaar kwamen voor hun volksvergaderingen. Hier namen zij hun besluiten over het bestuur van de polis. Een burger die wilde meepraten, kon gewoon komen: er was op de Pnyx ruimte voor zeker 6.000 mensen. (Tekening uit onze tijd.)

Intro

1 Gebruik bron 1.
Noem drie groepen bewoners van Athene die zeker *niet* op deze afbeelding zijn te vinden. Leg je antwoord uit.

Bron 2 De Nederlandse Tweede Kamer.

2 Gebruik bron 1 en 2.
De Atheense volksvergadering is te vergelijken met de Nederlandse Tweede Kamer, die 150 leden telt.

a Noem minstens twee overeenkomsten.

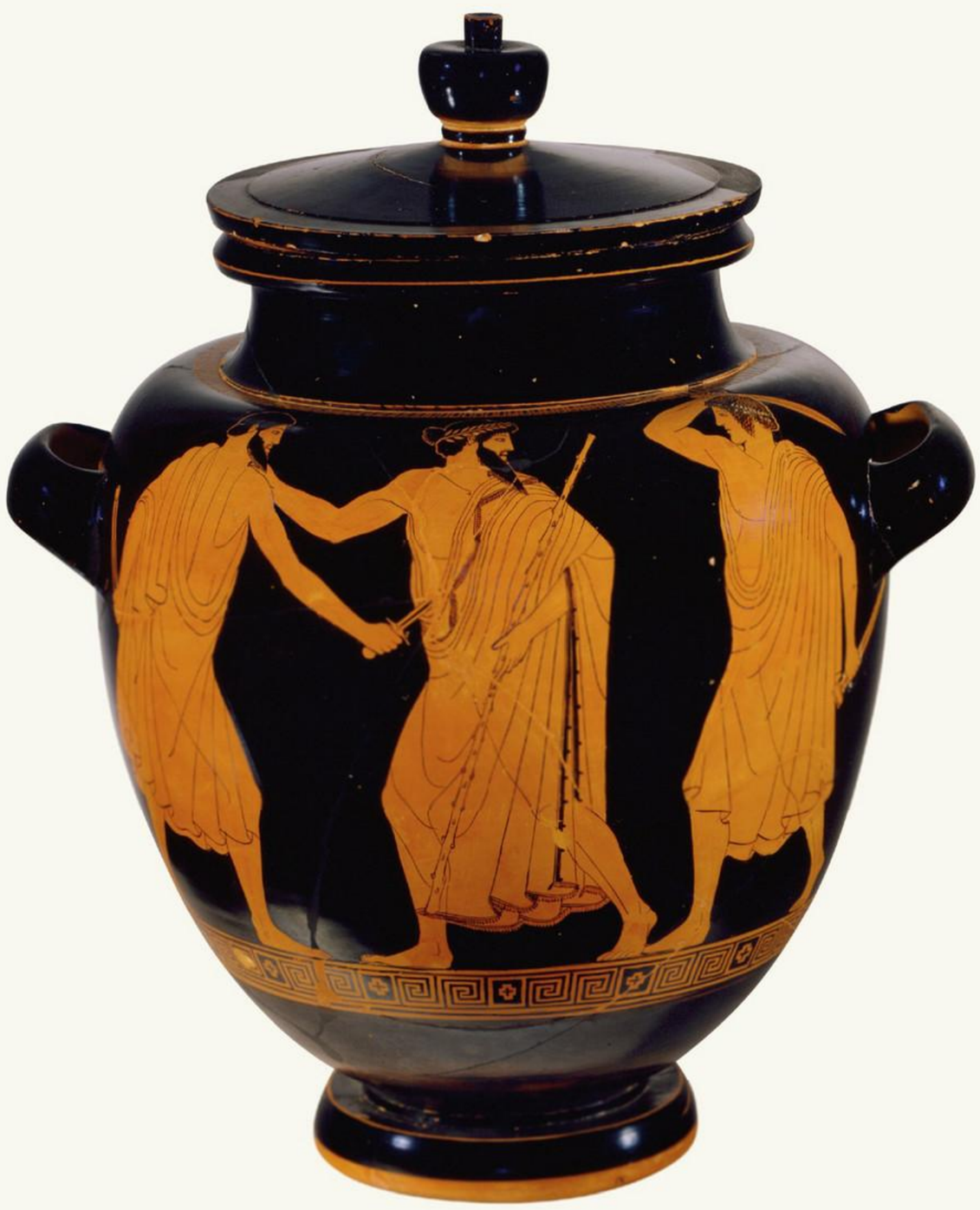
b Noem ook minstens drie verschillen.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt een beschrijving geven van vier verschillende manieren waarop een Griekse stadstaat kon worden bestuurd.
- Je kunt uitleggen hoe de Atheense democratie ongeveer werkte en waardoor die anders was dan de democratie in Nederland.
- Je kunt beschrijven hoe de democratie in Athene en andere Griekse stadstaten verdween.

Bron 3 Vaasschildering uit ca. 400 v.C. met daarop de moord op een Atheense tiran (alleenheerser) in 514 v.C.

Verschillende staatsvormen

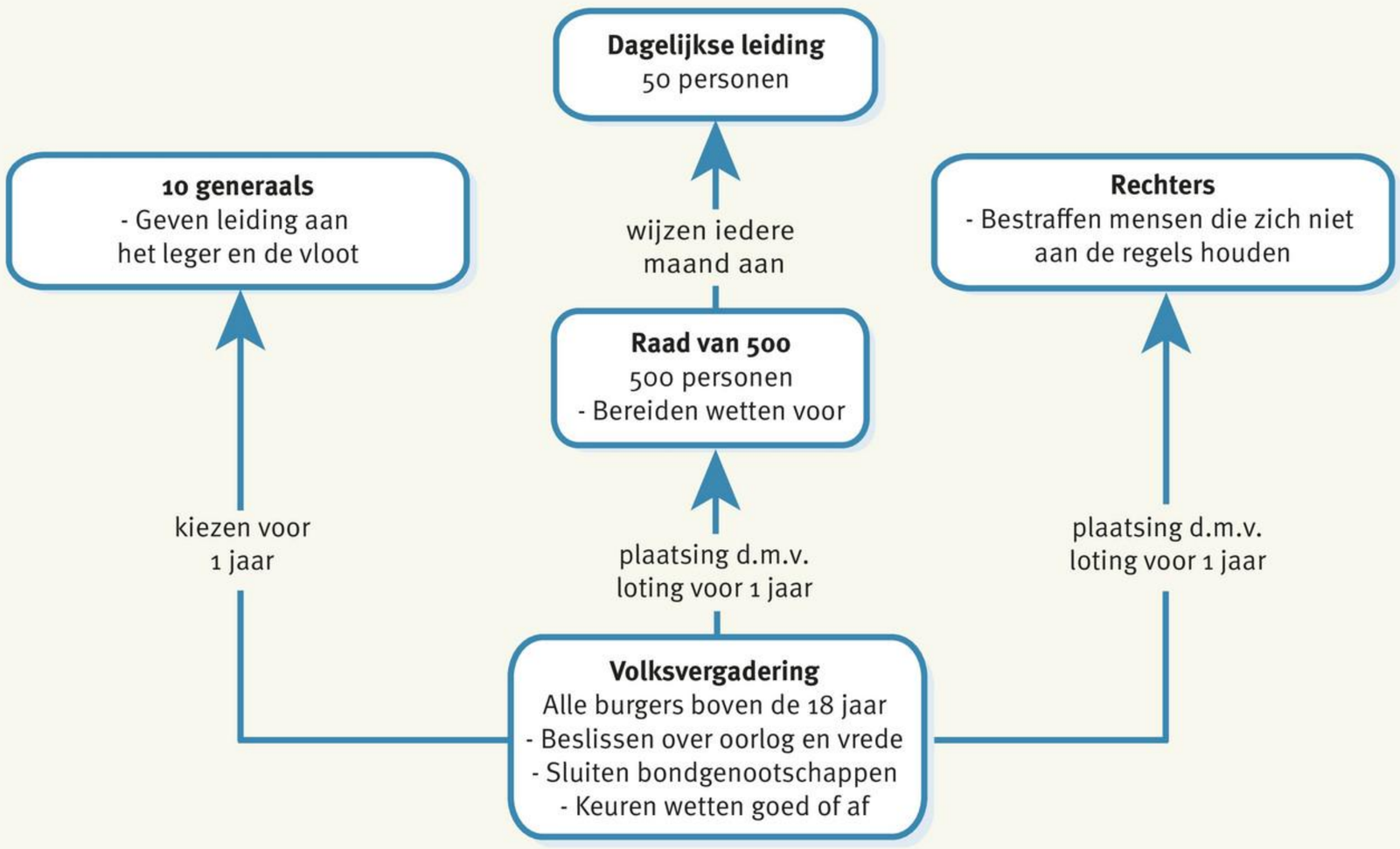
Ons woord **politiek** is afgeleid van het begrip 'polis'. Onder politiek verstaan we de manier waarop een land of een stad besluiten neemt. Dat kan op verschillende manieren. Daarbij is vooral belangrijk wie de besluiten mag nemen.

De Griekse poleis waren in het begin vaak een **monarchie**. In een monarchie heeft een erfelijke koning (monarch) de macht. Een raad van ouderlingen (wijze oude mannen) hielp hem bij het bestuur.

Daarna ontstond de **aristocratie**. Dat gebeurde toen sommige vrije mannen meer inspraak eisten in ruil voor het verdedigen van de stad. Om hun wapenrusting te betalen moesten deze mannen behoorlijk rijk zijn. Zij werden dan ook *aristoi* genoemd: edelen of besten. Deze edelen kwamen een paar keer per jaar samen en namen dan gezamenlijk beslissingen. In de meeste poleis verdween zo het koningschap; waar het bleef bestaan, hadden de koningen niet veel meer te zeggen. De edelen kregen, net als de koning vroeger, advies van een raad van ouderlingen.

Soms lukte het één man om alle macht in handen te krijgen. Dat noemen we een **tirannie**. Ook Athene werd een tijdlang bestuurd door een tiran.

Rond 590 v.C. werd in Athene besloten dat voortaan ook 'gewone' burgers moesten meevechten in het leger en de vloot. Deze boeren en handwerkslieden eisten dat ze in ruil daarvoor mochten meebeslissen over zaken als oorlog en vrede. De edelen verzetten zich daartegen, maar in 508 v.C. was het zover. Voortaan mochten alle Atheense mannen met burgerrecht die ouder waren dan 18 jaar, politieke besluiten nemen. Athene was hierdoor een **democratie** geworden: het volk had de macht.

Bron 4 Het Atheense bestuur in de 5e eeuw v.C.

De Atheense democratie

Natuurlijk was het niet gemakkelijk om Athene door duizenden mensen tegelijk te laten besturen. Er was daarom een ingewikkeld systeem bedacht. Ten eerste was er de **volksvergadering**, die alleen besluiten nam over belangrijke zaken. Iedereen met burgerrecht kon hiernaartoe; er was plek voor 6.000 burgers. De volksvergadering kwam ongeveer veertig keer per jaar bijeen, onder andere om te besluiten over oorlog en vrede en om wetten goed of af te keuren. Ook kozen de Atheners hier leiders van het leger en de vloot.

Voor het regelen van de dagelijkse gang van zaken was er een aparte raad met 500 burgers. Elk jaar werd die raad opnieuw samengesteld, door middel van loting. Deze raad maakte voorstellen voor nieuwe wetten en regelde de financiën van de stad. Omdat ook vergaderingen met 500 mensen niet heel praktisch zijn, wees de raad elke maand 50 mannen aan die in die maand de leiding over Athene hadden. Elke maand zaten er dus andere mensen in de 'regering'. De voorzitter wisselde zelfs elke dag.

Athene had in de 5e en 4e eeuw v.C. dus een democratie, net als Nederland nu. Maar dat het woord hetzelfde is, zegt niet alles. Er zijn namelijk grote verschillen.

- In onze Tweede Kamer zitten 150 gekozen politici, die voor hun werk dagelijks politieke besluiten nemen. Zij doen dat namens de Nederlandse bevolking. De Grieken deden zelf aan het bestuur mee, naast hun gewone werk als boer of handelaar.

- Gewone Nederlanders kunnen eens in de vier jaar de leden van de Tweede Kamer kiezen. In Griekenland mochten alle burgers in de volksvergadering meebeslissen.
- In Griekenland was er iedere maand een andere regering, die het land bestuurde. In Nederland blijven de ministers in de regering normaal vier jaar lang zitten.
- In Griekenland mochten vrouwen niet deelnemen aan de politiek, in Nederland mogen ze dat wel.

Beide democratieën zijn dus heel verschillend. Maar er is één belangrijke overeenkomst: in beide bepaalt uiteindelijk niet één persoon of een klein groepje mensen wat er moet gebeuren. Aan de politiek doen zoveel mogelijk mensen mee.

Bron 5 De Macedonische koning Alexander de Grote (links), in gevecht met Perzische tegenstanders. De scène is afgebeeld op een grafkist uit ca. 310 v.C., die is gevonden in Libanon.

Het einde van de democratie

De democratie die rond 500 v.C. in Athene was ontstaan, werkte heel behoorlijk; ook sommige andere stadstaten kozen voor de democratie. Maar na 350 v.C. veranderde de situatie. In Macedonië, een land ten noorden van Griekenland, was koning Philippus heel machtig geworden. Met zijn leger onderwierp hij de Griekse stadstaten, waaronder Athene. Nadat Philippus was vermoord, werd hij opgevolgd door zijn zoon Alexander de Grote. Net als zijn vader was Alexander een veroveraar. Tussen 336 en 323 v.C. veroverde hij onder meer Perzië en Egypte; zijn rijk strekte zich uit tot in India aan toe.

Onder Philippus, Alexander en hun opvolgers bleven de volksvergaderingen en raden in de Griekse steden gewoon bestaan. Maar met hun macht was het gedaan. Voortaan bepaalden Macedonische koningen wanneer Griekse burgers oorlog moesten voeren en vrede moesten sluiten. Alleen over kleine kwesties binnen hun eigen stadstaat hadden de burgers zelf nog iets te zeggen. De tijd van de Griekse democratie was voorbij.

Verwerken

3 Maak de juiste combinaties.

A Democratie	1 De edelen hebben de macht
B Aristocratie	2 De macht ligt bij het volk
C Tirannie	3 Een erfelijke koning(in) heeft de macht
D Monarchie	4 Eén persoon heeft de macht

4 Wat is het verschil tussen een tiran en een monarch?

5 **a** Wat was de oorzaak van het ontstaan van de aristocratie?

b Stelling: 'De oorzaak van het ontstaan van de aristocratie lijkt op de oorzaak van het ontstaan van de democratie.'
Leg deze stelling uit.

6 Gebruik bron 4.
Maak een vergelijking met de huidige democratie in Nederland. Schrijf in het schema welk onderdeel van de Atheense democratie je kunt vergelijken met: 1) onze Tweede Kamer en 2) onze regering.

Huidige democratie in Nederland	Tweede Kamer	Regering
Atheense democratie		

7 Hieronder staan uitspraken over de Atheense democratie. Welke drie uitspraken kloppen?

- ☐ A In Athene bepaalde het lot wie er in een jaar in de raad kwam.
- ☐ B In Athene bepaalde het lot wie het leger en de vloot aanvoerden.
- ☐ C In Athene kon elke burger die wilde, meebeslissen over oorlog of vrede.
- ☐ D In Athene maakte de meerderheid van de volwassen bewoners uit wat er moest gebeuren.
- ☐ E In Athene traden de mannen in de volksvergadering op als vertegenwoordigers van het volk.
- ☐ F In Athene zaten burgers meestal maar voor korte tijd in het bestuur.

8 Stel, een aantal Atheners wil een nieuwe wet invoeren.
Zet de volgende woorden op de juiste plaats in het schema: *raad* • *volksvergadering* • *500 man* • *6.000 man*.

Hier wordt de wet voorgesteld:	→	Hier wordt besloten over de wet:
Aantal leden:		Aantal leden:

9 Maak de zin kloppend.
De oorzaak van het einde van de democratie in Griekenland was:

- ◯ A cultureel.
- ◯ B economisch.
- ◯ C militair.
- ◯ D sociaal.

10 Maak de tekst kloppend.
Alexander de Grote was een echte veroveraar. Hij veroverde onder meer *de Griekse stadstaten / Perzië* en ook *Athene / Egypte*. Bij die veroveringen had hij veel soldaten nodig. Hij kon daarom niet toestaan dat de Griekse poleis zelf bleven beslissen over *oorlogvoering / binnenlandse kwesties*. De Griekse stadstaten verloren dus hun *inkomsten / onafhankelijkheid*. Daarom vinden historici dat de Griekse democratie rond *400 v.C. / 350 v.C. / 300 v.C.* ophield te bestaan.

11 **a** Maak de tekst kloppend.

De meeste Griekse stadstaten werden eerst geregeerd door .... Die stadstaten waren dus een *monarchie / aristocratie / tirannie / democratie*. In de 4e eeuw v.C. werden de stadstaten veroverd door ..... Vanaf dat moment waren de stadstaten weer onderdeel van een *monarchie / aristocratie / tirannie / democratie*.

b Wat is een belangrijk verschil tussen de oudste situatie in de Griekse stadstaten en die vanaf de 4e eeuw v.C.?

Bron 6 Slaven aan het werk in kleiputten bij Korinthe. Naast Athene en Sparta was Korinthe een van de belangrijkste stadstaten van Griekenland. In de tijd dat deze schildering is gemaakt (ca. 625-600 v.C.) regeerde een tiran over deze polis.

12 Gebruik bron 6.

a Maak de zin kloppend.

De mensen op deze schildering hadden er *geen / wel* belang bij om in Korinthe te streven naar een andere Griekse staatsvorm.

b Welke uitleg voor je antwoord bij a is juist?

- ◯ A Geen belang: alleen in een democratie zouden ze kunnen meepraten.
- ◯ B Geen belang: in geen enkele Griekse staatsvorm zouden ze kunnen meepraten.
- ◯ C Geen belang: ze konden toch al meepraten.
- ◯ D Wel belang: alleen in een tirannie konden ze niet meepraten.
- ◯ E Wel belang: in een aristocratie zouden ze kunnen meepraten.
- ◯ F Wel belang: in een democratie zouden ze kunnen meepraten.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

3 Religie, wetenschap en filosofie

BASIS

Bron 1 Een Romeinse kopie van het standbeeld van de godin Athene. Het originele beeld is gemaakt in de 5e eeuw v.C. en stond bijna tien eeuwen lang midden in haar tempel in de stad Athene. Daarna is het weggehaald en verloren gegaan. Het originele beeld was 11,50 meter hoog en geheel bekleed met goud en ivoor. Op haar hand staat Nikè, de Griekse godin van de overwinning. Helaas is het hoofd van Nikè verloren gegaan, maar de vleugels zitten er nog aan.

Intro

1 Gebruik bron 1 van deze paragraaf en bron 2 van paragraaf 1.

a Zet een pijl met de woorden ‘tempel met beeld van Athene’ in bron 2 van paragraaf 1.

b Het beeld van Athene was heel belangrijk voor de Atheners. Geef hiervoor minstens drie aanwijzingen.

2 Gebruik bron 1.

a Geloofden de Atheners alleen in de godin Athene? Leg je antwoord uit.

b Welke zin is juist?

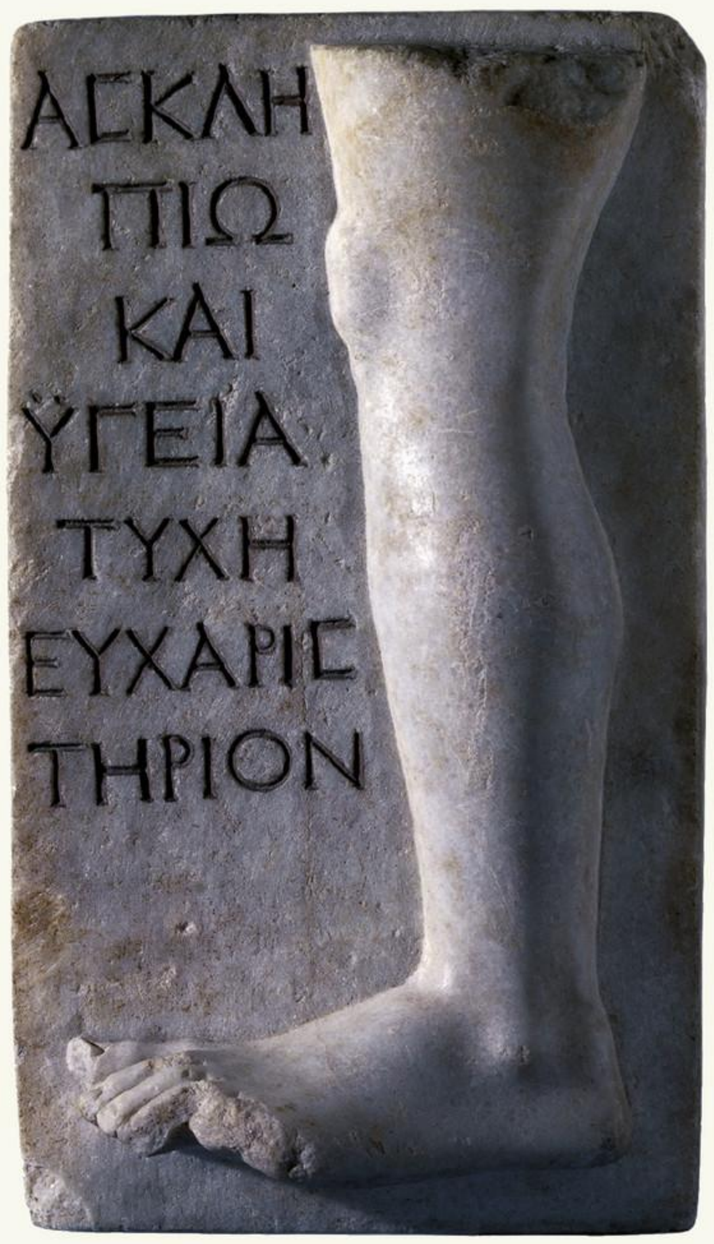
- ◯ A De Atheners hadden hetzelfde geloof als de Egyptenaren.
- ◯ B De Atheners hadden net als de Egyptenaren een natuurgodsdienst.
- ◯ C De Atheners waren net als de Egyptenaren polytheïstisch.
- ◯ D De Atheners waren polytheïstisch, de Egyptenaren niet.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt een beschrijving geven van de Griekse godenwereld en uitleggen wat een mythe is.
- Je kunt het verschil uitleggen tussen een mythologische en een wetenschappelijke verklaring van de wereld.
- Je kunt uitleggen wat het verschil is tussen religie en filosofie.

Bron 2 Gezondheid was voor de Grieken heel belangrijk. Als ze van een ziekte waren genezen, brachten ze vaak een offer aan Asclepius, de god van de geneeskunst. Zo'n offer bestond uit een beeldje van het genezen lichaamsdeel. Hier heeft ene Tyche een been geofferd (ca. 100-200 n.C., gevonden op het Griekse eiland Melos).

Religie

De Grieken geloofden net als de Egyptenaren in meerdere goden. Ze hadden dus een polytheïstische godsdienst. De Griekse goden en godinnen leken net mensen. Ze kregen kinderen, deden soms domme dingen en waren blij, boos, verliefd en jaloers. Er was echter één groot verschil met de mens: de goden waren onsterfelijk en konden beslissen over het leven van de mensen.

Elke god had een eigen taak. Er was één oppergod (Zeus) en verder onder meer een god van de zee (Poseidon), een god van de onderwereld (Hades) en een godin van het huwelijk (Hera). Athene was godin van de oorlog en de wijsheid. De Grieken dachten dat hun goden zorgden voor vulkaanuitbarstingen, stormen en onweer, maar geloofden ook dat ze bepaalden of je ziek werd, een goed huwelijk had, kinderen kreeg enzovoort.

Om de goden gunstig te stemmen brachten de Grieken allerlei offers. Dat kon van alles zijn: wijn, fruit en eetbare dieren, maar ook voorwerpen van goud en zilver. Dit offeren gebeurde op een altaar, een soort hoge tafel. Zulke altaren stonden vóór de tempels die de Grieken voor hun goden bouwden. De tempel zelf was heilig: dit was het woonhuis van de god of godin. Hier gingen in principe dan ook alleen priesters en priesteressen naar binnen.

De Grieken vertelden elkaar allerlei verhalen over goden, halfgoden en helden. Deze godenverhalen noemen we **mythen**. Het waren een soort sprookjes die eindeloos werden naverteld en waar steeds nieuwe dingen bij werden bedacht. Soms gebruikten de Grieken mythen om natuurverschijnselen als onweer of een aardbeving te verklaren, of gebeurtenissen als de stichting van een stad. Alle Griekse godenverhalen bij elkaar vormen de Griekse mythologie.

Bron 3 Een fragment uit een tekst van de Griekse wiskundige Euclides van Alexandrië (ca. 300 v.C.). Hij komt uit een boek dat ooit in Egypte is gebruikt en weggegooid. Dankzij het droge woestijnklimaat is deze snipper bewaard gebleven. Bijna alle andere Griekse teksten over wiskunde zijn verloren gegaan. Gelukkig hebben Arabische wiskundigen veel Griekse boeken vertaald, zodat we toch weten wat deze Grieken hebben bedacht.

Wetenschap

De Grieken waren nieuwsgierig en zochten voor alles een verklaring. In het begin vonden ze die verklaringen in hun mythen. Als het onweerde, dachten ze bijvoorbeeld dat dat kwam doordat Zeus boos was. Ook geloofden veel Grieken dat ziekte een straf van de goden was. Later kwamen er geleerden die dat niet geloofden. Zij zochten een verklaring in de natuur zelf. Zo ontdekte de arts Hippocrates (ca. 400 v.C.) dat sommige ziektes een heel andere oorzaak hadden dan de boosheid van Zeus. Hij zag dat mensen ziek werden, als ze ongezond leefden en zichzelf slecht verzorgden. Hippocrates leerde zijn studenten dat ze het lichaam en het gedrag van mensen heel nauwkeurig moesten bekijken.

Deze manier van onderzoeken noemen we **wetenschap**. Door allerlei verschijnselen nauwkeurig te bestuderen en kennis te verzamelen proberen wetenschappers verklaringen te vinden voor hoe wij en de wereld om ons heen in elkaar zitten.

De Grieken waren niet de eersten die aan wetenschap deden: in het Midden-Oosten en Egypte waren er bijvoorbeeld al eerder heel knappe wiskundigen en sterrenkundigen. En het is zeker niet zo dat Griekse wetenschappers altijd gelijk hadden. Soms meenden ze te weten hoe de wereld in elkaar stak, zonder dat ze daar veel bewijzen voor hadden.

Eén geleerde beweerde bijvoorbeeld dat de wereld was opgebouwd uit heel kleine deeltjes: atomen. Wij weten nu dat dat klopt, maar dat is toeval: zoiets was in die tijd onmogelijk te bewijzen. De Griekse wetenschap was dus nog lang niet zo goed als de onze. Toch hebben Griekse wetenschappers door hun nieuwsgierigheid en hun manier van kritisch onderzoeken de wetenschap enorm vooruitgeholpen. Zij hebben de basis gelegd voor de wetenschap in onze tijd.

Behalve de natuur onderzochten wetenschappers ook de geschiedenis. In mythen waren het de goden die bepaalden hoe de geschiedenis verliep. Maar sommige Grieken waren daar niet tevreden over en gingen op onderzoek (het Griekse woord *historia* betekent letterlijk 'onderzoek'). Zo onderzocht de beroemdste Griekse historicus, Herodotus (ca. 440 v.C.), de oorlog die Grieken en Perzen met elkaar hadden gevoerd. Hij verzamelde verhalen van alle partijen en probeerde vast te stellen wat er nu echt was gebeurd. Zijn mening stond dus niet bij voorbaat vast. Historici van nu vinden dat uitgangspunt nog steeds heel belangrijk.

Bron 4 De Grieken vonden wijsheid erg belangrijk. Op deze vaasschildering uit de 4e eeuw v.C. staat in het midden Nestor, een oude, wijze man uit de *Odyssee*, een boek van de beroemde dichter Homerus. Hij geeft hier raad aan de jonge strijder links.

Filosofie

Sommige Grieken wilden de wereld en de mens nog op een andere manier beter begrijpen, namelijk niet door waarnemingen te doen, maar door vooral goed na te denken. Zij stelden belangrijke vragen als: wat is goed en wat is slecht? Wat is mooi en wat is lelijk? Hoe weten we of iets echt waar is? En ook: wat is de beste bestuursvorm? Denkers die zulke grote, voor iedereen belangrijke vragen stellen en proberen te beantwoorden, noemen we filosofen; zij doen aan **filosofie**.

Net als wetenschappers waren Griekse filosofen kritisch over bestaande mythen en religieuze opvattingen. Zij probeerden door logisch redeneren zelf tot wijsheid en kennis te komen. De filosoof Socrates (ca. 425 v.C.) deed dat vooral door allerlei mensen lastige vragen te stellen. Hij wilde zo aantonen dat de meeste mensen niet goed nadenken, voordat ze een besluit nemen. Volgens hem was daarom lang niet iedereen geschikt om aan de politiek deel te nemen. Hij was daarom een tegenstander van de democratie.

Socrates' leerling Plato (ca. 375 v.C.) onderzocht hoe de ideale samenleving eruitzag. Net als Socrates vond hij dat de democratie niet goed werkte, omdat gewone mensen niet goed nadachten over hun beslissingen. Hij stelde voor het bestuur van een staat over te laten aan wijze mannen, die wel voldoende verstand hadden om beslissingen te nemen.

Ook Aristoteles was een belangrijke filosoof. Hij was een leerling van Plato en in bijna alles geïnteresseerd. Hij schreef over politiek, psychologie en natuurkunde, maar bijvoorbeeld ook over toneel. Over al deze onderwerpen verzamelde hij heel veel informatie. Tot ver na de middeleeuwen golden zijn boeken als de belangrijkste bron van kennis naast de Bijbel.

Verwerken

3 Welke zin is juist?

- ◯ A De Grieken geloofden dat hun goden weinig invloed hadden op het dagelijks leven.
- ◯ B Griekse goden waren net als mensen: ze hadden allerlei gevoelens en gingen uiteindelijk dood.
- ◯ C Het interesseerde de Griekse goden helemaal niets of ze door mensen werden vereerd of niet.
- ◯ D In de Griekse religie waren niet alle goden even machtig.

4 Gebruik bron 2.
Leg uit waarom deze bron goed past bij de Griekse godsdienst.

5 Maak de juiste combinaties.

A Altaar	1 Is bedoeld voor een god
B Mythe	2 Staat voor een tempel
C Offer	3 Vertelt iets over goden
D Priester(es)	4 Mag een tempel in

6 **a** Onderstreep in de leertekst de zinnen met voorbeelden van *mythologische* verklaringen. Het zijn er drie.
b Onderstreep nu met een andere kleur de zinnen waarin een voorbeeld van een *wetenschappelijke* verklaring staat. Het zijn er twee.
c Wat is het belangrijkste verschil tussen iemand die de wereld verklaart met behulp van mythen en een wetenschapper?

7 Welke drie uitspraken zijn juist?

- ☐ A Griekse wetenschappers onderzochten mythen om de wereld beter te begrijpen.
- ☐ B Herodotus en Hippocrates deden allebei nauwkeurig onderzoek en probeerden zo goede verklaringen te vinden.
- ☐ C Herodotus was geen wetenschapper, want hij onderzocht niet de natuur, maar de geschiedenis.
- ☐ D Het idee dat ongezond leven de oorzaak van ziekte kan zijn, is een voorbeeld van wetenschappelijk denken.
- ☐ E Volgens sommige Griekse mythen kun je onweer verklaren uit de boosheid van Zeus.

8 Stelling: 'De Grieken hebben de wetenschap uitgevonden.'
a Leg uit dat deze stelling niet klopt.
b Bedenk zelf een stelling over de Grieken en wetenschap die wel klopt.

9 Maak de tekst kloppend.
Er waren in de Griekse tijd drie manieren om de werkelijkheid te verklaren. De meeste mensen geloofden in de *filosofie / mythen / wetenschap*: zij dachten dat de goden grote invloed hadden op wat er gebeurde. Anderen probeerden de wereld te begrijpen door over belangrijke vragen logisch na te denken. Zij worden *filosofen / priesters / wetenschappers* genoemd. Ten slotte zijn er de *filosofen / priesters / wetenschappers*, die heel precies onderzoek deden. Politici in Athene vonden de *filosofie / religie / wetenschap* soms gevaarlijk, omdat die vraagtekens plaatste bij de *democratie / godenwereld / natuurkunde*.

10 **a** Leg uit welk bezwaar Socrates had tegen de Atheense manier om een polis te besturen.
b Welke oplossing had Plato voor het bezwaar van Socrates?
c Ben jij het eens met Socrates en Plato? Leg je antwoord uit.

11 Hieronder staan enkele vragen. Geef aan of ze horen bij de Griekse filosofie, religie of wetenschap.

– Hoe hebben de goden de wereld gemaakt?	*filosofie / religie / wetenschap*
– Is de aarde plat of bolvormig?	*filosofie / religie / wetenschap*
– Kunnen wij de wereld wel echt begrijpen?	*filosofie / religie / wetenschap*
– Wat is beter: aristocratie of monarchie?	*filosofie / religie / wetenschap*
– Wat moet ik offeren, als ik ben genezen?	*filosofie / religie / wetenschap*
– Wie begon de oorlog tussen Athene en Sparta?	*filosofie / religie / wetenschap*

12 Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.
A Ontstaan van de democratie
B Ontstaan van de monarchie in Griekenland
C Ontstaan van het koningschap in Egypte
D Ontstaan van landbouw en veeteelt
E Ontstaan van sociale verschillen
F Ontstaan van stedelijke gemeenschappen

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

4 De verspreiding van de Griekse cultuur

BASIS

Bron 1 Een gouden sieraad uit Egypte (ca. 200-100 v.C.; doorsnee: 5 cm). Afgebeeld is de Griekse godin van de liefde, Aphrodite. Links zie je een klein liefdesgodje, Eros.

Intro

1 Gebruik bron 1.
In hoofdstuk 1 zijn enkele afbeeldingen te vinden van Egyptische kunst van vóór 1000 v.C. (bijvoorbeeld bron 3 in paragraaf 2 en bron 2 en 4 in paragraaf 4). Bekijk deze afbeeldingen nog eens goed en vergelijk ze met bron 1 van deze paragraaf.

a Hoe zijn mensen of goden door de kunstenaars afgebeeld? Let bijvoorbeeld op hun houding, hun haar en hun gezicht.

b Wat vind je van het vakmanschap van de kunstenaar(s)?

2 Gebruik bron 1 en bron 1 uit paragraaf 3.
Vergelijk deze twee bronnen met elkaar. Waar lijkt bron 1 het meest op: op bron 1 uit paragraaf 3 of op de Egyptische kunst van voor 1000 v.C.? Leg je antwoord uit.

3 Welke conclusie kun je trekken uit je vergelijking bij vraag 1 en 2?
De Egyptische kunst is tussen 1000 en 100 v.C. *niet* / *sterk* veranderd en *niet* / *sterk* beïnvloed door de Griekse kunst.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt voorbeelden van de Griekse bouw- en beeldhouwkunst herkennen.
- Je kunt uitleggen hoe de Griekse cultuur zich heeft verspreid.
- Je kunt uitleggen waarom mensen in het Westen de Griekse cultuur belangrijk vinden.

Bron 2 Een sporter die een wedstrijd heeft gewonnen en daarom een (onzichtbaar) lint om zijn hoofd bindt. Veel Griekse beelden zijn verloren gegaan. Dit is een marmeren Romeinse kopie van een verdwenen bronzen beeld uit ca. 440-430 v.C.

Griekse cultuur

De Grieken staan niet alleen bekend om hun democratie, filosofie en wetenschap, maar ook om hun bijzondere kunst en architectuur. Daarbij borduurden ze voort op de kunst en architectuur van omringende volken. Maar ze voerden wel belangrijke vernieuwingen door.

Dat zie je bijvoorbeeld in de beeldhouwkunst. Egyptische beelden zijn prachtig, maar ze zien er niet zo levensecht uit. En dat wilden de Grieken juist wel. Hun godenbeelden moesten de goden precies zo laten zien als ze waren: met volmaakte lichamen. Daarom bestudeerden beeldhouwers het menselijk lichaam van top tot teen: de spieren, het gezicht en de beweging. Hun beelden van goden, sporters en anderen lijken daardoor net echt: ze zijn ‘natuurgetrouw’.

Ook in hun bouwkunst probeerden de Grieken perfectie te bereiken. De tempels voor de goden moesten zo mooi mogelijk zijn. Opnieuw keken de Grieken naar hun buren, onder wie de Egyptenaren. Die bouwden al duizenden jaren prachtige tempels, waarbij het dak soms op enorme zuilen rustte. Dat idee namen de Grieken over. Daarnaast letten zij op de verhoudingen van het gebouw: hoogte, breedte en lengte moesten met elkaar in evenwicht zijn. Om dat te bereiken, maakten ze wiskundige berekeningen.

Bron 3 Een van de tempels van de welvarende Griekse polis Acragas op het Italiaanse eiland Sicilië (ca. 440-430 v.C.). Indertijd was deze tempel rijkversierd en beschilderd. Welke god hier werd vereerd, is onbekend.

De verspreiding van de Griekse cultuur

In het begin, zo rond 800 v.C., was de Griekse cultuur beperkt tot een klein gebied, ongeveer het huidige Griekenland en het westen van Turkije. Maar in de loop van de eeuwen raakte de Griekse cultuur verspreid over een groot deel van de toenmalig bekende wereld. Dat gebeurde in twee 'golven'.

De eerste daarvan vond al plaats in de 8e en 7e eeuw v.C. De Griekse bevolking groeide zo sterk, dat er voedseltekorten ontstonden. Een deel van de bevolking werd er daarom op uitgestuurd om op andere plaatsen nieuwe Griekse nederzettingen te stichten. Dat gebeurde vooral in het zuiden van Italië, maar ook elders langs de Middellandse Zee. We noemen het stichten van zulke nieuwe plaatsen **kolonisatie**. In hun nieuwe nederzettingen (of: koloniën) behielden de Grieken hun eigen taal, cultuur en goden.

De tweede golf was het gevolg van de veroveringen door Alexander de Grote, rond 330 v.C. Hij onderwierp grote gebieden in Azië (waaronder het Perzische Rijk) en ook Egypte. Om zijn rijk meer samenhang te geven, probeerde Alexander overal dezelfde, gemeenschappelijke cultuur in te voeren. Soms liet hij plaatselijke gebruiken bestaan: zo liet hij zich in Egypte behandelen alsof hij een farao was. Maar verder was die nieuwe cultuur bijna helemaal Grieks. Zo raakte de Griekse cultuur over een groot deel van de toenmalig bekende wereld verspreid.

De Grieken waren niet bescheiden: ze zagen hun eigen cultuur als de beste. Op de gebruiken van andere volken keken ze vaak neer. Vreemde talen klonken in hun oren als 'barbarbarbar ...' Om die reden gingen de Grieken vreemdelingen **barbaren** noemen – mensen die volgens hen een minderwaardige cultuur hadden.

Bron 4 Het Capitool, het gebouw van de Amerikaanse volksvertegenwoordiging in de hoofdstad Washington. Het is tussen 1793 en 1850 gebouwd naar Griekse en Romeinse voorbeelden.

De invloed van de Griekse cultuur

De Griekse cultuur heeft zich dus over een groot gebied verspreid. Toch kun je je afvragen waarom wij tegenwoordig die cultuur zo belangrijk vinden. In de **oudheid** (de periode tussen 3000 v.C. en 500 n.C.) leefden er immers heel veel volken met interessante culturen, zoals de Egyptenaren en de Perzen. In de 5e en 4e eeuw v.C. waren de Perzen veel machtiger dan de Grieken. Maar vreemd genoeg leer je op school wel veel over de Grieken en niets over de Perzen. Dat heeft drie redenen.

- De Grieken hebben bijzondere dingen bedacht, die je bij andere volken uit de oudheid niet of nauwelijks tegenkomt en die wij tegenwoordig heel waardevol vinden, zoals de democratie, de natuurgetrouwe beeldhouwkunst en bepaalde filosofische ideeën.
- De kennis over de Egyptische, Perzische en andere culturen ging grotendeels verloren. Dat heeft te maken met de veroveringen van Alexander de Grote. De Griekse cultuur verdrong de andere culturen. Zo was er na verloop van tijd niemand meer die de Egyptische hiërogliefen kon lezen. Pas 200 jaar geleden heeft een Fransman ontdekt hoe je ze kunt ontcijferen. Heel lang was er dus bijna niemand die iets wist over Egypte, Perzië en andere oude culturen.
- Tegelijkertijd bleef in Europa veel belangstelling voor de Griekse cultuur bestaan. Dat kwam vooral door de Romeinen. In het volgende hoofdstuk lees je hoe zij vanuit Italië een wereldrijk opbouwden. De Romeinen hadden veel bewondering voor de Griekse cultuur en namen delen daarvan over. Vaak beschouwen we de cultuur van de Grieken en Romeinen zelfs als één geheel: de **klassieke cultuur**. Het Romeinse Rijk bleef heel lang bestaan, op sommige plaatsen zelfs meer dan duizend jaar. Ook daarna bleven mensen de boeken van Grieken en Romeinen lezen. Heel belangrijk waren ook Arabische geleerden die veel Griekse kennis bewaarden en verspreidden. Op die manier bleef kennis over de klassieke cultuur in Europa bewaard.

Zo ontstond een situatie waarin de westerse architectuur, kunst, literatuur, filosofie en wetenschap eeuwenlang Griekse en Romeinse voorbeelden gebruikten en geen Egyptische of Perzische.

Deze drie punten verklaren dat de Grieken en Romeinen voor onze geschiedenis belangrijker zijn dan de ‘vergeten’ Egyptenaren en Perzen – ook al waren die in hun tijd veel machtiger en waren hun culturen zeker zo indrukwekkend.

Verwerken

4 Welke drie uitspraken over Griekse cultuur zijn juist?

- ☐ A De Grieken waren de eersten die gebouwen met zuilen bouwden.
- ☐ B De Griekse beeldhouwkunst had niets te maken met Griekse religie.
- ☐ C Griekse architecten gebruikten wiskunde bij de bouw van hun tempels.
- ☐ D Griekse beeldhouwers beeldden mensen natuurgetrouwer af dan Egyptische beeldhouwers.
- ☐ E Griekse kunstenaars vonden de Egyptische kunst totaal onbelangrijk.
- ☐ F In de Griekse beeldhouwkunst was het afbeelden van beweging van belang.

5 Gebruik bron 5 en 6.
Welk van beide beelden is gemaakt door een Griekse beeldhouwer? Leg je antwoord uit en geef twee argumenten.

Bron 5

Bron 6

6 Gebruik bron 2 en 3 uit de oriëntatie.

- **a** Omcirkel met rood het gebied waar de Griekse cultuur is ontstaan.
- **b** Omcirkel met groen een gebied waar in de 8e en 7e eeuw v.C. Griekse kolonisatie plaatsvond.
- **c** Omcirkel met blauw twee gebieden waar de Griekse cultuur na 330 v.C. is verspreid.

7 Gebruik bron 3.
Wat kun je zeggen over de geschiedenis van Acragas?

- ◯ A Acragas is een Griekse polis die rond 1000 v.C. is ontstaan.
- ◯ B Acragas is een voorbeeld van een polis die tijdens de kolonisatie is ontstaan.
- ◯ C Acragas is ontstaan na de veroveringen door Alexander de Grote.
- ◯ D Over de geschiedenis van Acragas is met alleen dit bijschrift niets te zeggen.

8 In dit hoofdstuk staat één bron die iets laat zien wat *niet* uit de oudheid komt. Welke bron is dat? Leg je antwoord uit.

9 Gebruik bron 3 en 4.
Bron 4 is een voorbeeld dat mooi past bij één zin uit de tekst ‘De invloed van de Griekse cultuur’. Welke zin is dat? Onderstreep deze zin en leg je antwoord uit.

10 In het Westen besteden we bij geschiedenis meer aandacht aan de Griekse cultuur dan aan de Egyptische. Hoe komt dat? Maak de tekst kloppend.
Na de verovering van Egypte door *Alexander de Grote / de Romeinen* werd in Egypte de Griekse cultuur ingevoerd. Langzaam vergat iedereen de *Egyptische / Romeinse* cultuur. Na de ondergang van het Romeinse Rijk waren Europese kunstenaars en schrijvers wel goed op de hoogte van de *klassieke / Perzische* cultuur, maar hadden ze geen idee van de *Romeinse / Egyptische* cultuur. Voor de westerse geschiedenis is de Griekse cultuur dus van *meer / minder* belang dan de Egyptische. Daar komt bij dat wij tegenwoordig veel belang hechten aan zaken als *monarchie / democratie*, die de Egyptenaren niet hadden.

11 Maak de juiste combinaties.

A Aristocratie	1 Niemand heeft inspraak meer
B Barbaar	2 De besten zijn aan de macht
C Burger	3 Heeft geen Griekse cultuur
D Filosoof	4 Op zoek naar wijsheid en kennis
E Tirannie	5 Vrije inwoner van een stadstaat

12 Vergelijk steeds het oude Athene met het huidige Nederland. Bedenk bij elk onderwerp of ze op elkaar lijken of van elkaar verschillen. Als er zowel overeenkomsten als verschillen zijn, noteer je ‘allebei’. Leg je antwoord steeds uit.

a De plaats van mannen en vrouwen in de samenleving.
b De manier om politieke besluiten te nemen.
c De religie.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

5 Feit of mening

HISTORISCH DENKEN

Meningen over Griekse vrouwen

Leerdoel
- Je kunt bepalen of iets een feit of een mening is, of dat dat onzeker is.

Vaardigheid
- V1.3

Basis
- Paragraaf 2.1

Een historicus onderzoekt wat er precies in het verleden heeft plaatsgevonden. Even belangrijk is onderzoek naar de ideeën en meningen van mensen in het verleden. Zo weten we niet alleen wat mensen in het verleden meemaakten, maar ook wat zij daarvan vonden en hoe ze daarmee omgingen. Bijvoorbeeld: wat waren de taken en rechten van Griekse vrouwen, hoe werd er over vrouwen gedacht en wat vonden vrouwen zelf van hun leven?
In deze opdracht ga je onderzoeken hoe het leven van vrouwen in Griekenland in de oudheid was.

1 Gebruik *V1.3 Feit en mening*.

a Welke uitspraak over feiten is juist?
- ◯ A Een historicus onderzoekt alleen feiten en geen meningen.
- ◯ B Het is makkelijk om vast te stellen of iets een feit is.
- ◯ C Het staat altijd vast wanneer iets is gebeurd.
- ◯ D Met behulp van bronnen kun je feiten vaststellen.

b Welke uitspraak over meningen is juist?
- ◯ A Een mening is iets wat niet waar is.
- ◯ B Er bestaan meestal verschillende meningen over iets.
- ◯ C Het is makkelijk om vast te stellen of iets een mening is.
- ◯ D In bronnen staan alleen meningen.

2 Zijn de volgende uitspraken feiten of meningen?

School is leuk.	*Feit / Mening*
Vriendschap is belangrijk.	*Feit / Mening*
Een jaar bestaat uit 52 weken.	*Feit / Mening*
Sarah werkt hard op school.	*Feit / Mening*
Een historicus onderzoekt het verleden.	*Feit / Mening*

3 Gebruik bron 1, 2 en 3 en *V1.3 Feit en mening*.

a Geef bij elke uitspraak aan of deze in overeenstemming is met de bronnen of in strijd met de bronnen. De eerste antwoorden zijn al ingevuld. Soms geeft een bron geen informatie over de uitspraak.

	Bron 1	Bron 2	Bron 3
A Griekse vrouwen werkten niet buitenshuis.	Komt overeen	In strijd	Geen info over
B Griekse vrouwen werkten in het huishouden.			
C Griekse mannen vonden dat vrouwen hun moesten gehoorzamen.			
D Griekse vrouwen waren beter in het huishouden dan vrouwen nu.			
E Griekse vrouwen droegen jurken.			

b Wat is mogelijk een feit en wat zeker niet?

	Mogelijk een feit	Zeker geen feit
A Griekse vrouwen werkten niet buitenshuis.		
B Griekse vrouwen werkten in het huishouden.		
C Griekse mannen vonden dat vrouwen hun moesten gehoorzamen.		
D Griekse vrouwen waren beter in het huishouden dan vrouwen nu.		
E Griekse vrouwen droegen jurken.		

c Kijk nog eens naar de uitspraken bij vraag b waar je ‘zeker geen feit’ hebt gekozen. Om welke reden zijn deze uitspraken geen feit? Maak de zinnen kloppend.
Uitspraak .... is zeker geen feit, omdat de bronnen elkaar tegenspreken.
Uitspraak .... is zeker geen feit, omdat het duidelijk om een mening gaat.

d Kijk nog eens naar de uitspraken bij vraag b waar je ‘mogelijk een feit’ hebt gekozen. Welke uitspraken zijn *waarschijnlijk* een feit? En van welke uitspraken is dat moeilijk te zeggen? Leg je antwoord uit.
Waarschijnlijk een feit: uitspraak .....
Moeilijk te zeggen of het een feit is: uitspraak .....

e Waarom staat bij vraag b steeds ‘mogelijk een feit’ en niet gewoon ‘een feit’?

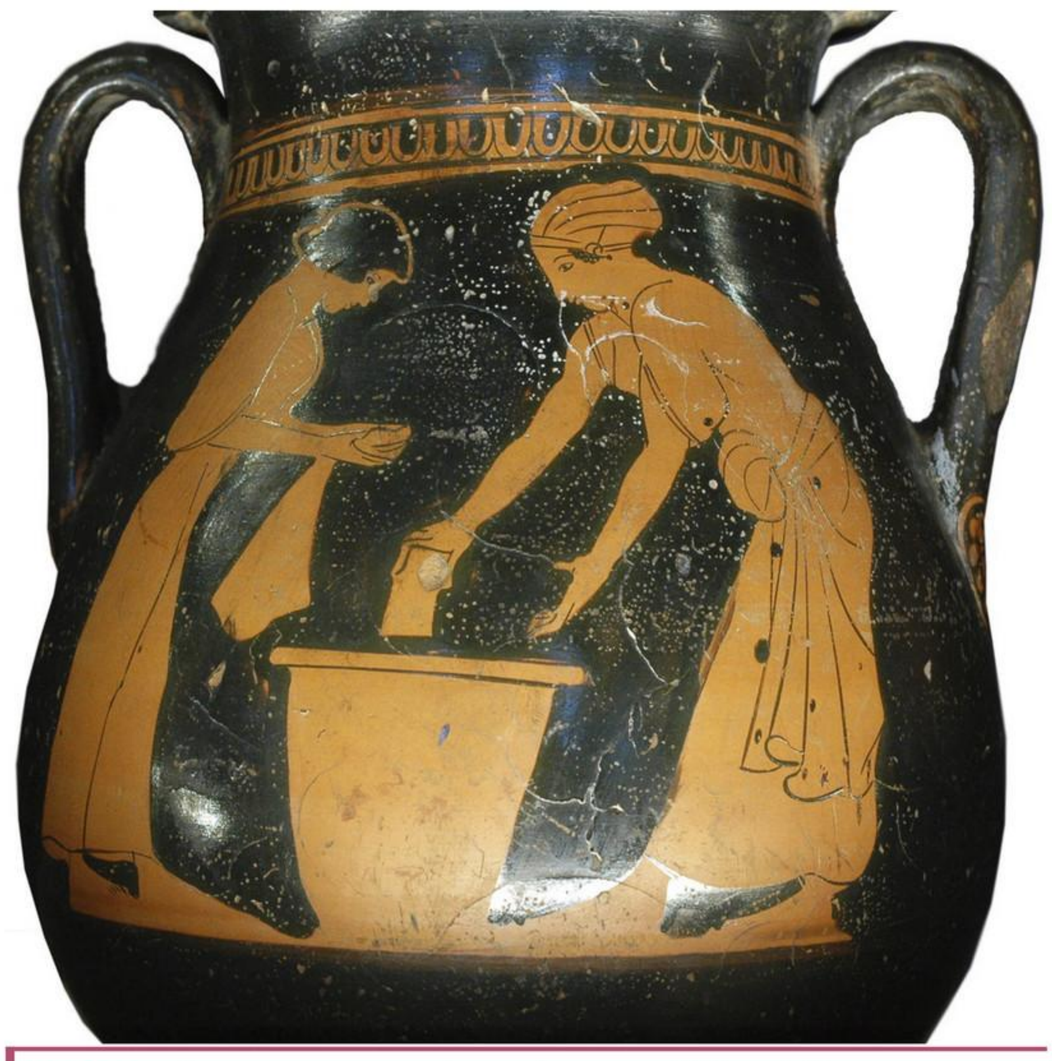
- ◯ A Als je vrouwen bestudeert die meer dan 2.000 jaar geleden leefden, is het niet mogelijk feiten vast te stellen.
- ◯ B Er zijn nog veel meer bronnen over vrouwen in Griekenland in de oudheid. Die bronnen geven misschien informatie die in strijd is met de uitspraak.

Bron 1 De Atheense wetenschapper en filosoof Aristoteles (384-322 v.C.) bespreekt wat een goede vrouw is. De tekst is uit circa 330 v.C.

Een goede vrouw is de baas in haar huis en zorgt voor het huishouden. Ze mag niemand in huis toelaten zonder dat haar man het weet. Hij vreest vooral de roddels van andere vrouwen, die de geest vergiftigen. Zij hoeft alleen te weten wat er binnenshuis gebeurt. [...] Het is haar doel haar man te gehoorzamen, en zich niet te bemoeien met openbare zaken en het arrangeren van de huwelijken van haar kinderen. [...] Als kinderen door zowel hun vader als door hun moeder goed worden opgevoed, zullen ze brave en trouwe kinderen zijn. [...] Het is daarom belangrijk dat de man zijn vrouw constant opvoedt. [...] Een man bewijst een goede echtgenote de meeste eer door haar trouw te zijn en haar niet voor een ander te verruilen.

Bron 2 Een straatverkoopster biedt haar waren aan. (Afbeelding op een Griekse vaas uit 480-470 v.C.)

Bron 3 Twee vrouwen doen de was. (Afbeelding op een Griekse vaas uit 470-460 v.C.)

4 Gebruik bron 1.

a Maak de zin kloppend.
In bron 1 staan *feiten* / *meningen*.

b Leg je antwoord bij a uit.

c Maak de zin kloppend.
Het is *een* / *geen* feit dat Aristoteles vindt dat een vrouw minder is dan een man.

d Onderbouw je antwoord bij c met behulp van twee voorbeelden uit de bron.

5 Gebruik bron 2 en 3.
Geven afbeeldingen altijd feiten weer? Geef in je antwoord een voorbeeld uit onze tijd.

6 Je hebt onderzoek gedaan naar het leven van vrouwen in Griekenland in de oudheid. In de intro stonden drie vragen.

a Welke van die vragen is het moeilijkst te beantwoorden?

- ◯ A Wat waren de taken en rechten van vrouwen?
- ◯ B Hoe werd er over vrouwen gedacht?
- ◯ C Wat vonden vrouwen zelf van hun leven?

b Leg je antwoord bij a uit.

Maak online steropdracht 7 voor extra uitdaging.

Denken over de Atheense democratie

Leerdoel
- Je kunt bepalen of iets een feit of een mening is, of dat dat onzeker is.

Vaardigheid
- V1.3

Basis
- Paragraaf 2.2

Athene was de eerste stad waar het volk aan de macht kwam. Dat was in die tijd erg bijzonder. Lang niet iedereen was ervan overtuigd dat een democratie de beste bestuursvorm was.
In deze opdracht onderzoek je twee bronnen die de Atheense democratie bespreken. Je gaat na welke feiten en meningen in deze bronnen staan. Tot slot ontwikkel je zelf een bestuursvorm.

8 Gebruik V1.3 Feit en mening en de leertekst van paragraaf 2.

a Noteer twee feiten over de democratie in Athene.

b Bedenk zelf een voorbeeld van een mening over de democratie in Athene.

9 Gebruik bron 6.

a Wat bedoelt Pericles in de eerste zin met de woorden ‘naaste buren’?

b Maak de zin kloppend.
Pericles is *negatief / positief* over de Atheense democratie.

c Onderstreep in de bron de zin die zijn mening het duidelijkst weergeeft.

d Pericles onderbouwt zijn mening met twee argumenten. Welke twee argumenten geeft hij?

e Zijn de volgende zinnen uit de bron een feit of een mening?

	Feit	Mening
Wij hebben een staatsvorm die geen kopie is van die van onze naaste buren.		
Wij zijn een voorbeeld voor hen.		
Onze staatsvorm heet een democratie.		
De staatsvorm is in handen van velen en niet van enkelen.		

f Welke conclusie is juist? Tip: kijk naar wie de bron heeft geschreven.

◯ A Deze bron bevat meningen van Pericles.
◯ B Deze bron bevat meningen van Thucydides.
◯ C Deze bron bevat meningen die Pericles volgens Thucydides heeft geuit.
◯ D Deze bron bevat meningen die Thucydides volgens Pericles heeft geuit.

Bron 6 Thucydides (460-395 v.C.) was een Griekse geschiedschrijver en legeraanvoerder. Hij schreef over de Griekse oorlogen die in zijn tijd uitbraken. Zo deed hij verslag van de toespraak die de Atheense bestuurder Pericles in 430 v.C. zou hebben gehouden om de gesneuvelde Atheense soldaten te eren. Hier zie je een fragment uit die toespraak.

Wij hebben een staatsvorm die geen kopie is van de instellingen van onze naaste buren. In plaats van anderen na te bootsen, zijn wij juist een voorbeeld voor hen.
Onze staatsvorm heet een democratie, omdat ze in handen is van velen en niet van enkelen. In persoonlijke ruzies verzekeren onze wetten gelijke rechten voor iedereen. Als het gaat om de vraag of men iemand geschikt vindt voor het vervullen van publieke functies, dan kijkt men niet naar de klasse waartoe hij behoort, maar naar zijn kwaliteiten. Ook wanneer iemand weinig geld heeft, is zijn gebrek aan maatschappelijk aanzien geen hindernis om de stad een dienst te bewijzen, op voorwaarde dat hij de juiste capaciteiten heeft.

10 Gebruik bron 7.

a Maak de zin kloppend.
Darius geeft zijn mening over twee bestuursvormen. Hij is positief over de ..... en negatief over de .....

b Onderstreep de zin waaruit zijn mening over de democratie blijkt.

c De eerste zin van bron 6 is een mening. Hoe weet je dat?

- ◯ A Als je bron 6 en 7 vergelijkt, weet je dat hierover verschillend wordt gedacht.
- ◯ B Er staat een waardeoordeel in.
- ◯ C Er staat een woord in dat wijst op een mening.
- ◯ D Het staat vast dat uit democratie criminaliteit ontstaat.

d Het is onzeker of Darius echt deze uitspraken over de democratie heeft gedaan.
Leg uit waarom bron 7 niet erg betrouwbaar is. Tip: kijk wie de bron geschreven heeft.

Bron 7 De Griekse geschiedschrijver Herodotus schreef in de 5e eeuw v.C. het boek *De historiën*. Hij schrijft over de oorlogen van de Grieken en gaat uitgebreid in op de oorlogen tussen de Grieken en hun grote vijand, het Perzische Rijk. In dit fragment geeft Herodotus weer wat de Perzische koning Darius over de democratie zou hebben gezegd.

Wanneer het volk de macht heeft, is criminaliteit niet te vermijden. Dringt die [criminaliteit] door in het leven van de gemeenschap, dan zijn schurken geen vijanden van elkaar, integendeel, zij werken nauw samen: zo schaden zij gezamenlijk de gemeenschap. Op het laatst weet een volksleider de boosdoeners aan te pakken. Ten gevolge daarvan wordt hij door het volk op handen gedragen en plotseling blijkt de geliefde alleenheerser geboren.

11 Gebruik bron 6 en 7. Je hebt verschillende meningen over democratie bestudeerd.

a In bron 6 en 7 lezen we meningen over de democratie. Kunnen historici die mening als bron gebruiken voor onderzoek? Leg je antwoord uit.

b Met welke mening uit de bronnen zullen de meeste Nederlanders het tegenwoordig eens zijn?

c Leg uit waarom lang niet alle Grieken een democratie de beste bestuursvorm vonden.

Maak online steropdracht 12 voor extra uitdaging.

6 Oefenen met een bijschrift en een beeldbron

TOEPASSEN

Geneeskunde in de oudheid

Basis
- Paragraaf 2.3

Waarom staat bij bronnen in *Memo* altijd een bijschrift?
In deze opdracht onderzoek je twee bronnen over geneeskunde in de oudheid en leer je waarom het belangrijk is om een bronbijschrift goed te lezen.

Uitleg 1 Wat is een bronbijschrift?

Bij elke bron in *Memo* staat een bijschrift. Daarin staat informatie die niet uit de bron zelf blijkt en die je nodig hebt om een bron te kunnen begrijpen. Je moet weten wanneer, waar en door wie een bron is gemaakt, in welke omstandigheden en met welk doel de bron is gemaakt. Ook staat er in het bronbijschrift vaak van welk materiaal een bron is gemaakt en wordt uitleg gegeven over wat je ziet of leest.

1 Gebruik uitleg 1 hierboven en bron 2 van paragraaf 3.

a Welk deel van de bron is het bronbijschrift? Zet er een cirkel omheen.

b Als je alleen de bron bekijkt en nog niet het bronbijschrift leest, welke vraag kun je dan met zekerheid beantwoorden?

- ◯ A Waar is de bron gemaakt?
- ◯ B Wanneer is de bron gemaakt?
- ◯ C Wie heeft de bron laten maken?
- ◯ D Met welk doel is de bron gemaakt?
- ◯ E Waarvan is de bron gemaakt en wat is erop te zien?

c Lees het bronbijschrift. Weet je nu meer? Beantwoord de vragen bij b zo goed mogelijk.

2 Gebruik bron 1.

a Lees het bronbijschrift nog niet, maar alleen de tekst van de bron. Beschrijf in één zin waarover de tekst gaat.

b Lees het bronbijschrift. Noem vier belangrijke feiten die je niet uit de bron, maar wel uit het bronbijschrift te weten kunt komen.

Bron 1 Claudius Galenus was een Griekse arts die leefde in de 2e eeuw n.C. Tijdens zijn leven schreef hij ruim 500 boeken over geneeskunde. Dit fragment komt uit zijn werk *Botten voor beginners*. Galenus werd beïnvloed door de ideeën van de Griekse arts Hippocrates (ca. 400 v.C.).

Als hij botbreuken en ontwrichtingen effectief wil behandelen, dan moet de arts een uitstekende kennis hebben van elk bot, zowel van het bot zelf als van het bot in verhouding tot andere botten. Net zoals de geneeskunde in het algemeen, streeft de arts er [met elke behandeling] naar het lichaam te herstellen in de natuurlijke staat. Als hij over die staat onwetend is, zal hij noch kunnen waarnemen waar de getroffen delen verstoord zijn, noch wat nodig is om ze te herstellen. Eveneens zal hij niet in staat zijn ziektes te ontdekken of deze juist te behandelen.

3 Gebruik bron 2 van paragraaf 3 en bron 1 van deze paragraaf.
Wat is een goed voorbeeld van wetenschappelijk denken: bron 2 van paragraaf 3 of bron 1? Leg je antwoord uit.

Mysterieus beeld

Basis
- Paragraaf 2.4

Al in de 17e eeuw was dit beeld (bron 2) een 'must see' en een studieobject voor bezoekers van Rome. Het stond bekend als de 'stervende gladiator', een slaaf die op leven en dood in een stadion vecht. Maar dat klopt niet. Wat stelt het beeld wel voor? In *Memo* leer je hoe een voorwerp of afbeelding uit het verleden je iets kan leren over dat verleden. Dit keer bestudeer je een beeldhouwwerk.

Bron 2 Dit levensgrote, marmeren beeld is een Romeinse kopie van een Grieks beeld dat gemaakt werd rond 230-220 v.C. in het koninkrijk Pergamon, in Klein-Azië (het westen van het huidige Turkije).

Bron 3 Detail van bron 2.

4 Eerst bestudeer je het beeld heel nauwkeurig.

a Gebruik bron 2. Beschrijf nauwkeurig wat je ziet. Kijk eerst naar de tenen, vervolgens naar de benen en eindig bij het hoofd. Denk aan: houding, kleding, lichamelijke kenmerken, haardracht en voorwerpen bij de man.

b Gebruik bron 3. Zie je iets aan het gezicht dat je nog niet had opgemerkt? Beschrijf het.

5 Gebruik bron 2 en 3. Je gaat interpreteren wat je ziet.

a Welke emotie vind jij bij dit beeld passen? Leg je antwoord uit. Kies uit: *angstig* • *boos* • *droevig* • *moedig* • *tevreden* • *verbaasd* • *verdrietig* • *verslagen* • *vrolijk.*

b Als de man geen gladiator voorstelt, wat zou hij dan wel kunnen zijn?

6 Gebruik bron 2 en de leertekst uit paragraaf 4 en bron 2 uit deze paragraaf.

a Maak de tekst kloppend.
Bron 2 uit paragraaf 4 en bron 2 uit deze paragraaf zijn beide Romeinse kopieën van Griekse originelen. Het origineel van bron 2 uit deze paragraaf is *jonger* / *ouder* dan het origineel van bron 2 uit paragraaf 4 en gemaakt *nadat* / *voordat* de Griekse stadstaten door koning Philippus onderworpen werden. Pergamon ligt in het gebied waar de Griekse cultuur *is ontstaan* / *zich als eerste naartoe verspreidde*.

b Welk beeldhouwwerk drukt meer emotie uit: bron 2 uit paragraaf 4 of bron 2 uit deze paragraaf?

c Is de maker van bron 2 beïnvloed door de Griekse beeldhouwkunst? Leg je antwoord uit.

7 Het origineel van bron 2 is gemaakt in opdracht van koning Attalus I van Pergamon. Hij gaf die opdracht toen hij een belangrijke overwinning behaalde op de Kelten, een volk uit Midden-Europa.

a Wie stelt het beeld voor?

b Welke boodschap wilde de koning met het beeld overbrengen?

c Kun je uit dit beeld leren hoe een Kelt eruit heeft gezien?

◯ A Ja, want het geeft heel gedetailleerd een Keltische strijder weer.

◯ B Misschien, want het lijkt levensecht, maar het is door een (vijandige) Griek gemaakt.

d Bedenk zelf een toepasselijke naam voor het beeld.

7 Naar school in Athene

VERDIEPEN

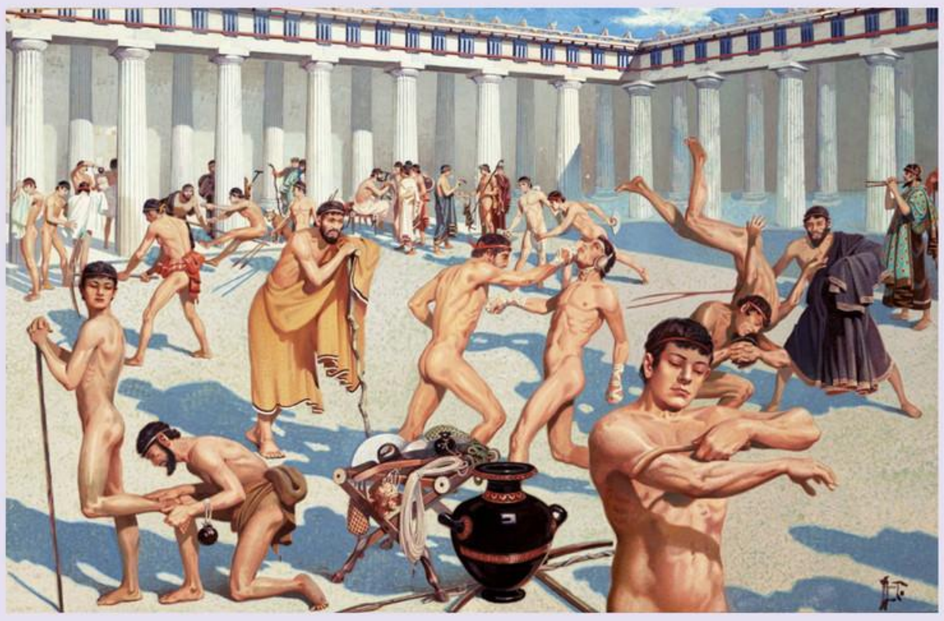
Ons woord ‘school’ komt van het Griekse woord *scholè*. Vreemd genoeg betekent dat: vrije tijd. Zouden kinderen in het oude Griekenland school dan zó leuk gevonden hebben? Nee, *scholè* kon ook betekenen: iets wat je doet als je niet hoeft te werken. En dat was natuurlijk wel het geval: als je naar school ging, hoefde je niet te werken. Atheense ouders vonden een opleiding voor hun zoons heel belangrijk. Meisjes hoefden niet naar school. Die bleven thuis bij hun moeder en leerden daar alles over het huishouden en hoe ze later een goede echtgenote moesten zijn.
De meeste jongens gingen tussen hun 7e en 14e jaar naar school. Alle scholen waren privéscholen: ouders moesten betalen voor het onderwijs. Gelukkig kostte dat niet veel, waardoor ook arme Atheners hun zonen naar school konden sturen. Scholen waren meestal klein (twintig leerlingen) en bestonden vaak uit maar één ruimte. Daar zaten de jongens op lage bankjes. Meer dan een plankje om op te schrijven hadden ze niet. Als ze zich niet gedroegen, kregen ze een tik van hun leraar.
De vraag is: wat moesten Atheense leerlingen leren?

Bron 1 Een drinkbeker uit circa 485 v.C.

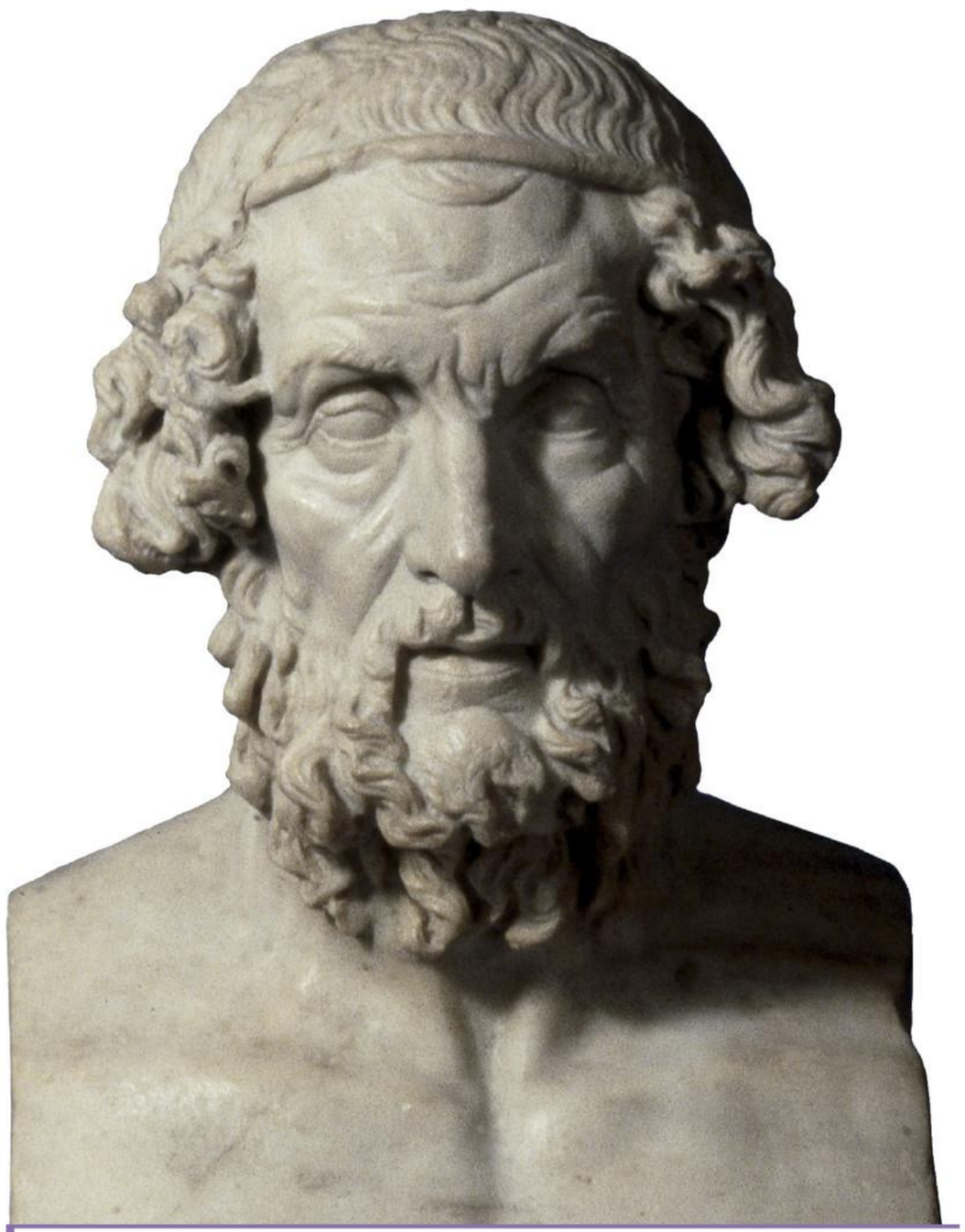

In het midden van deze drinkbeker uit ca. 485 v.C. zie je een leraar met een wasplankje in de hand. Voor hem staat een leerling die wordt overhoord. Hopelijk heeft hij goed genoeg geleerd! Atheense leerlingen moesten hele hoofdstukken van belangrijke Griekse dichters uit hun hoofd leren. In die gedichten werd verteld over de geschiedenis en de cultuur van de Grieken.
Links zie je een muziekleraar, die de *aulos* (fluit) bespeelt, terwijl een leerling zingt. Leren zingen was het meest belangrijke onderdeel van de muzieklessen. Iedere jongen moest kunnen zingen in de koren tijdens de festivals ter ere van de goden. Ook was het een goede voorbereiding om te spreken voor de volksvergadering.

Bron 2 Sporten in het gymnasium.

Op Atheense scholen was sport een heel belangrijk vak. ’s Middags gingen de jongens daarom naar het ‘gymnasium’. ‘Gymnasium’ betekent letterlijk: een plaats om naakt te zijn. De leerlingen sportten altijd in hun blootje. Ze smeerden zich in met olijfolie. De Grieken bewonderden een getraind lichaam. Sport was niet alleen goed voor je lijf, maar ook voor je geest. Daarnaast waren sterke mannen belangrijk voor het Atheense leger.

Bron 3 De schrijver van de *Ilias* en de *Odyssee*: Homerus. (Beeld uit de 1e of 2e eeuw n.C.)

1 Beantwoord de volgende vragen. Je docent vertelt je of je dat alleen doet of samen met een klasgenoot. Kijk nog niet naar de bronnen.

- **a** Welk(e) vak(ken) vinden jullie het belangrijkst op school?
- **b** Welk(e) vak(ken) vinden jullie het leukst?
- **c** Wat is volgens jullie het belangrijkste doel van naar school gaan?

Bron 4 De Griekse filosoof Aristoteles (384-322 v.C.) schrijft over wat leerlingen moeten leren.

1 Lezen en schrijven zijn handig en goed inzetbaar voor de handel en het regelen van het huishouden.
2 Sport om de gezondheid te verbeteren.
3 Muziek, nuttig voor in de vrije tijd, maar het is geen goed beroep voor een vrije man.
4 Tekenen zorgt ervoor dat men kunst beter kan waarderen en oog krijgt voor de schoonheid van het menselijk lichaam.

2 Gebruik bron 4.

- Noteer in de eerste kolom van het schema welke vakken de filosoof Aristoteles belangrijk vond.
- Noteer in de tweede kolom waarom Aristoteles dit belangrijke vakken vond.
- Noteer in de derde kolom of jullie deze vakken belangrijk vinden. Geef ook aan waarom wel of niet.
- Gebruik bron 1 en 2. Noteer in de vierde kolom van het schema welke vakken je terugziet in welke bron.

3 Gebruik bron 1 en 2. In deze bronnen staan nog andere redenen om leerlingen te scholen in lezen, muziek en sport.

- **a** Welke reden voor het lezen vind je in de bronnen?
- **b** Welke twee redenen voor het beoefenen van muziek lees je?
- **c** Welke twee redenen voor het beoefenen van sport lees je?

Belangrijke vakken volgens Aristoteles	Waarom belangrijk volgens Aristoteles?	Belangrijk volgens jullie? Waarom wel of niet?	Terug te zien in bron

4 Griekse leerlingen kenden grote delen van het werk van de dichter Homerus (bron 3) uit hun hoofd. Hij schreef de *Ilias* en de *Odyssee*. Leerlingen leerden door gedichten te bestuderen veel over de Griekse geschiedenis en cultuur. Gebruik bron 5.

- **a** Wat waren goede eigenschappen volgens de Grieken? In de bron staan er vier.
- **b** Wat vinden jullie belangrijke eigenschappen? Noem er vier.
- **c** Griekse leerlingen kenden dit soort fragmenten uit hun hoofd! Probeer het zelf maar eens.

5 Stel je voor: de directeur van jullie school heeft bepaald dat jullie één dag volgens het Atheense model les gaan krijgen. Jullie zijn inmiddels experts op dat gebied. Daarom wordt jullie gevraagd om een lesrooster te maken naar Atheens model. (Er is één verschil: meisjes zijn ook welkom!)
Maak dat lesrooster. Daarin moet komen te staan:

- welke vakken jullie hebben en op welk moment van de dag;
- wat jullie bij elk vak gaan doen en wat het huiswerk is voor de volgende dag.

Bron 5 Fragment uit de *Ilias*. De *Ilias* is het verhaal van de beroemdste oorlog uit de Griekse mythologie: de Trojaanse oorlog.

Terwijl ze de zo dappere Menelaus [Spartaanse koning] verzorgden, rukten de Trojanen in krachtige gewapende rijen op tot de aanval. Grieken staken zich weer in hun wapens en maakten zich klaar voor de strijd. In koning Agamemnon [broer van Menelaos en koning van Mycene] was geen spoor van sloomheid te zien, ook geen angst, ook geen onwil om te vechten, maar vol ijver was hij belust op oorlog en roem. […] Te voet ging hij langs de rijen van de Grieken, bekend om hun snelle paarden. Waar hij ze vol ijver en strijdlust klaar zag staan, sprak hij hun moed in en zei: ‘Grieken, wees niet bang voor een krachtige strijd.’ […] Maar tegen diegenen die hij zag verslappen in de grimmige oorlog, sprak hij met boze woorden: ‘Jullie, lafhartige schreeuwers! Schamen jullie je niet?’

Afsluiting

Oefenen voor de toets

Oefenen met tijdsvolgorde

1 Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Er komt een eind aan de onafhankelijkheid van Griekse poleis.
B Griekse edelen zetten in verschillende poleis de koning af.
C In Amerika krijgen gebouwen de vorm van een Griekse tempel.
D In Athene wordt de democratie ingevoerd.
E In Egypte voert Alexander de Grote de Griekse cultuur in.

Oefenen van de leerstof

2 Maak de tekst kloppend.

Griekse poleis werden op verschillende manieren bestuurd. Dit had vooral te maken met de *economische / militaire / religieuze* situatie: hoe meer mannen daarbij nodig waren, hoe meer mannen het recht van inspraak hadden. Soms greep een *monarch / tiran* de macht en hadden *burgers / slaven / vrouwen* plotseling niets meer te zeggen over de politiek van de polis. Dat gebeurde ook toen *Macedoniërs / Perzen / Romeinen* Griekenland veroverden. In de poleis bestonden de volksvergaderingen en raden *niet meer / nog wel*; over buitenlandse politiek beslisten steden *niet meer / nog altijd zelf*.
Het was ook een belangrijk moment voor de Griekse cultuur: die *verdween langzaam / verspreidde zich verder*.

3 Een rijke Griekse burger was niet tot slaaf gemaakt en was dus ‘vrij’.
Kun je zeggen dat zijn echtgenote in onze ogen even vrij was als haar man? Leg je antwoord uit en geef minstens drie argumenten voor je antwoord.

4 Welke uitspraak is juist?

◯ A Dankzij de wetenschap geloofden de meeste Grieken niet langer in mythologische verklaringen.
◯ B De Grieken waren het eerste volk dat aan wetenschap deed.
◯ C Griekse filosofen probeerden de waarheid te achterhalen door heel precies onderzoek te doen.
◯ D Griekse wetenschappers vonden mythen niet erg bruikbaar voor hun onderzoek.

5 **a** Maak de juiste combinaties.

A Filosofie	1 Verwierp mythologische verklaringen
B Mythe	2 Was bestemd voor de goden
C Offer	3 Werd al heel lang doorverteld
D Wetenschap	4 Was vaak kritisch over de democratie

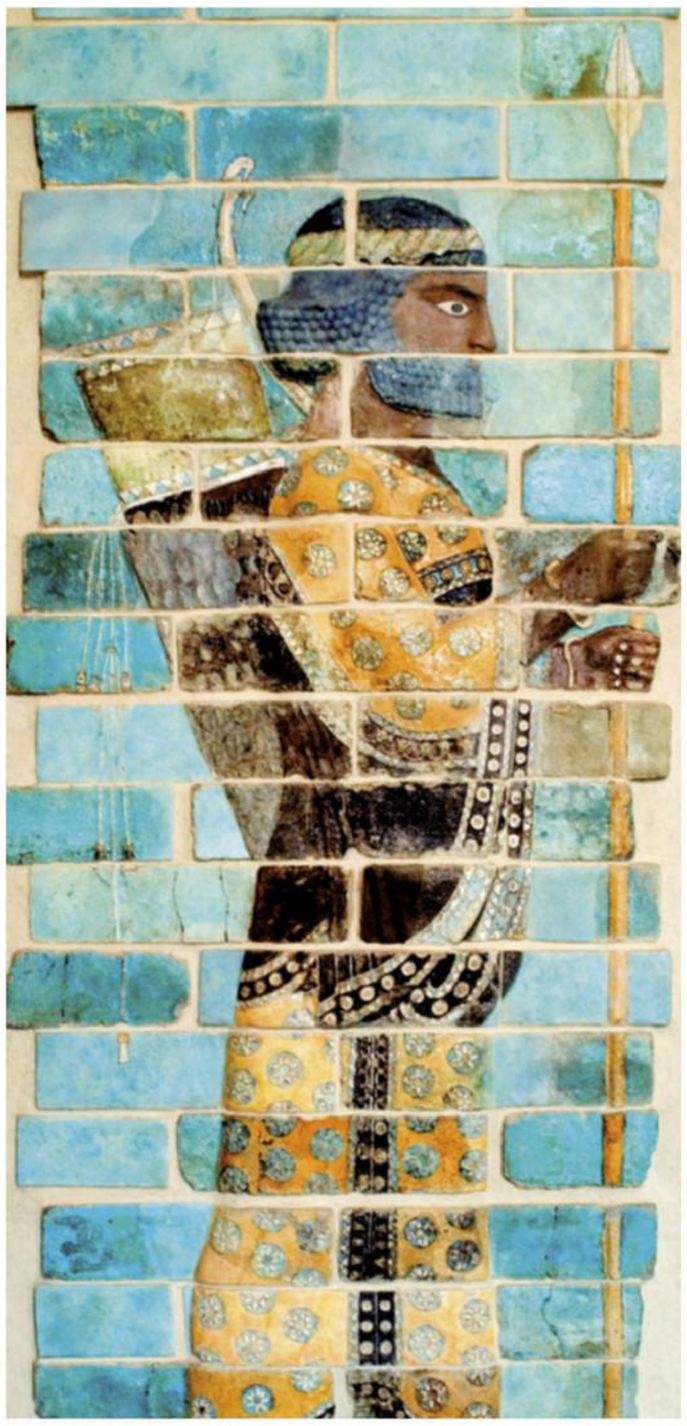
b Maak opnieuw de juiste combinaties.

A Aristoteles	1 Was een filosoof met brede belangstelling
B Herodotus	2 Stelde mensen lastige vragen
C Hippocrates	3 Onderzocht waarom iemand ziek werd
D Socrates	4 Deed onderzoek naar het verleden

6 **a** Gebruik bron 1 van paragraaf 3 en bron 2 van paragraaf 4.
De Romeinen waren grote bewonderaars van de Grieken.
Waarom is dat voor ons zo belangrijk?

b Noem nog een ander volk dat veel belangstelling had voor de Griekse cultuur en hun kennis heeft bewaard en verspreid.

Oefenen van historisch denken

Bron 1 Speerdragende lijfwacht. Geglazuurde stenen decoratie uit het paleis van de Perzische koning Darius in Susa (tegenwoordig Shush in Iran).

7 Gebruik bron 1.

a Zijn de volgende uitspraken feiten, mogelijk feiten of meningen?
Bron 1 is mooi geschilderd: *een feit* / *mogelijk een feit* / *een mening*.
Bron 1 is een voorbeeld van Perzische kunst: *een feit* / *mogelijk een feit* / *een mening*.
Bron 1 is veelkleurig: *een feit* / *mogelijk een feit* / *een mening*.

b Leg je antwoorden bij a uit.

c Bedenk op basis van deze bron zelf een feit over de Perzen en hun geschiedenis.

8 Op een website vind je de volgende uitspraak: ‘Griekse filosofen steunden de democratie.’ Dat klopt niet met wat je in het boek hebt gelezen. Daar staat dat beroemde filosofen als Socrates en Plato tegenstanders van de democratie waren. Stel, je wilt weten of de uitspraak op de website klopt.
Wat is je volgende stap?

◯ A Andere bronnen over dit onderwerp zoeken.
◯ B Andere meningen over dit onderwerp zoeken.
◯ C Op Wikipedia opzoeken hoe het echt zit.
◯ D Niets: het boek heeft gelijk.

Overzicht van de stof

Controleer jezelf

§2.1 Het leven in een Griekse stadstaat

- Ik kan enkele eigenschappen noemen van Griekse stadstaten.
- Ik kan uitleggen dat niet alle mensen die in Griekenland woonden, burgerrechten hadden.
- Ik kan uitleggen hoe het leven in een Griekse stadstaat eruitzag.

§2.2 Politiek in Athene

- Ik kan een beschrijving geven van vier verschillende manieren waarop een Griekse stadstaat kon worden bestuurd.
- Ik kan uitleggen hoe de Atheense democratie ongeveer werkte en waardoor die anders was dan de democratie in Nederland.
- Ik kan beschrijven hoe de democratie in Athene en andere Griekse stadstaten verdween.

§2.3 Religie, wetenschap en filosofie

- Ik kan een beschrijving geven van de Griekse goden-wereld en uitleggen wat een mythe is.
- Ik kan het verschil uitleggen tussen een mythologische en een wetenschappelijke verklaring van de wereld.
- Ik kan uitleggen wat het verschil is tussen religie en filosofie.

§2.4 De verspreiding van de Griekse cultuur

- Ik kan voorbeelden van de Griekse bouw- en beeldhouwkunst herkennen.
- Ik kan uitleggen hoe de Griekse cultuur zich heeft verspreid.
- Ik kan uitleggen waarom mensen in het Westen de Griekse cultuur belangrijk vinden.

Controleer jezelf historisch denken

- Ik kan bepalen of iets een feit of een mening is, of dat dat onzeker is.

Kenmerkend aspect

- Burgerschap en wetenschappelijk denken in de Griekse stadstaat

Jaartallen

3000 v.C.	Begin van de oudheid
800 v.C.	Begin Griekse stadstaten
800-600 v.C.	Griekse kolonisatie
600 v.C.	Begin van de Griekse wetenschap
500 v.C.	Athene voert de democratie in
425 v.C.	In Athene leeft de filosoof Socrates
350 v.C.	Einde van de Griekse democratie
330 v.C.	Veroveringen door Alexander de Grote

Begrippen

§2.1 Het leven in een Griekse stadstaat

stadstaat
Een stad (met het omringend gebied) die zichzelf bestuurt.

polis (meervoud: poleis)
Griekse woord voor stadstaat: een stad (met het omringend gebied) die zichzelf bestuurt.

ongelijkheid
Verschillen tussen mensen in bezit, macht of rechten.

burgerrecht (bij de Grieken)
Het lidmaatschap van een polis. Alleen volwassen vrije mannen die geen vreemdeling waren, hadden burgerrecht.

§2.2 Politiek in Athene

politiek
De manier waarop een land of een stad besluiten neemt.

monarchie
Vorm van bestuur met een erfelijke koning aan het hoofd.

aristocratie
Vorm van bestuur waarbij een kleine groep mensen met voorrechten (edelen) de macht heeft.

tirannie
Vorm van bestuur waarbij één man alle macht in handen heeft.

democratie (bij de Grieken)
Een vorm van bestuur waarbij alle volwassen mannen met burgerrecht mogen meebeslissen in de politiek.

volksvergadering
Een officiële bijeenkomst van (vertegenwoordigers van) het volk, waar politieke besluiten worden genomen.

§2.3 Religie, wetenschap en filosofie

mythe
Een verhaal over goden of halfgoden – of een verhaal dat voor waar wordt aangenomen, maar niet helemaal op feiten berust.

wetenschap
Het verzamelen van kennis door een verschijnsel te bestuderen. Wetenschappers zoeken naar verklaringen en proberen bewijzen te vinden.

filosofie
Zoeken naar wijsheid en kennis om de wereld en de mens beter te begrijpen.

§2.4 De verspreiding van de Griekse cultuur

kolonisatie (bij de Grieken)
De stichting van Griekse nederzettingen buiten Griekenland in de 8e en 7e eeuw v.C.

barbaar
Vreemdeling; ook: niet beschaafd persoon.

oudheid
De periode tussen 3000 v.C. en 500 n.C., waarin de Egyptische, Griekse en Romeinse cultuur bloeiden.

klassieke cultuur
De cultuur van de Grieken en de Romeinen.

Begrippen historisch denken

feit
Kennis waarover geen discussie bestaat.

mening
Persoonlijke opvatting van iemand.

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

De tijd van Grieken en Romeinen

3 De Romeinen

Oriëntatie

Bron 1 Romeinse wandschildering uit de 1e eeuw n.C., opgegraven in Pompeii (bij de Italiaanse stad Napels).
Te zien is een eetzaal met gasten die op het punt staan naar huis te gaan.

